

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XLII**

ONDER REDACTIE VAN PROF. DR. J.C.G.M. JANSEN
EN DR. W.J.M.J. RUTTEN

EISMA B.V., LEEUWARDEN/MAASTRICHT, 1997

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

STUDIES

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. - Dl. 4 (1959) -

.... - Maastricht : Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek XLII-1997 / onder red. van J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten.

ISBN 90-74142-07-9

SISO limb 938 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg ; sociaal-economische geschiedenis ; jaarboeken.

INHOUD

J.C.G.M. Jansen, Wisselende perspectieven van grens- ligging in de geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn	1
J.C.G.M. Jansen, Economische geschiedenis van Limburg, 1800-1900	15
Annemieke Klijn, Sjeng Tans: martelaar, held, heilige?	91
J.C.G.M. Jansen, Harmonisatie van regionale economieën in de jaren 1950-1995	105
J.C.G.M. Jansen, De vaandelcollectie van het Sociaal Historisch Centrum	123
Literatuuroverzicht	137
Jaarverslag 1996 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	153
Bestuur Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	199
Lijst van afkortingen	200
Organisatieschema	201
Begunstigers en Contribuanten	203

J.C.G.M. JANSEN

WISSELENDE PERSPECTIEVEN VAN GRENSLIGGING IN DE GESCHIEDENIS VAN DE EUREGIO MAAS-RIJN¹

In "Blik over de grens", het lespakket over geschiedenis, geografie, economie en cultuur van de Euregio Maas-Rijn, samengesteld door de werkgroep onderwijs van deze Euregio,² wordt evenals in de "Historische doorkijk op het MHAL-gebied",³ een historische atlas die de internationale coördinatiecommissie MHAL in 1994 publiceerde, de regionale samenhang binnen de Euregio Maas-Rijn over de landsgrenzen heen als een gegeven vooropgesteld, geldig in prehistorische zo goed als in historische tijden. In beide publicaties betekent dit overigens dat men zich bewust is van de wisselende banden. Van tijdvak tot tijdvak hebben andere factoren de samenhang bepaald. Zij wisselden elkaar in de loop der tijden steeds sneller af, maar hadden vanaf de protohistorie tot nagenoeg op de huidige dag één ding gemeen: de bepalende factoren waren exogeen van aard. De bevolking van het Maas-Rijngebied reageerde op prikkels van buiten en nam het heft nimmer in handen. Dit zou pas in de tweede helft van de twintigste eeuw anders worden.

Al een eerste kennismaking met "Blik over de grens" maakt duidelijk dat zo'n uitgangspunt vruchtbaar is. De samenwerking tussen historici en geografen is mede daardoor een zeer levendige geworden. Toch rijzen diverse vragen. Zijn er de laatste decennia werkelijk veranderingen opgetreden? Hoe is het mogelijk dat zij beheersbaar zijn geworden? Zijn daarvoor geen historische wortels aan te geven? Betekende grensligging nu ineens niet meer een permanent rekening moeten houden met een grote verscheidenheid aan invloeden? Eindigde nu de lange tijd ogenschijnlijk niet aflatende strijd tegen dreigende marginalisatie? Zijn er wellicht nieuwe mogelijkheden tot zelfont-

¹ Rede, gehouden bij de presentatie van het lespakket over geschiedenis, geografie, economie en cultuur van de Euregio Maas-Rijn, "Blik over de grens", op 30 januari 1997 te Sittard.

² Aachen 1996.

³ *Historische doorkijk op het MHAL-gebied : historische golfbewegingen in de grensregio Maastricht/Heerlen, Hasselt/Genk, Aken, Luik, Maastricht 1994.*

plooiing in aantocht? Hoe verliep het proces van het allereerste begin tot omstreeks 1950?

Laat ons vooropstellen dat het bij de wisselingen in de aard van de banden over grenzen heen steeds ging om ontwikkelingen van zeer lange duur. Aanvankelijk was het een aangelegenheid van millennia, geleidelijk werden het eeuwen, nog altijd gaat het om processen die tenminste één of meer generaties vergen.

In het protohistorische tijdvak, in onze streken globaal samenvallend met het paleolithicum, beheerste het klimaat de contacten tussen de delen van de huidige Euregio. De felle koude had tot gevolg dat de mens hier tijdens een groot deel van het paleolithicum slechts langs kwam in de meest volle betekenis van die uitdrukking. Het lukte hem zelden in de Kempen en het Peelgebied langer dan een paar weken te overleven. Meer naar het zuiden in de afhang van de Ardennen was soms een tijdelijke nederzetting mogelijk. Ten zuiden van Luik kon hij zich in grotten terugtrekken en soms een paar jaar lang de ergste bedreigingen het hoofd bieden. Na de verdwijning van het toendralandschap zo'n 10.000 jaar geleden werd het in onze streken wat drukker. De vele verspreide vondsten van artefacten uit dat tijdvak tonen evenwel aan dat de mens niettemin nog maar zelden gelegenheid kreeg zijn boeltje bijeen te pakken en zich uit de voeten te maken wanneer hij in ernstige moeilijkheden kwam.⁴

Telkens opnieuw werden pogingen ondernomen de Euregio binnen te dringen. Zo'n 6.500 jaar geleden, vele eeuwen later dan in Midden-Europa, lukte het ook hier bodemkundige omstandigheden te identificeren, waarbinnen het mogelijk was een min of meer blijvende nederzetting te stichten. In de Haspengouw zijn diverse primitieve dorpjes opgegraven, bestaande uit enkele tientallen hutten. Helaas, het primitieve landbouwsysteem, de gebrekkige bodembewerking, de improductiviteit van de geteelde gewassen en het ontbreken van enigerlei bemesting dwongen niet alleen tot de meest onwaarschijnlijke inspanningen, maar stonden er ook borg voor dat de hele dorpsgemeenschap na enige tijd moest verkassen. Het was ermee als met de moderne aspergeteelt: na een klein aantal jaren met goede oogst mag je minstens even lange tijd het veld geen blik meer waardig keuren. Minstens acht keer moest tijdens de prehistorie, die hier zo'n veertig eeuwen duurde, het roer helemaal om. Ten langen leste bleek de

⁴ J.H.F. Bloemers en T. van Dorp, *Pre- en protohistorie van de Lage Landen*, Houten 1991.

veeteelt op langere termijn nog het meest profijtelijk, alle risico's die deze met zich bracht ten spijt.

Van de Romeinse tijd tot het midden van de zestiende eeuw worden de interregionale betrekkingen gedomineerd door verkeersverbindingen. Het belang van het verkeer dient men zeker in de eerste duizend jaar niet al te hoog aan te slaan: tot omstreeks 700 n.Chr. kon men zelfs geen paard aanspannen.⁵ Gedurende de Romeinse occupatie was Tongeren onbetwistbaar het centrum van de omvangrijke landstreek die werd bewoond door een conglomeraat van volksstammen, die tezamen als de Tungri werden aangeduid. Vanuit Tongeren liep een tenminste voor een groot deel geplaveide weg in zuidelijke richting naar Arlon en Metz. De oost-west verlopende verharde zandwegen die Tongeren met Keulen en het huidige Frans- Vlaanderen in contact brachten, werden herhaaldelijk deels, soms zelfs ingrijpend verlegd. Het municipium Tongeren was een agrarisch, commercieel en administratief centrum met voornamelijk regionale uitstraling. De militaire functie was zeer beperkt. Zij reikte mogelijk niet verder dan voorzieningen voor het lichten van de diverse cohortes en alae ruiters die door keizer Augustus waren opgericht en sinds de dagen van Vespasianus een zó aanmerkelijk deel van de mannelijke jeugd wegzogen naar Engeland, Dacië en Mauretanië dat de reproductie van de lokale bevolking ernstig in het gedrang kwam. Het sedert de tweede helft van de tweede eeuw bijna lege land - Franse demografen schatten de bevolkingsdichtheid omstreeks 300 op minder dan één inwoner per vierkante kilometer - werd vervolgens geleidelijk door de Franken gevuld. Heel de Romeinse tijd door vormde de Euregio niet veel meer dan een etappegebied dat aan de bescheiden handelsstromen weinig toevoegde.⁶

In het met löss bedekte deel van de Euregio Maas-Rijn vond stellig al in de Merovingische tijden een niet onaanzienlijke verdichting van de bevolking en een gewichtige intensivering van de landbouw plaats. Elders - in de Ardennen, de afhang van de Eifel en in de Kempen - kwamen die processen pas veel later op gang. Het expansieve middendeel van de Euregio vormde in de achtste en vroege negende eeuw korte tijd het hart van het Karolingische rijk, waar -

⁵ L. White jr., *Medieval technology and social change*, Oxford 1962, pp. 57-69.

⁶ R. Nouwen, *Tongeren en het land van de Tungri (31 v. Chr. - 284 n. Chr.)* (Maaslandse Monografieën; 59), Leeuwarden/Mechelen 1997.

zoals Einhard ons vertelt - geregeld commercianten werden aange- troffen, die - en ditmaal zijn Arabische bronnen onze zegslieden - via de Maas een niet onbelangrijke noord-zuidhandel over zeer grote afstanden in stand hielden.

De oost-westverbindingen herkrepen hun belang pas eeuwen later. Van de twaalfde eeuw ten laatste tot diep in de zestiende eeuw passeerden de karren met handelswaar uit de in het noorden van Vlaanderen en het westen van Brabant gelegen havensteden richting Keulen onze streken, zij het niet steeds op hetzelfde punt. Afhanke- lijk van handelspolitieke en verkeerstechnische omstandigheden waren afwisselend Roermond, Sittard, Maastricht, Visé of Luik de plaatsen waar de rivier werd gepasseerd.

Ook de aard van de handelsstromen onderging veel veranderingen. In de dagen van de Romeinen had de voorziening van de Rijnlegers met lederwaren, textiel en wapentuig uit Picardië, Vlaanderen en Engeland de overhand. De voorbijtrekkende transporten werden in onze regio met niet veel meer dan leeftocht en slachtvee aangevuld. Vanuit het zuiden of uit het Rijnland komende wagens lieten luxepro- ducten, zoals sieraden, glas en keramiek, achter. De in Merovingische en vroeg-Karolingische tijden aanleggende schepen met onder andere barnsteen en slaven namen hier - zover we weten - nauwelijks iets in. Zij zetten wel allerlei goederen af, die de bewoners van de streek niet zelf wisten te vervaardigen. De sporen van deze handel in onze musea laten zien dat het zelfs bij de hofmeiers in Herstal beslist niet ging om de onwaarschijnlijke opeenhoping van luxegoederen die in Doornik, Reims en Metz, de hoofdsteden van de Merovingers, in de bodem werden aangetroffen, al moet het goud, dat kennelijk onder andere te Maastricht werd vermint, wel ergens vandaan zijn geko- men. In de Middeleeuwen ging het vooral om de aanvoer van luxe- producten, zoals textiel en wijn, en grondstoffen voor ambachtslie- den, zoals aluin en verfstoffen. Niet geringe hoeveelheden lokale fabrikaten, zoals luxelederwaren, in de Euregio vervaardigd textiel, metaalwaren en tenminste in de zestiende eeuw enig zilverwerk, werden hier aan de internationale handelsstromen toegevoegd.

In het tweede en derde kwart van de zestiende eeuw kwam onver- hoeds een einde aan de mogelijkheid welvaart te genereren door

onttrekkingen en toevoegingen aan internationale verkeersstromen.⁷ De doorgaande zeevaart vanuit Baltische staten naar de Zuid-Europese agglomeraties op het Iberisch schiereiland en in Italië maakte een einde aan de landhandel uit Noord-Italië via Zuid-Duitsland naar de Rijndelta tussen Frankfurt en Keulen en verder richting Antwerpen. De grote handelsstromen verliepen voortaan op grote afstand van de Euregio. Amsterdam, Hamburg en Londen waren de nieuwe centra. Om aan die ver weg gelegen handelsstromen toe te leveren, moest men wel over heel speciale producten beschikken. Leveranciers van standaardproducten konden nog slechts in een beperkte regio afzetmogelijkheden vinden. Luik, dat grondstoffen en metaalwaren aanbood, kon vrij gemakkelijk de toegang tot het nieuwe handelscircuit vinden. Aken slaagde er met naalden en donker geverfde wollen stoffen na verloop van tijd evenzeer in. Maastricht, Hasselt en diverse kleinere stedelijke centra vielen terug tot het niveau van consumentenstad. De textielnijverheid verliep er al vanaf 1530. Ook de leerlooiers konden het niet bolwerken. De betere kwaliteiten zoolen en bovenleders, die door fabrikanten uit Malmédy en omgeving werden aangeboden, verdreven de Maastrichtse looiers rond 1580 vrijwel geheel van de markt, temeer omdat looistoffen als run, waarvan grote hoeveelheden nodig waren, in de Ardennen veel goedkoper konden worden aangevoerd dan in het vrijwel ontboste Maasdal. De omvang van de stedelijke nijverheid, voorzover zij deel had uitgemaakt van de internationale handel, beliep in de periode 1580-1640 in Maastricht nog geen 10% van die uit de jaren 1500-1550. Handel en verkeer kwijnden nauwelijks minder. De verzorging van de directe omgeving, waar de landbouw er tot 1650 niet in slaagde opnieuw het niveau van de eerste decennia van de zestiende eeuw te bereiken, zorgde voorshands nauwelijks voor compensatie. De opbrengsten van de accijnzen, die een indruk geven van de bedrijvigheid in de sector van de economische dienstverlening, de kremerie en het weggeld, vielen in het laatste kwart van de zestiende eeuw en het eerste kwart van de zeventiende eeuw met 80% terug ten opzichte van de eerste zeven decennia van de zestiende eeuw. Het roer moest om. In plaats van industriële producten van topniveau op internationale markten te verkopen, diende men zich tevreden te

⁷ J.C.G.M. Jansen, Crisis en herstructurering in en rond Maastricht (1560-1640), in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, 73(1990), pp. 141-163.

stellen met de verzorging van de eigen omgeving óf met de voorziening van markten in een wat ruimere zone met delfstoffen, die als grondstoffen konden worden gebruikt of als energiedragers een rol speelden bij de productie van massagoederen voor een brede markt. Een laatste mogelijkheid vormde het dankzij technologische innovaties relatief goedkoop produceren van massagoederen. De innovaties moesten dan wel streng geheim worden gehouden, wilde men voorkomen dat concurrenten met de voordelen gingen strijken. De gedwongen oriëntatie op de brede markt van wat we gemakshalve maar de opkomende bourgeoisie zullen noemen, leidde tot grote welvaartsverschillen tussen regio's, al waren ze ook op korte afstand van elkaar gelegen. Luik was enorm in het voordeel omdat het beschikte over een grote variëteit aan delfstoffen die zonder noemenswaardige transportkosten konden worden verwerkt tot halffabrikaten en eindproducten. Zolang de concurrentie niet over mechanische fabricageprocédés beschikte, konden die in de West-Nederlandse en Duitse steden altijd tegen gunstige prijzen op de markt worden gebracht en van daaruit naar verre oorden vervoerd. Aken had zijn naalden- en wollenstoffenproductie perfect georganiseerd. Dankzij de vele snelstromende en weinig kalkhoudende beken in de omgeving kon tegen lage kosten een kwaliteit worden geleverd die zijn weerga voorlopig niet kende. De Loonse steden en Maastricht moesten het hebben van een interne markt. Die vertoonde alleen in Maastricht enige dynamiek omdat er een groot garnizoen was gelegerd. De soldaten waren erg geïnteresseerd in enkele nieuwe producten, zoals tabak en jenever, die omstreeks 1640 op de markt kwamen en in de garnizoensstad een snel groeiend debiet vonden.

De welvaartsverschillen die zo ontstonden, werden in de loop van de achttiende eeuw nog versterkt doordat de handelaren overal op hun kosten moesten gaan letten, wilden zij hun afzetgebied verder verruimen. Om tal van redenen waren de kosten op het platteland lager dan in de steden. Zowel de ambachtelijke nijverheid als een deel van de handel verplaatste zich. De eerste waaierde over heel het platteland uit, zonder dat wie dan ook zich ging specialiseren. Nijverheid op het platteland betekende dat boeren er een bijverdienste bijnamen. De bewoners van gehuchten aan de rand van de voor akkerbouw geschikte gronden, zoals die van Eyserheide en Banenheide - om maar enkele voorbeelden te noemen - bestegen het snelst het ros van de pluri-activité. Alleen als de geologische, de bodemkundige of de

verkeerstechnische omstandigheden bijzonder gunstig waren, zoals in Vaals, Düren, Eschweiler, Stolberg, Monschau, Eupen, diverse dorpen rond Verviers, Herstal en Visé, ontwikkelden zich al dan niet snel groeiende subcentra met een industrieel of tenminste deels industrieel karakter. De handel zocht verkeerstechnisch gunstig gelegen plaatsen op om van daaruit nieuwe producten, waaronder tussen 1720 en 1760 koffie, thee en chocolade een belangrijke rol speelden, tegen gunstige prijzen, dat wil zeggen op zijn minst accijnsvrij, af te zetten bij het nieuwe koperspubliek, plattelanders die zich dankzij de pluri-activité zo nu en dan wat extra's konden veroorloven. Heinsberg, Geilenkirchen, Stokkem, Rekem, Bilsen, Meerssen, Heerlen, Gulpen, Eijsden en Aubel behoren tot de belangrijkste voorbeelden van kleine stadjes en dorpen die in de achttiende eeuw met wisselend succes groepen handelaren wisten aan te trekken dan wel delen van de autochtone bevolking te motiveren om eens wat extra commerciële inspanningen te leveren.⁸

Ook de diffusie van nijverheid en handel versterkte de regionale welvaartstegenstellingen in de Euregio Maas-Rijn. In de afhang van de Eifel tot in Monschau, rond Verviers en in de Basse-Meuse tussen Luik en Visé was de proto-industrialisatie zo succesvol dat de lokale landbouw er niet meer kon zorgen voor de benodigde hoeveelheid voedingsmiddelen. Het tussenliggend gebied rond Herve had zich inmiddels tot een veeteeltgebied bij uitstek ontwikkeld. Gulik en de Nederlandstalige delen van de Landen van Overmaze leverden de granen. Zij ontwikkelden zich wat voorspoediger dan het Land van Loon, de huidige provincie Belgisch-Limburg.

Zeer ruwe berekeningen van het besteedbaar inkomen in de onderscheiden delen van de Euregio Maas-Rijn, gebaseerd op uiterst moeilijk vergelijkbaar en nogal divers cijfermateriaal, laten er niettemin geen twijfel over bestaan dat de welstand van de bevolking in de Euregio omstreeks 1820 sterk uiteenliep. Luik kende een hoofdelijk inkomen dat niet onaanzienlijk, mogelijk zo'n 20 à 25%, uitstak boven het gemiddelde in het Koninkrijk der Nederlanden. Aken, inclusief de districten Düren, Eschweiler en Monschau, bevond zich een weinig boven het Duitse niveau, wellicht in de buurt van dat

⁸ J.C.G.M. Jansen, De relatie tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e eeuw en in het begin van de 19e eeuw : een terreinverkenning, in: *Economisch- en sociaal-historisch Jaarboek*, 38(1975), pp. 73-94.

van de Zuidelijke Nederlanden. De beide Limburgen bleven ver achter: in doorsnee lagen zij zo'n 40% onder het Nederlandse niveau. De situatie was in de lössgebieden in de huidige Nederlandse provincie Limburg iets minder deplorabel dan in de Kempen en de Peel. Heel globaal en deels hypothetisch zou men de volgende verhoudingen kunnen schetsen van de welvaartsniveaus in de Euregio: Luik 120 à 125% van het regionaal gemiddelde, Bezirk Aachen 100 à 105%, Nederlands-Limburgse lösszone 70 à 75%, Belgisch-Limburg en de zandstreken van Nederlands-Limburg hooguit 55 à 60%.

Het gaat derhalve om niet geringe verschillen. Heel de negentiende eeuw door zouden zij de infrastructuur, de loonniveaus, de samenstelling van de beroepsbevolking, de investeringen en de productie diepgaand beïnvloeden zonder dat de onderlinge verhoudingen fundamenteel wijzigden, al moest de regio Aken in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn voorsprong prijsgeven en begon Nederlands-Limburg na 1890 aarzelend zijn achterstand in te lopen. Gedurende de negentiende eeuw werden de scheepvaartverbindingen ten behoeve van Luik verbeterd. Na de bouw van kanalen dwars door België werd het transport van Luikse industrieproducten een puur intern Belgische aangelegenheid. De stop van Ternaaien blokkeerde zelfs het grensoverschrijdend verkeer. De voortreffelijke spoorverbindingen van Luik en Aken beroerden de Limburgen nauwelijks. De aanleg van wegen en kanalen in de Limburgen in de dagen van Napoleon en koning Willem I ging vanaf 1830 een spectaculair voorbeeld van publiek mismanagement vormen. De nieuwe grenzen beperkten het gebruik ervan in vergaande mate. De eenzijdigheid van de verbindingen in de Eifel - spoorwegen en kanalen ontbraken er - waren verantwoordelijk voor de geleidelijke daling van de industriële werkgelegenheid in die streek.

De grote verschillen in loonniveau tussen Luik en het Rijnland enerzijds en de beide Limburgen anderzijds leidden niet tot vestiging van talrijke industrieën in het Limburgse lage lonenparadijs. Precies het omgekeerde was het geval. De Belgisch-Limburgse Haspengouw werd al rond 1840 een deel van de Luikse arbeidsmarkt; Nederlands-Limburg is van ongeveer 1870 af een deel van de Rijnlandse arbeidsmarkt. In zo groten getale trokken de Limburgse arbeidskrachten de grenzen over dat in eigen omgeving tot 1914 permanent werd geklaagd over schaarste aan arbeidskrachten. Vooral in de beide Limburgen bleef de samenstelling van de beroepsbevolking ernstige

tekortkomingen vertonen. De dienstensector is er in de negentiende eeuw nooit tot ontwikkeling gekomen. De achterstand op dat vlak bleef ongekend groot.

Wat de investeringen en de technologische innovaties aangaat, hield Luik tot omstreeks 1870 het voortouw. Vanuit Luik werd de industrialisatie van Aken en later ook die van het Roergebied krachtig gestimuleerd. Incidenteel werd ook in Maastricht geïnvesteerd. Tot 1840 was Luik in technisch opzicht toonaangevend om de merkwaardige reden dat de winning van steenkool en ertsen daar de meeste problemen opleverde. Men wist er voor de meest uiteenlopende moeilijkheden oplossingen te vinden. In het laatste kwart van de negentiende eeuw en de eerste jaren van deze eeuw nam Duitsland die rol over. Alleen daar werd aan universiteiten systematisch hoogwaardig technisch onderzoek verricht. Publicaties in tijdschriften en voordrachten op congressen zorgden voor een relatief snelle uitwaaiering van de toepassing van de resultaten.⁹

De afzet van landbouwproducten, van de productie van verwerkende nijverheden en van een flink deel van de grondstoffen, in het bijzonder van die van industriekolen, was gericht op de omgeving. Kostenvoordelen en uitbreiding van het spoorwegnet verruimden in beginsel de afzetmogelijkheden tot een zone met een straal van een 150 à 200 kilometer. Het overheidsbeleid dat heel sterk leunde op de gedachte dat door middel van importbeperkingen en tolheffingen de wisselvalligheden van de economische conjunctuur op buitenlanders konden worden afgewenteld ten gunste van de eigen bevolking, riep ernstige moeilijkheden op. Herhaaldelijk waren de producenten in de Euregio gedwongen nieuwe markten te zoeken. In beginsel dienden zij zich op afzet binnen eigen land te richten. Perifeer gelegen regio's hadden het daarbij gewoonlijk moeilijk.

In de negentiende eeuw waren voor- en nadelen ongeveer in evenwicht. De achtergebleven Limburgen slaagden er met moeite in het groeitempo van de welvaart in eigen land te volgen, maar achterstanden inhalen was er nauwelijks bij. De regio Aken verloor haar voorsprong in Duitsland omdat het heuvelachtige platteland rond Aken slecht werd ontsloten en het centrale deel - Aken, Eschweiler

⁹ *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965; wirtschaftliche Verflechtungen in Grenzräumen im industriellen Zeitalter, 1750-1965; relations économiques dans les régions frontalières à l'ère industrielle, 1750-1965* / J.C.G.M. Jansen (red.) (Maaslandse Monografieën; 58), Leeuwarden/Mechelen 1996, passim.

en Düren - toenemende concurrentie ondervond van het Roergebied. Luik handhaafde zijn voorsprong zeer wel.

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bracht een ommekeer. De grenzen tussen Nederland, België en Duitsland gingen dicht. Dat maakte van de ene dag op de andere een einde aan de afhankelijkheid van Limburg van de Rijnlandse arbeidsmarkt en bood de Limburgse industrie, die veelal delfstoffen verwerkte, ongekende mogelijkheden in te spelen op de noodzaak middels imports substitutie aan de vraag naar steenkool, bouwmaterialen en diverse andere industriële producten in Nederland te voldoen. Nederlands-Limburg begon aan een snelle inhaalrace, die in de jaren tussen de beide wereldoorlogen nog werd versterkt doordat de vraag naar energiedragers en uit delfstoffen gewonnen producten minder gevoelig bleek voor conjunctuurschommelingen dan de rest van de Nederlandse economie.

Naar het zich laat aanzien heeft dit fenomeen zich ook elders binnen de Euregio voorgedaan. De steenkoolwinning in Belgisch-Limburg werd fors uitgebreid en was van 1935 tot 1940 doorgaans zelfs rendabel. Er trad een fase van harmonisatie ten opzichte van de nationale economie in. De welvaartsverschillen van de onderscheiden regio's ten opzichte van hun nationale economieën namen af. Convergentie in de zin dat de vier regio's naar elkaar toegroeiden, deed zich nog niet voor.

De consumptie-economie die sedert 1580 geleidelijk in de Euregio was uitgebouwd, had in een eerste lange fase de onderlinge verschillen tussen de delen van de Euregio Maas-Rijn verdiept en in de tweede helft van zijn aanwezigheid de regionale economieën ingebed in die van de nationale staten waartoe zij behoorden. De onderlinge contacten slabakten. Die ontwikkelingen hadden ook op maatschappelijk terrein diepgaande gevolgen. Zo kon worden aangetoond dat het in de loop van de negentiende en vroege twintigste eeuw een zeldzaamheid werd dat inwoners van een der delen van de Euregio hun huwelijkspartner over de grenzen heen zochten.¹⁰ Ook het verlenen van maatschappelijke diensten over de grenzen heen,

¹⁰ W.J.M.J. Rutten, *Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (circa 1830-1910) : verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en ná de scheiding van de beide Limburgen*, in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen : verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen* (Maaslandse Monografieën; 47), Leeuwarden/Maastricht 1989, pp. 95-124.

bijvoorbeeld in de gezondheidszorg, verdween geleidelijk. Het werd als gevolg van de starheid van nationale voorschriften vaak zelfs onmogelijk.

Omstreeks 1950 waren de welvaartsverschillen, de verscheidenheid van economische structuren en de maatschappelijke en culturele tegenstellingen binnen de Euregio groot. Het besteedbaar inkomen in Belgisch-Limburg bedroeg niet meer dan de helft van dat in de provincie Luik, een 70% van dat in het Regierungsbezirk Aachen en 80% van dat in Nederlands-Limburg. Onmiddellijk daarna zette een eerste fase van globalisering van de economieën in. Zij nam twee vormen aan. Allereerst harmoniseerden de perifere grensgebieden ten opzichte van de nationale economieën. Dat proces verliep in Noordrhein-Westfalen snel tussen 1950 en 1965. Het nam in België spectaculaire vormen aan tussen 1965 en 1984 en had zich in Nederland deels al vóór 1950 voltrokken, al zijn ook daar de verschillen in besteedbaar inkomen tussen de provincies in de jaren 1950 tot 1989 nog gehalveerd.

Tegelijk met de harmonisatie voltrok zich een convergentie van de nationale economieën in Noordwest-Europa: de verschillen in inkomensniveaus tussen Nederland, België, Duitsland, Frankrijk, Engeland en Denemarken daalden tussen 1950 en 1987 met ruim 70%. De afwijkingen beliepen rond 1990 in doorsnee nog geen zes procentpunten meer. Parallel aan deze beide ontwikkelingen groeiden ook de welvaartsniveaus in de vier delen van de Euregio naar elkaar toe. De gemiddelde inkomens in het district Aken, het zuidelijk deel van Nederlands-Limburg en de Belgische provincie van die naam die in 1950 nog onderlinge verschillen van 21% naar boven en beneden vertoonden, waren elkaar in 1990 tot op 5% genaderd. Grosso modo is binnen de Euregio uniformiteit in inkomens en bestedingspatronen ontstaan. Concurrentie op de arbeidsmarkt is niet langer een elkaar aftroeven met lage lonen; het is een strijd om het bieden van betere beroepskwalificaties geworden. De detailhandel mag her en der rekenen op een zeer sterk verbreed aanbod van potentiële klanten, ver over de landsgrenzen heen en vindt ruimte voor specialisatie. Op het stuk van economische dienstverlening is netwerkvorming mogelijk.¹¹

¹¹ J.C.G.M. Jansen, Harmonisatie van regionale economieën in de jaren 1950-1995, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XLII(1997), pp. 105-122.

Zeker, Salomou¹² en Berger¹³ hebben er nog in 1996 zeer terecht op gewezen dat convergentie en harmonisatie van bestedingspatronen nog geen economische uniformiteit betekenen. In technologisch opzicht, op het stuk van de investeringen en wat de aard en omvang van de productie en de werkgelegenheid betreft, blijven de verschillen groot. In diverse lesbrieven uit "Blik over de grens" wordt erop gewezen dat steden als Luik, Maastricht en Aken met onderling sterk verschillende problemen worstelen.

Vast staat echter dat zich binnen de Euregio een geheel nieuw netwerk van rijk bevolkte stedelijke nederzettingen ontwikkelt dat overeenkomsten vertoont met de netwerken rond centrale agglomeraties die Christaller al in 1933 beschreef voor Straatsburg, Frankfurt, Neurenberg en München.¹⁴ Het onderzoek van Christaller gaf met name ten aanzien van Straatsburg al aan dat landsgrenzen bij de ontwikkeling van zo'n netwerk geen doorslaggevende rol hoeven te spelen. Waar het om gaat, is het benutten van complementariteiten: de ene regio dient de andere aan te vullen. Zoiets kan ook hier. Heinsberg kan, als zij de suggesties van Ritzerfeld wil volgen, gerust de recreatieve rol op zich nemen. Er is geen bezwaar tegen dat Luik de nadruk legt op herindustrialisatie, Aken kan zich als technologiecentrum manifesteren, Belgisch-Limburg zich zonder zwarigheden oriënteren op exportmarkten. Van belang is slechts, zoals wijlen mevrouw Schinzinger kort voor haar overlijden op een in september 1995 in Maastricht gehouden congres benadrukte, dat de partners in de Euregio zich niet blijven verschuilen achter de verschillen in nationale wetgeving en een grote variëteit aan bureaucratische procedures.¹⁵ Netwerkvorming dient in de planning voorop te staan. Dit houdt in dat ook op lokaal niveau initiatieven dienen te worden getoetst aan de behoeften die over de grens heen leven en aan de mogelijkheden die vraag naar zich toe te halen. Korthedshalve en zoveel mogelijk aansluitend bij opmerkingen in "Blik over de grens"

¹² S. Salomou, *Themes in macro economic history : the U.K. economy 1919-1939*, Cambridge 1996, pp. 6-12.

¹³ S. Berger, Introduction, in: S. Berger and R. Dore (eds.), *National diversity and global capitalism*, Ithaca 1996, pp. 1-25.

¹⁴ W. Christaller, *Die zentralen Orte in Süddeutschland : eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit zentralen Funktionen*, Jena 1933.

¹⁵ Economische betrekkingen in grensregio's, pp. 240-241.

geef ik slechts twee voorbeelden. Vitaal is het kanaliseren van verkeersstromen. Het openbaar vervoer over de grenzen heen in de Euregio is zeer gebrekkig. Voorzover het bestaat, wordt er weinig gebruik van gemaakt. Wie als verzorgingscentrum wil fungeren - en dat zijn nu nogal wat steden - zal zich moeten realiseren dat de wijze waarop hij het autoverkeer opvangt, vanwege de kosten die de bezoeker krijgt opgelegd voor het parkeren, op langere termijn doorslaggevend is. De realiteit van het moment is, dat een koper die honderd mark of honderd gulden op een zaterdag wil besteden vanwege de parkeerbelasting, 6% duurder uit is in de binnensteden van Aken en Maastricht dan wanneer hij dezelfde inkopen doet in Eupen of in Roccourt. De detailhandel trekt zich niet voor niets deels uit de binnensteden terug.

Dat twee vliegvelden binnen één samenhangende regio een dwaasheid is, is inmiddels wel algemeen onderkend, maar geen uitgangspunt van enig beleid.

Op het culturele vlak dient hetzelfde verhaal te worden verteld als op het infrastructurele. Het dialect vormt, zo merkt Bauer in "Blik over de grens" terecht op, geen basis meer voor grensoverschrijdende communicatie en culturele contacten.¹⁶ Nieuwe communicatiecentra en culturele zwaartepunten zoekt men vergeefs. Wat moet een regionaal netwerk met diverse kleine operahuizen? Stimuleert dit de kwaliteit? Waarom regent het initiatieven voor historische musea, volkskundemusea, musea voor moderne kunst, industrieel-archeologische musea? Is het werkelijk uitgesloten dat de afstemming en de schaalvergroting die binnen een regio met centrale functies past, leiden tot verbetering van kwaliteit en de gewenste mate van aantrekkelijkheid?

Heel de geschiedenis door, millennia lang, werden de interregionale contacten beheerst door exogene factoren, zaken die nauwelijks te beïnvloeden zijn. Sinds kort gaat het om het ontstaan van een netwerk dat door mensen moet worden gestuurd. Dat vergt een ingrijpende wijziging van denken en handelen van bestuurders en beroeps-genoten. Het valt zeer te prijzen dat het onderwijs daarvoor een basis wil leggen. Op middellange en lange termijn is daarvan heil te verwachten. Andere wegen die naar het doel en naar bestendige

¹⁶ "Blik over de grens", D 3.

resultaten leiden, zijn er niet. De werkgroep onderwijs van de Euregio Maas-Rijn verdient hulde voor haar initiatief.

J.C.G.M. JANSEN

**ECONOMISCHE GESCHIEDENIS VAN LIMBURG,
1800-1990**

Inleiding

Een overzicht van twee eeuwen economische geschiedenis in een regio verlangt een rode draad. Hier is gekozen voor welvaart als centraal thema. Limburg wordt afgezet tegen Nederland. Veranderingen worden geschetst. Hun oorzaken geanalyseerd.

De vele onderzoekers die zich de laatste decennia in Nederland en België bezighielden met onderzoek naar de verdeling van de welvaart in de negentiende en twintigste eeuw tussen de provincies, zijn het tenminste in één opzicht met elkaar eens: de rol van Limburg in de Nederlandse economie sprak heel de negentiende eeuw door niet tot de verbeelding. Een eeuw lang bengelde Limburg onderaan. Pas na de Eerste Wereldoorlog werd een welvaartsniveau bereikt dat in de buurt van het rijksgemiddelde kwam. Het nationale gemiddelde werd echter ook nadien niet bereikt, al scheelde het rond 1990 niet veel meer.¹ Twee eeuwen lang was sprake van grote of kleine achterstanden.

Hoe groot die achterstand was, weten wij niet precies. De schattingen van de meest gebruikte indicator van welvaartsverschillen, het nominaal inkomen per hoofd van de bevolking in de verschillende provincies, veranderen met enige regelmaat. Het zal ongetwijfeld nog enige jaren duren voordat betrouwbare uitkomsten beschikbaar zijn. De in tabel 1 opgenomen cijfers zijn niet meer dan de beste die beschikbaar zijn. Het is verantwoord ze te gebruiken, omdat de meest recente onderzoeksuitkomsten uitwezen dat de verschillen tussen de

¹ J.H. van Stuyvenberg, Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw : een terreinverkenning, in: *Bedrijf en Samenleving*, Alphen a/d Rijn 1967, pp. 195-225; J. Teyl, Nationaal inkomen van Nederland in de periode 1850-1900, in: *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek* (E.S.H.Jb.), 34(1971), pp. 232-262; R.T. Griffith, The creation of a national Dutch economy, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (T.v.G.), 95(1982), pp. 513-537; R.T. Griffith and J.M.M. de Meere, The growth of the Dutch economy in the nineteenth century : back to basics, in: *T.v.G.*, 96(1983), pp. 563-572; J.L. van Zanden, Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw, enkele nieuwe resultaten, in: *E.S.H.Jb.*, 50(1987), pp. 51-76.

provincies hooguit iets kleiner of een beetje groter kunnen zijn geweest dan de tabel aangeeft. De rangorde van de regio's en hun stijging en daling op de welvaarts ladder ondergingen echter geen wijzigingen.² Zij zullen dit ook in de toekomst waarschijnlijk niet doen.

Tabel 1. Nominaal inkomen per hoofd van de bevolking, 1820-1989. Indices

	1820	1880	1910	1938	1950	1974	1989
Groningen	90	93	82	91	97	93	93
Friesland	101	93	78	79	90	89	89
Drenthe	63	60	52	69	79	91	94
Overijssel	72	71	78	88	94	91	91
Gelderland	76	82	88	86	88	94	96
Utrecht	122	117	113	108	102	105	105
Noord-Holland	140	138	130	124	116	110	107
Zuid-Holland	128	126	123	115	110	108	105
Zeeland	113	100	87	91	101	98	98
Noord-Brabant	65	68	68	78	83	92	98
Limburg	57	60	62	81	88	92	98
Nederland	100	100	100	100	100	100	100
Standaard-deviatie	29	27	25	17	12	8	6

Bron: 1820-1938: Zanden, J.L. van, *Economische groei in Nederland*, 55; 1950-1984: C.B.S. *Inkomensverdeling 1950, 1974 en 1984: regionale verdeling deel 1, gemeenten en regio's*.

Vanaf het begin van de negentiende eeuw was het besteedbaar inkomen van de Limburger lager dan dat van de doorsnee Nederlander. Omstreeks 1980 was daarin nog net geen verandering gekomen, al was de achterstand gestaag kleiner geworden. Omstreeks 1820 was Limburg zelfs overduidelijk de armoedigste provincie des Rijks met een inkomensniveau dat zelfs nog 10% onder dat van Drenthe lag, de voorlaatste in de rij.³ Rond 1880 was de toestand niet wezenlijk verbeterd, al was - meer door dalingen in Drenthe dan door stijgin-

² De gegevens omtrent het relatieve loonniveau zijn ontleend aan A. Vermaas, *Real industrial wages in the Netherlands, 1850-1913*, in: V. Zagagni and P. Scholliers, *Real wages in the nineteenth and twentieth centuries*, Milan 1994, pp. 151-161 (vooral p. 155). (Proceedings 11th international economic history congress).

³ J.C.G.M. Jansen, *De armoedigste provincie des Rijks (1820-1940)*, in: *Maaslands Melange: opstellen over Limburgs Verleden*, Maastricht 1990, pp. 149-160.

gen in Limburg - het Drents niveau bereikt. De achterstand ten opzichte van de randstedelijke provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht beliep heel de negentiende eeuw door een 100% of meer. Grosso modo werd het aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog niet anders: de onderlinge verschillen waren slechts heel langzaam iets kleiner geworden. Van flinke relatieve groei van de welvaart in Limburg was geen sprake. Een sprong voorwaarts vond pas plaats tussen de beide wereldoorlogen. De achterstand ten opzichte van het landelijk gemiddelde halveerde; Limburg nam in 1938 in de groep noordelijke, oostelijke en zuidelijke randprovincies een middenpositie in. Na de Tweede Wereldoorlog kon een gestage positieverbetering worden opgemerkt. In 1974 was men eindelijk binnen het landelijk spreidingsgetal geraakt met een inkomensniveau dat niet afweek van dat in de zeven buiten de randstad gelegen provincies. Vijftien jaar later was Limburg een modale provincie. Het noorden en oosten van het land waren duidelijk achter geraakt bij het zuiden, inclusief Limburg.

Zulke cijfers moeten voorzichtig worden geïnterpreteerd. Zij wijzen meer op een sterk afwijkende economische structuur dan op een treurige sociale positie van de bevolking. Zelfs in het begin van de negentiende eeuw hield het uitzonderlijk laag gemiddeld inkomensniveau niet in dat in Limburg van grote armoede kon worden gesproken. Het lage welvaartsniveau bracht de bevolking niet op de rand van de hongerdood. "Nous savons que pas un pauvre est mort de faim à Maastricht", heette het aan het eind van de achttiende eeuw al.⁴ De hulpverleners waren unaniem van mening dat het allemaal wel meeviel. In de eerste helft van de negentiende eeuw was het aantal bedeelden in Maastricht hoog - zo'n 30% van de bevolking ontving tussen 1818 en 1844 onderstand -, maar lager dan in bijvoorbeeld Amsterdam, Mons, Namur en Brugge. De gemiddelde uitkering bedroeg er met *f* 1,75 per bedeelde per jaar in 1818, oplopend naar *f* 3,50 in 1850, slechts een fractie van wat voor het levensonderhoud van een gezin nodig was, minder ook dan de bedragen die in doorsnee aan de behoeftige Amsterdammers en Luikenaren werden verstrekt. Vier van de vijf armen kregen slechts gedurende een klein

⁴ H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang : werkinrichtingen voor "onnutte" Nederlanders in de Republiek, 1760-1795*, 's-Gravenhage 1977, p. 17.

deel van het jaar iets toegestopt.⁵ Het leven was - naar het schijnt - in Limburg goedkoper dan elders. Opmerkelijk is dat de bijstandsgrens, het inkomen waarboven geen ondersteuning meer werd verstrekt, in Maastricht 70% lager lag dan in Amsterdam, terwijl de gemiddelde lonen in de nijverheid maar 35% beneden het Amsterdams niveau lagen. Het gemiddeld inkomen per hoofd lag in Maastricht op 40% van het Amsterdams niveau.

Het klinkt ongeloofwaardig: de cijfers lijken uit te wijzen dat de Maastrichtse industrie-arbeider naar verhouding beter werd betaald dan zijn Amsterdamse collega, terwijl hij minder nodig had. Betrokkenen waren zich min of meer bewust van deze paradoxale toestand. Naar het schijnt gingen de onderstandverleners er in Maastricht van uit dat bijverdienen er gemakkelijker was dan in Amsterdam en was men tevens van mening dat een gezin er een aanzienlijk lager uitgavenpatroon had dan in de randstad.⁶

De armenzorg in Venlo en Roermond vertoont vergelijkbare trekken. Ook daar overwoog de incidentele bedeling van een groot aantal personen met heel geringe bedragen gedurende hooguit enkele weken.⁷ Iets dergelijks deed zich voor op het platteland. Heel wat dorpen bezaten niet eens een openbare ondersteuningskas. Waar er wel een werd aangetroffen, was ze soms zo slecht gevuld dat jaarlijks ternauwernood twee of drie personen gedurende een paar weken een uitkering konden ontvangen, zoals de goed bewaarde archieven van de opeenvolgende instellingen voor armenzorg rond Borgloon laten zien. Ook op de middelen van het kerkelijk armbestuur werd niet vaak een beroep gedaan. Wellicht mede vanwege de niet in geld waardeerbare informele hulp bleef het getal armen op het Limburgse platteland steeds ver onder het landelijk niveau.⁸ Ondanks bijzonder

⁵ N. Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise à l'aube de la Révolution industrielle*, Luik 1981, pp. 438-439; J.C.G.M. Jansen, Maastricht tussen 1813 en 1850, in: *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden* (B.M.G.N.), 101(1986), pp. 541-548; M.H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca 1800-1850 : armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie*, Zwolle 1992, pp. 197-200.

⁶ W.J.M.J. Rutten zal er in een bijdrage over de sociale geschiedenis van Limburg tussen 1800 en 1990 over uitwijden.

⁷ Th.L.A.M. Seelen, *De armenzorg in Venlo vanaf de Franse tijd tot het midden van de negentiende eeuw*, pp. 32-36 (scriptie 1964); G.G.J. Cabbolet, *Armoede en armenzorg te Roermond, 1854-1870*, pp. 39-40 (scriptie 1983).

⁸ M.H.A.I. Schrammen, *Inventaris van het archief van het centraal weldadigheidsbureau van Borgloon en zijn opvolgers, nrs. 34-75, registers van inkomsten en uitgaven van het centraal bureau van weldadigheid in het kanton Borgloon, 1802-1823* (typoscript 1981); G. Nijsten, *De*

lage inkomensniveaus in de agrarische sector werd in de eerste helft van de negentiende eeuw op het Limburgse platteland hoegenaamd geen armoede geleden.

De gesignaleerde paradox - een uitzonderlijk laag inkomensniveau en tegelijk relatief weinig ernstige gevallen van armoede - is slechts verklaarbaar indien men enkele specifieke kenmerken van de Limburgse economie uit de periode 1580-1890 in het oog houdt: wij treffen er een wijze van inkomensvorming en een bestedingspatroon aan, waarin geld maar een bescheiden rol speelde. Het gezinsbedrijf dat de boventoon voerde, was erg autarkisch ingesteld. De productiewijzen waren primair gericht op de verzorging van het gezin. Steeds werd wel iets meer geproduceerd dan voor eigen gebruik nodig was. Op de markt kon altijd wel iets worden verkocht, al was het maar een deel van de eigen arbeidskracht.

Zo konden de basisbehoeften altijd worden bevredigd en bepaalden de geldinkomsten, voorzover ze niet nodig waren om belastingaanslagen te voldoen, vooral de aangename kanten van het leven. Bezuinigen in jaren met ongunstige prijzen was niet moeilijk. Zodra de productiviteit echter ook maar een klein beetje steeg, werd het dagelijks leven al vlug heel wat prettiger. Wie de helft van zijn productie zelf opat en de andere helft ter markt bracht, zag zijn inkomen bij elk procentpunt stijging van de productie met het dubbele daarvan toenemen en kon zich opmerkelijk veel meer permitteren.⁹ Historici als Braudel waren niet de eersten die zich verbaasden over de gunstige leefomstandigheden in zulke halfprimitieve economieën, waar geld en markt zulk een geringe rol speelden.¹⁰ Contemporaine auteurs bevestigden het beeld. L.J. Widdershoven uit Oirsbeek, wiens verhaal omstreeks 1800 speelt, merkte op: "Men at en dronk wat de boerderij gaf. Omdat weinig kon worden verkocht, at de boer er goed van". De kantoncommissarissen uit het arrondissement Kleve, waartoe een flink deel van Noord-Limburg behoorde, waren in 1798 vrijwel unaniem van mening dat de - puur agrarische - economie in hun ressort nauwelijks verbetering behoefde. Een boer die van kindsbeen af gewoon was dag en nacht te werken, kon zijn welvaart

armenzorg in Beek, 1854-1912, pp. 11-13 (scriptie 1979).

⁹ Jaarverslag 1993 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (S.S.E.G.L.), XXXIX(1994), pp. 204-205.

¹⁰ F. Braudel, *Beschaving, economie en kapitalisme*, (deel I), Amsterdam 1987, pp. 433-439 (Dl. I: De structuur van het dagelijks leven).

slechts verhogen door meer cultuurgrond te verwerven. Dit zou echter ten koste gaan van het inkomen van een collega, die het in zijn jeugd beter gewend was geweest en zijn frustraties niet onder stoelen en banken stak. De vrederechter van het kanton Oirsbeek, M. Wulff, onderschreef in 1806 deze stelling. Ook voor hem was de samenhang tussen bedrijfsvoering en dorpsleven heilig.¹¹

De cijferreeksen omtrent het regionaal inkomen dreigen ons op het verkeerde been te zetten. Wat oorzaak lijkt te zijn, is in werkelijkheid vaak gevolg. Sociale factoren nemen ogenschijnlijk het voortouw. Opvallend is vooreerst het aanzienlijk verschil tussen het gemiddeld inkomen per inwoner en dat per belastingplichtige. Heel de twintigste eeuw door - voor de negentiende eeuw zijn geen gegevens beschikbaar - lagen de inkomens per belastingplichtige in Noord-Brabant en Limburg aanzienlijk dichter bij het nationaal gemiddelde dan die per hoofd van de bevolking. Het ligt voor de hand hierin het gevolg van een afwijkend demografisch patroon te zien. Van 1880 tot 1940 lag de huwelijksvruchtbaarheid in Limburg en Noord-Brabant zo'n 20% boven het rijksgemiddelde.¹² De gezinnen waren er groter, de mogelijkheden voor vrouwen deel te nemen aan het arbeidsproces vanwege de drukte thuis kleiner dan elders in het land. Nagenoeg de helft van de achterstand in hoofdelijk inkomen van Limburg kan door deze factor worden verklaard.

Daarnaast was de zwakke vermogenspositie van de Limburgers opmerkelijk. Landelijk kwam tussen 1820 en 1910 60% van het nominaal inkomen uit huren, pachten, rente op kapitalen en bedrijfswinsten. De lonen brachten slechts 40% in. In Limburg was die verhouding heel anders. Vermogensbestanddelen en lonen zijn er elk goed voor de helft van het besteedbaar inkomen. De Limburger was door zijn levensonderhoud relatief sterk afhankelijk van wat hij met zijn arbeid kon verdienen.¹³ Daarmee zijn we weer terug in het economisch circuit. Beide factoren vloeien, zo zullen wij nog zien,

¹¹ J. H(abets), Een Valkenburgs dorp in 1780, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* (P.S.H.A.L.), VI(1889), p. 8; J.C.G.M. Jansen, De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens aan het einde van de achttiende eeuw, in: *E.S.H.Jb.*, 56(1993), p. 172; J.C.G.M. Jansen, Landbouw rond Oirsbeek omstreeks 1800, in: *S.S.E.G.L.*, XXXVII(1992), p. 33.

¹² Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit : de vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg, 1850-1960* (Maaslandse Monografieën; 45), Assen/Maastricht 1987, p. 39, tabel 6.

¹³ Jansen, De armoedigste provincie, pp. 155-156.

in hoge mate voort uit de grote betekenis van het op zelfverzorging gerichte kleine gezinsbedrijf in Limburg. Vooral in de landbouw en het ambacht was het sterk vertegenwoordigd. Het gezinsbedrijf dwong de exploitanten tevreden te zijn met lage inkomsten. Die werden, om kosten te besparen, door de leden van het eigen gezin bijeengebracht, soms met de hulp van inwonende verwanten. Het was voordeliger met familieleden te werken dan met vreemde arbeidskrachten. De activiteiten werden zo georganiseerd, dat men zo min mogelijk een beroep hoefde te doen op toeleveranciers en dienstverleners.¹⁴

Omstreeks 1800 beleefde het kleine op zelfverzorging gerichte gezinsbedrijf in Limburg een hoogtepunt. De voornaamste oorzaak was gelegen in de geringe toegang tot de markt. Daarbij moet niet in de eerste plaats aan vervoersmoeilijkheden worden gedacht, hoe ernstig die ook waren. De belangrijkste waterweg, de Maas, was vaak onbevaarbaar. In de zomer stond hij hier en daar bijna droog, in de winter was de watertoevloed zo groot, dat de schepen in moeilijkheden geraakten. Het gros van de wegen verdiende die naam nauwelijks. Zij waren zo moeilijk begaanbaar, dat de hiervoor al genoemde M. Wulff klaagde: "Le transport à dos d'hommes e(s)t trop difficile et coûteux". Erger was nog dat de grote internationale verkeersstromen Limburg sinds lang meden. Van het laatste kwart van de zestiende tot het einde van de achttiende eeuw was regionale verzorging troef.¹⁵

Toen omstreeks 1800 op de markten voor agrarische producten de kopers niet langer het prijsniveau bepaalden, maar de aanbieders gingen domineren, waren de plattelanders gedwongen terug te keren naar primaire agrarische activiteiten, in feite naar de productie van broodgranen. Een stijging van de kosten als gevolg van looneisen, gebrek aan arbeidskrachten, sterk oplopen van de rentevoet en de verdwijning van de institutionele investeerders door de opheffing van kerkelijke instellingen in 1796, deden de winstmogelijkheden als sneeuw voor de zon verdwijnen, zodra ook maar een bescheiden

¹⁴ J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Maaslandse Monografieën; 52), Leeuwarden/Mechelen 1992, pp. 403-404.

¹⁵ Jansen, *Landbouw rond Oirsbeek*, p. 31; J.C.G.M. Jansen, *Crisis en herstructurering in en rond Maastricht, 1560-1640*, in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, 73(1990), pp. 161-162.

poging werd gedaan bedrijfsmatig te werken.¹⁶ Het was zaak alles in eigen hand te houden en de markt op afstand te laten. Zelfs op middelgrote landbouwbedrijven werd 70% van de bruto-opbrengst van akkergewassen en veeteeltproducten op het eigen bedrijf verbruikt. Niet meer dan 30% kwam op de markt, waar zo weinig mogelijk werd ingekocht.¹⁷ Nijverheid en dienstverlening verdwenen, voorzover ze hadden bestaan, goeddeels. In de eerste helft van de negentiende eeuw was Limburg een bijna zuiver agrarische provincie, waar maar heel langzaam de industrie van de grond kwam en de dienstensector zeer weinig voorstelde. Zelfs in 1859 viel nog geen 5% van de arbeidsplaatsen aan deze sector toe, de helft van het landelijk gemiddelde.¹⁸

Laten wij de zaak van periode tot periode eens meer in detail bekijken. Er worden vier tijdvakken onderscheiden: 1800-1870, 1870-1914, 1914-1945 en 1946-1990. Tussen die perioden is het verschil deels van fundamentele aard, deels echter slechts graadueel.

I. Limburg, een agrarisch gewest, 1800-1870

Landbouw

Heel de nieuwe geschiedenis door heeft de Limburgse landbouw kenmerken vertoond, die afweken van die in de rest van Nederland. De achtergrond was deels van geomorfologische aard. De Limburgse bodem heeft weinig gemeen met die in de rest van Nederland. In de gemeente Mook behoren nog een paar vierkante kilometers tot het Middennederlands stuwwallengebied. Onmiddellijk ten zuiden daarvan begint het terrassenlandschap van Noord- en Midden-Limburg. De Maas, haar zijrivieren en de beken hebben gezorgd voor een smalle strook rivierklei, het laagterras. In het winterbed is enig middenterras afgezet, bestaande uit zand met in het zuiden een hoge grindfractie en naar het noorden toe enige klei. Daarna begint het hoogterras, bestaande uit zand en hoogveen. Ten zuiden van Sittard

¹⁶ J.C.G.M. Jansen, Economic and social vicissitudes in disadvantaged circumstances : southern Limburg between 1780 and 1820, in: E. Aerts (et al.) (eds.), *Studia Historica Oeconomica : liber amicorum Herman van der Wee*, Leuven 1993, pp. 133-134 en 137.

¹⁷ Jansen, Landbouw rond Oirsbeek, p. 34.

¹⁸ Griffith, The creation, pp. 528-534.

wordt een heuvel landschap aangetroffen, waarop door winden aangevoerde löss is afgezet van wisselende dikte. Aan deze lösspakketten dankt Limburg zijn zachte glooiing. Als gevolg van erosie kwam de löss steeds meer in de dalen en de afhang terecht. Op het laagterras ontbreekt de löss, zodat men in Zuid-Limburg van elkaar gescheiden lössgebieden aantreft met een hoge natuurlijke vruchtbaarheid.¹⁹

Het noorden en midden van de provincie is niet erg vruchtbaar. Op het hoogterras werd de bevolking tot in de twintigste eeuw geconfronteerd met schier onoplosbare afwateringsproblemen. Venen en broekgronden bemoeilijkten de verbindingen. De boeren woonden bijeen op een stukje droge grond. Verbeteringen in de landbouw en de daaropvolgende toename van de bevolking leidden telkens weer tot verdichting van de bestaande dorpskernen, gelegen tussen het vochtige laagterras en het moeilijk toegankelijke hoogterras aan de rand van het winterbed. De agrariërs waren gedwongen tot het exploiteren van gemengde bedrijven, die kleiner werden naarmate de bevolking toenam.

Ook in Zuid-Limburg, tussen Vaals, Eijsden en Sittard, had men zijn problemen. In het zuiden waren de wei- en hooilanden sedert de late middeleeuwen schaars. Zo'n duizend jaar lang domineerde er de akkerbouw. De graantelers vertrouwden op de natuurlijke vruchtbaarheid van de lössbodem en verwaarloosden de veeveelt. Het heuvelachtig landschap liet slechts op een beperkt aantal plaatsen het ontstaan van wooncomplexen toe. Bevolkingsgroei betekende ook hier tot diep in de twintigste eeuw vooral verdichting van de bebouwing.²⁰ De boerderijen lagen bijeen rond kerk en dries, de drinkplaats voor het vee, de uitvalsbasis ook voor de heerdgang, waarbij de weinige schraallanden in de afhang van de heuvels de beschikbare weidegronden uitmaakten.

Wij zagen al dat alle waarnemers er rond 1800 van waren overtuigd dat het voor de boeren in Limburg niet doenlijk was meer uit de

¹⁹ J. Renes, *Het cultuurlandschap van Noord- en Midden-Limburg : geschiedenis, kenmerken en waarden*, manuscript, pp. 39-41; M.J.M. Bless en M. Cristina Fernandez Narvaiza, *Onder de Euregio : de verbinding tussen landschap en geologie in de Euregio Maas-Rijn*, ongepubliceerd manuscript, 1992, pp. 6-45.

²⁰ J.C.G.M. Jansen, *Ontsnappen aan een economische achterstand : een bijzonder probleem*, in: H. Diederiks, J.Th. Lindblad en B.M.A. de Vries (ed.), *Het platteland in een veranderende wereld : boeren en het proces van modernisering*, Hilversum 1994, p. 280; J.C.G.M. Jansen, *Architectuur en Stedebouw in Limburg 1850-1940*, Zwolle 1994, pp. 10-14.

grond te halen dan feitelijk gebeurde. Zij benutten bij de toenmalige stand van wetenschap en techniek alle mogelijkheden die de bodemgesteldheid bood. Dit hield in dat van plaats tot plaats verschillen in de uitbating van de gronden waren ontstaan. In Noord- en Midden-Limburg zijn we daarover het best geïnformeerd. Diegenen die langs de rivieren en beken woonden, beschikten er soms over kostelijke gronden, die weinig zorg vergden. Daar had een boer een status op te houden. Op de hoger gelegen gronden was hij evenwel te beklagen. De gronden in het kanton Horst waren of te zandig of te lemig. Het zweet van de boer moest er de steriliteit van de bodem goedmaken. Zijn teelt was beperkt tot rogge, boekweit, haver en aardappelen. De haver was van zo'n geringe kwaliteit dat ze die naam eigenlijk niet waard was. Een paar kilometer verderop kon de landbouwer zich weer wat beter in leven houden. In de Maasdorpen behorend tot het kanton Goch, zoals Bergen, werd bij voorkeur tarwe en gerst verbouwd en veel aandacht besteed aan voedergewassen als klaver, spurrie, voederkool en rapen. Bovendien werd er aan tuinbouw gedaan.

De bemesting trachtte men zoveel mogelijk te intensiveren. Alom werd mergel aangekocht. De inwoners van het kanton Goch probeerden naarstig houtas bij te kopen. In de rivierdorpen werd stro als toeslagstof gebruikt, op de hoger gelegen gronden in Horst waren heideplaggen voor dit doel in zwang. Alle elementen voor een naar toenmalige maatstaven behoorlijke bemesting waren aanwezig, maar de verdeling over het gebied was zeer ongelijk. De gigantische inzet van arbeidskracht die nodig was, de schaarste aan afvalstoffen in weinig verstedelijkte streken en het gebrek aan geld om voldoende meststoffen bij te kopen, verhinderden op talrijke bedrijven de gewenste combinatie van diverse bemestingsvormen tot stand te brengen, tenzij af en toe. Ondanks een zwakke vochtbalans, een wankel bodemstructuur en sterke vervuiling van het land door overdadige onkruidvorming, werd de toeschouwer regelmatig getroffen door verrassend goede uitkomsten. De boer was buitengewoon creatief. Hij overwoog nauwkeurig wat voor de veeteelt het gunstigst was: de heerdgang of de potstal; zijn ploeg had hij aangepast aan de eisen van zijn akkers. Aan welstand hechtte hij zelden: de toring werd perfect naar de nering gezet.²¹

²¹ Jansen, De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens, pp. 155-172.

In Zuid-Limburg was het in wezen niet anders dan in het noorden en het midden van de provincie. Ook hier werden lokaal zeer verscheiden keuzes gemaakt. In gemeenten als Geleen, Jabeek, Merkelbeek, Amstenrade, Ulestraten, Margraten, Mheer en Oud-Vroenhoven werd 75 tot 90% van de bodem ingenomen door akkerbouw. De oppervlakte weiland liep uiteen van 0 tot 2%. Hooiland was er helemaal niet. Het vee werd geweid in boomgaarden, die gewoonlijk 10 tot 15% van de bebouwde oppervlakte besloegen. In gemeenten die in de dalen lagen en doorsneden werden door een rivier of beek, zoals Elsloo, Geulle, Gulpen en Wittem, was het aandeel van het weiland en hooiland veel hoger, zo'n 15 à 20% van de oppervlakte. Minder dan 10% was met boomgaarden bezet. Maar men kon er niet vertrouwen op de natuurlijke vruchtbaarheid van de bodem vanwege de grote erosie.²² Het teeltplan vertoonde dienovereenkomstig aanzienlijke verschillen. Een gewas als tarwe, dat een goede prijs opbracht, kon slechts hier en daar worden geteeld.

Opmerkelijk genoeg was de productiviteit van de bodem tussen 1800 en 1810 in het zuiden van de provincie met zijn hoge natuurlijke vruchtbaarheid niet veel hoger dan die in het zanderige, lemige noorden en midden van de provincie. Het zaaigoed was in het zuiden nochtans uitzonderlijk productief. Elke uitgezaaide korrel tarwe of rogge bracht er tussen 1807 en 1812 wel tien, elf korrels op. In het arrondissement Roermond waren het er hooguit zeven à acht, soms nog minder. Kijkt men echter naar het aantal kilogrammen graan dat van een hectare werd gehaald, dan is het verschil veel minder groot. Het kon zelfs gebeuren, zoals in 1812, dat een oogst in het noorden en het midden van de provincie per hectare enkele tientallen kilogrammen hoger lag dan in het zuiden. Als gevolg van schaarste aan meststoffen en een zwakke mineralenbalans van de bodem werd in het zuiden veel minder dicht gezaaid dan benoorden Susteren.²³ Dat in het zuiden desondanks de welvaart van de boeren groter was, kwam doordat een veel groter percentage van de bedrijfsoppervlakte met granen was bezaaid, zodat men veel overhield om te verkopen. De geldelijke opbrengst van ter markt gebrachte veeteeltproducten

²² Jansen, *Ontsnappen aan een economische achterstand*, p. 283.

²³ J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Maaslandse Monografieën; 4), Assen 1965, pp. 79-83.

was in heel de provincie nochtans minimaal, de lage bedrijfskosten ten spijt.

Mogelijkheden tot verbetering zag men rond 1800 heel weinig. Zelfs vrederechter Wulff uit Oirsbeek, die werd beschouwd als de agrarisch expert bij uitstek in het departement van de Nedermaas, was bepaald spaarzaam met zijn suggesties.²⁴ Toch waren er in de praktijk wel groeimogelijkheden en zelfs in aanzienlijke mate. Goossens becijferde dat de agrarische productie in Limburg tussen 1812 en 1846 met 0,83% per jaar toenam. Dat was meer dan in de meeste andere Belgische provincies met uitzondering van Luxemburg, West-Vlaanderen en Antwerpen.²⁵ Deze productiegroei werd bereikt met kleine verbeteringen, die het ecologisch evenwicht, dat met veel moeite tot stand was gebracht en van plaats tot plaats verschilde, niet verstoorde. Uitgangspunt was de toename van de vraag naar kwalitatief hoogwaardige levensmiddelen sedert 1800.

Rond dat jaar begonnen de kopers de marktprijs te bepalen. Zij waren niet langer tevreden met wat de boeren aanboden, maar wilden kwaliteit voor hun goede geld. Het leidde dadelijk tot ongerustheid onder de boeren in Oirsbeek en omgeving. De bakkers gaven de voorkeur aan de rogge uit de Kempen boven de Zuidlimburgse, zo stelden zij vast.²⁶ Hun waar was vaak al half bedorven voor zij van het veld werd gehaald. Het euvel kon worden ondervangen door de werkzaamheden op het boerenbedrijf anders te organiseren en de rogge te oogsten vóór de regen haar in de tweede helft van augustus bedierf.

Het hele productieproces iets vervroegen, had ook nog het voordeel dat de periode, waarin de fotosynthese het sterkst was, voor een groter deel viel in de tijd, waarin zaad werd gevormd en niet langer vooral samenviel met de weken, waarin de halmen opschoten: men kreeg wat meer graan, wat minder stro.²⁷ Zo werd het aantrekkelijk geleidelijk een iets groter deel van de akkers te betelen met goed verhandelbare gewassen - het aandeel van tarwe en rogge in de vruchtopvolging steeg tot boven 60% - en het intermediair verbruik

²⁴ Jansen, *Landbouw rond Oirsbeek*, pp. 36-52.

²⁵ M. Goossens, *The economic development of Belgian agriculture : a regional analysis*, Leuven 1993, pp. 155-156 en 180.

²⁶ Jansen, *Landbouw rond Oirsbeek*, p. 20.

²⁷ J.C.G.M. Jansen, *Op weg naar een groene landbouwgeschiedenis : een analyse van de graanteelt tussen 1660 en 1790*, in: *S.S.E.G.L.*, XXXIX(1994), pp. 137-175.

op de eigen boerderij van gewassen terug te dringen door op de rest van de akkers wat vaker klaver en knolgewassen te telen, zodat niet langer alle zomergranen hoefden te worden vervoerd. De gunstige perspectieven van de nieuwe cyclus kenden ogenschijnlijk geen eind. Klaverteelt zo nu en dan verhoogde het stikstofniveau van de bodem. De grond werd vruchtbaarder zonder dat de boeren er enige extra moeite voor hoefden doen. Dat zij niet eerder op deze simpele gedachte kwamen hangt waarschijnlijk deels samen met de langzame daling van de temperatuur in Europa sinds het midden van de zestiende eeuw. Die had in de achttiende eeuw voor veel strenge winters gezorgd, zodat vaak maandenlang niet op het veld kon worden gewerkt. Velen hadden de overvloedige vrije tijd in de winter benut om een paar maanden per jaar ambachtelijke activiteiten uit te voeren en zo een bijverdienste te verwerven. De textielsector had tot 1810 handen vol werk geboden. Daar kwam de klad in toen vlakbij, in Luik, spin- en weefmachines werden aangeboden die het grootste deel van het thuiswerk naar de fabriek haalden, waar een constanter kwaliteit van de garens en de weefsels tegen lagere kosten was verzekerd. De boer-ambachtsman werd gedwongen zich weer meer met zijn landerijen te bemoeien. De verbetering van het klimaat bood hem gelegenheid een paar maatregelen te verzinnen die niets kostten en het ecosysteem op lange termijn eerder versterkten dan aantastten. De lage kosten van de innovaties leverden de volgende stappen voor de geleidelijke verbetering van het systeem. De bestedingen werden evengoed aangewend voor de langzame verbetering van de bedrijfsvoering als de inzet van arbeidskracht.

De gezinsomvang bleef tot 1870 vrij constant, de veestapel nam evenmin in beduidende mate toe, zodat van jaar tot jaar een iets groter deel van de oogsten op de markt kon worden gebracht. De stijgende geldinkomsten konden worden aangewend voor verbetering van de kleding, want koffie, thee en tabak kende men al een halve eeuw. Tussen 1800 en 1820 ziet men handelaren langs de deuren trekken met kousen, weldra gevolgd door andere textielproducten. Nu niet meer elk kledingstuk zelf hoefde te worden gebreid, hielden de vrouwen tijd over voor het karnen van de melk tot boter, zodat ze meer gingen verdienen. Vervolgens werd aandacht besteed aan de huisvesting in Noord-Limburg, waar het traditionele hallehuis sedert 1820 meer en meer werd vervangen door de langgevelboerderij, nam naast het wooncomfort ook de ruimte voor het opstallen van vee

toe.²⁸ In heel de provincie werden her en der schuren gebouwd voor de opslag van graan. De ruimte die daardoor vrijkwam in de boerderij werd benut voor het opstallen van jongvee en varkens. De vleesproductie en de fokkerij namen toe, al stond daartegenover dat koeien niet op tijd werden gedekt en de boterproductie daardoor tijdelijk zelfs afnam.

De omvang van de veestapel groeide nauwelijks; de met veeteelt verkregen geldinkomsten namen evenwel aanzienlijk toe. Vlees en fokmateriaal konden rond 1840 tegen betere prijzen en met minder risico worden afgezet dan de boter, waarover veel werd geklaagd, omdat die nogal onhygiënisch werd bereid.²⁹

Door kleine aanpassingen ontstond een bescheiden economische groei met blijvende effecten. Het was een vorm van groei van het type dat Adam Smith in 1776 beschreef: door kleine aanpassingen binnen een bestaand systeem werd het productie-optimum verhoogd zonder de bedrijfsstructuur aan te tasten. Binnen een generatie werd dan wel de nieuwe top bereikt, maar de positieve gevolgen bleven, zonder dat wezenlijke vernieuwingen nodig waren. Het zo gewaardeerde gemengde agrarisch familiebedrijf bleef in stand en daarmee tenminste een deel van de zelfverzorging en dus de zekerheid gezin en bedrijf onder alle omstandigheden in stand te kunnen houden. Niet ten onrechte werd de periode 1815-1870 voor wat de Limburgse landbouw betreft wel een statisch tijdvak genoemd.³⁰

De bevolking in Limburg groeide van 1815 tot 1870 met ongeveer een half procent per jaar. De toename van het inkomen in de landbouw bedroeg in die jaren rond 1%,³¹ plaatselijk mogelijk één of twee tienden van een procent daaronder of daarboven. Zonder twijfel vond een vrij regelmatige kleine stijging van de welvaart plaats zonder ingrijpende innovaties. Pogingen in die richting kregen trouwens ook weinig steun. Een paar voorbeelden mogen er getuigenis van afleggen. De verenigingsgedachte vond in de agrarische sector nog weinig aanhang. De Limburgse Maatschappij van Landbouw telde rond 1870 slechts 650 leden. Haar streven naar rasver-

²⁸ J.H.G. Pubben, Hallehuizen en langgevels, in: *Horster Historiën*, 3(1992), pp. 143-158.

²⁹ Goossens, *The economic development*, pp. 338-340.

³⁰ J.F.R. Philips, *De landbouw in een statische maatschappij, 1815-1875*, in: Philips, Jansen en Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, p. 110.

³¹ Berekend op basis van Goossens, *The economic development*, pp. 146-147 en 180, alsmede J. Blomme, *Belgian Agriculture, 1880-1980 : a quantitative analysis*, Leuven 1993, p. 277.

betering in de veeteelt vond nauwelijks weerklank. De drie fokpaarden die in 1867 werden aangekocht en de vier stieren, verloot in 1868 om de vooruitgang van de landbouw in een hele provincie te stimuleren, legden hoegenaamd geen gewicht in de schaal.³² Ook met de landbouwmechanisatie ging het niet voorspoedig. Van de 52 stoomdorsmachines die in 1870 in Nederland werden ingezet, werd één exemplaar in Limburg benut: het was eigendom van een landbouwer uit Visé en werd geleend. Van de overige machines was alleen het door paarden aangedreven dorswerktuig naar verhouding ruim vertegenwoordigd.³³ Met het agrarisch onderwijs was het heel droevig gesteld. Alleen de Vereniging voor Land- en Tuinbouw in Maastricht en een daarvan in 1869 afgescheiden vereniging te Heer organiseerden voordrachten. Die handelden uitsluitend over tuinbouw en fruitteelt. Men liet er docenten uit Tongeren en Sint-Truiden voor komen. De wandelleraar G.F.R. Corten die, moederziel alleen, in de hele provincie het landbouwonderwijs diende te verzorgen en zijn activiteiten in 1870 aanving, mocht zich voorshands niet verheugen in grote belangstelling voor zijn lezingen.³⁴

Ook de organisatie van de handel in landbouwproducten liet veel te wensen over. Ondanks het feit dat Provinciale Staten van Limburg rond 1870 jaar na jaar meer aandacht besteedden aan agrarische thema's dan aan alle overige agendapunten tezamen, bleef het belangrijkste probleem bestaan: de kleine boer had voor de afzet van zijn producten geen rechtstreekse toegang tot de markt. Op de door de Provincie enthousiast gestimuleerde botermijnen verschenen slechts de lokale winkeliers als kopers. Dankzij de mogelijkheid ter plaatse de kwaliteit van de aangevoerde waar te vergelijken, konden zij op de mijn de druk op de boterproducenten nog opvoeren. De afzet van vee, vlees en fruit was vooral gericht op België en Duitsland, waarbij grossiers de dienst uitmaakten.³⁵ Die wentelden alle risico's af op de leveranciers. Langzamerhand vloeide een steeds groter deel van de

³² *Verslag van de landbouw in Nederland over het jaar 1868*, 's-Gravenhage 1869, p. 157.

³³ *Verslag van de landbouw in Nederland over het jaar 1870*, 's-Gravenhage 1871, pp. 16-18, en over het jaar 1881, 's-Gravenhage 1882, pp. 511-515.

³⁴ *Verslag van de landbouw in Nederland over het jaar 1868, 1870 en 1881*, 's-Gravenhage 1869, 1871 en 1882, ad activiteiten landbouwverenigingen.

³⁵ *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van de landbouw in Nederland, ingesteld door de landbouwcommissie van 1886*, 's-Gravenhage 1890, passim.

inkomsten, behaald uit agrarische groei, in de zakken van intermediairs.

De gestage vooruitgang van de welvaart in de agrarische sector had desondanks tot gevolg dat veel Limburgers hun heil bleven zoeken in de landbouw. Het aandeel van de agrariërs in de beroepsbevolking bleef zeer hoog. In 1859 stond Limburg met 54% landbouwers na Zeeland (59%) en Drenthe (55%) in de provinciale rangorde op de derde plaats, in 1889 met nog altijd 49% zelfs eenzaam aan de top.

Nijverheid

Voor de nijverheid waren zeker tot 1850 geen al te rooskleurige perspectieven weggelegd. Een niet gering deel van de plattelandsnijverheid verkommerde. De pogingen in steden als Maastricht en Roermond fabrieken tot stand te brengen, waren maar matig succesvol. Heel wat initiatieven bloedden snel dood.

In de tweede helft van de achttiende eeuw had het er zo mooi uitgezien. Er waren nieuwe vormen van industrie en nijverheid ontstaan. In de textielnijverheid werden zelfs gespecialiseerde bedrijven aangetroffen met afzet op internationale markten. Het waren nog geen fabrieken in de moderne zin van het woord. Het grootste deel van de werkzaamheden, in het bijzonder de zeer arbeidsintensieve onderdelen, zoals spinnen en weven, werden uitbesteed aan thuiswerkers, die de grondstoffen kregen aangereikt en op basis van stukloon werden vergoed voor hun inspanningen. Vanaf ongeveer 1775 vond stapje voor stapje een concentratieproces plaats. Onderdeel voor onderdeel verhuisde naar de gebouwen van de ondernemer. Het begon met de hooggekwalificeerde activiteiten: de appretage en het verven van de wol of de stoffen. In 1810 werd er als gevolg van een bescheiden mate van mechanisatie het spinnen en weer iets later ook het weven aan toegevoegd. Vooral als gevolg van de eisen die werden gesteld aan de kwaliteit van het gebruikte water dat geen kalk mocht bevatten, moest in de wollenstoffennijverheid het vollen nog lang buiten Limburg plaatsvinden. Nu eens werden derden ingeschakeld, dan weer richtte een fabrikant op een geschikte plaats zelf een volmolen op. In het huidige Limburg kwam alleen Epen in aanmerking.

Tot het einde van de Franse Tijd bestond de Limburgse textielnijverheid uit lakenfabricage. Vaals en omgeving maakten deel uit van

een omvangrijke laken producerende regio, die in de tweede helft van de achttiende eeuw in de Eifel en de Ardennen was gevormd. Daar kwam rond 1770 een samenhangend netwerk van productiecentra van kostbare lakense wollen stoffen tot stand. De belangrijkste kernen waren Burtscheid, Monschau, Aken, Eupen en Verviers. Ondernemers uit deze plaatsen vestigden nevenbedrijven in Maastricht, Eijsden, Valkenburg en Vaals, onder meer om te kunnen profiteren van de gunstige tariefverdragen die de Staten-Generaal met diverse vreemde naties hadden gesloten. Vaak werden deze bedrijven na korte tijd weer opgeheven. Alleen de familie Von Clermont te Vaals slaagde er in zo'n bedrijf enige decennia lang in stand te houden.³⁶

De textielnijverheid in de driehoek Vaals-Monschau-Verviers was zeer dynamisch. Voortdurend werden innovatieve oplossingen bedacht voor afzetproblemen, productiemoeilijkheden, betalingskwesties en veranderingen in de mode. Problemen bleven er desondanks veel. De bedrijfstak was niet alleen uiterst conjunctuurgevoelig, maar bovendien sterk afhankelijk van de politieke omstandigheden. De decentrale productiewijze had tot gevolg dat het buitengewoon lastig was een constante kwaliteit van het eindproduct te waarborgen. De vraag naar luxe stoffen was heel trendgevoelig. De afzetgebieden lagen deels in Oost- en Zuid-Europa of zelfs over de oceaan, zodat de betalingen niet alleen met grote vertraging binnenkwamen - de ondernemer diende in staat te zijn zijn hele omzet minstens een jaar vóór te financieren -, maar sedert 1793 ook nog heel ongewis waren, omdat vanaf dat jaar tot in 1815 Europa onophoudelijk door oorlogen en economische boycotten werd geteisterd. Zelfs hoge winstmarges waren onder die omstandigheden geen garantie voor continuïteit van de bedrijvigheid.

De mechanisatie van het meest arbeidsintensieve deel van de wollenstoffenproductie, die met vallen en opstaan vanaf 1810 werd doorgevoerd, en de introductie van invoerrechten aan de Nederlands-Duitse grens in 1815 leidden dadelijk na de val van Napoleon tot een

³⁶ P. Lebrun, *L'industrie et la laine à Verviers pendant le XVIIIe siècle et le début du XIXe siècle*, Liège 1948; M. Barkhausen, Die Aufstieg der rheinischen Industrie und die Entstehung eines industriellen Grossbürgertums, in: *Rheinische Vierteljahresblätter*, XIX(1954), pp. 135-177; H. Kisch, *Die hausindustriellen Textilgewerbe am Niederrhein vor der industriellen Revolution*, Göttingen 1985, pp. 258-316; J.C.G.M. Jansen, Problemen rond een marginale activiteit, in: *Handelingen van het vijfde nationaal congres voor industriële archeologie*, Gent 1979, pp. 89-98.

concentratie van de lakennijverheid in Verviers, Eupen, Monschau en Aken. In 1816 was de omvang van de bedrijvigheid in Vaals minder dan een vijfde deel van die omstreeks 1790. Het loonniveau was er heel laag. Van enige stuwkracht was geen sprake.³⁷ Ook in Noord- en Midden-Limburg waren omstreeks 1800 hier en daar - onder meer in Horst en omgeving - plattelanders ingeschakeld in de textielnijverheid. Gewoonlijk waren het linnenwevers die werkten in opdracht van ondernemers uit Krefeld of Mönchengladbach.³⁸ Tot vestiging van zelfstandige productiebedrijven kwam het hier in deze tijd niet. Ook diverse andere vormen van huisnijverheid ten plattelande verloren omstreeks 1815 tot 1825 hun spankracht. Sommige gingen zelfs teloor, zoals het roemruchte "ambacht van den ijseren" te Brunssum en Geleen. Technische verbeteringen in het productieproces en aanzetten tot massafabricage elders schijnen er de belangrijkste oorzaken van te zijn. De vele kleine jeneverstokers, wier primitieve productietechniek leidde tot een grote verkwisting van grondstoffen, verloren de strijd met de Hasseltse jeneverstokers die veel economischer produceerden en bovendien als nevenproduct aanzienlijke hoeveelheden gist te koop aanboden.³⁹ De Limburgse uurwerkmakers, die zuiver ambachtelijke, sobere maar zeer degelijke staande klokken hadden vervaardigd, verloren in het eerste kwart van de negentiende eeuw het grootste deel van hun afzetmarkt aan de producenten van goedkope Schwarzwald-uurwerken.⁴⁰ Dientengevolge veranderde de plattelandsnijverheid gaandeweg van karakter. Voorheen had zij een aanvulling op het landbouwinkomen geboden. Na 1850 was het omgekeerde het geval. Voortaan bood een lapje grond de loonafhankelijken en ambachtslieden enige sociale zekerheid en een basisinkomen.⁴¹ Voor Limburg pakten deze veranderingen ongunstig uit. Er verdween het een en ander zonder dat er iets nieuws voor in de plaats kwam. De statistiek van de Nederlandse nijverheid uit 1819 kon in geen enkele Limburgse stad een bedrijf noemen dat uitging

³⁷ J.C.G.M. Jansen, Specifieke kenmerken van de Limburgse economie, in: *S.S.E.G.L.*, XXX(1985), pp. 58-65.

³⁸ Jansen, *De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens*, p. 154.

³⁹ J.C.G.M. Jansen, *Jenever in opmars, 1650-1815*, in: *Campus Liber* (Werken uitgegeven door het L.G.O.G.; 8), Maastricht 1982, pp. 285-286; E. Houtman, *De geschiedenis van Hasselt, 1831-1918*, in: *Hasselt 750 jaar stad*, Brussel 1982, p. 144.

⁴⁰ P.Th.R. Mestrom, *Limburgse klokken en klokkenmakers*, in: *Zuid-Limburg : kunst, ambacht en volksgebruiken*, Baarn 1977, p. 50.

⁴¹ A. Schmidt, *Agrargesellschaft am linken Niederrhein*, Kevelaer 1990, pp. 169-213.

boven het ambachtelijk niveau. De enige onderneming in onze provincie met meer dan honderd werknemers was de Domaniale Mijn te Kerkrade.⁴²

Medio 1832, tijdens de Belgische opstand, bracht een lacune in de fiscale wetgeving nieuwe, krachtige impulsen. De Belgen merkten het door Nederlandse troepen in bedwang gehouden Maastricht als buitenland aan. Beide belligerenten openden tolkantoren, vanwege de oorlogsomstandigheden op drie kilometer van elkaar. Ondernemende lieden ontdekten weldra dat het mogelijk was via de brede tolvrije zone tussen de Nederlandse en Belgische kantoren grondstoffen en halffabrikaten aan te voeren, in Maastricht te verwerken en als industrieproducten naar Nederlands grondgebied af te voeren zonder rechten te betalen. Vanaf oktober 1832 werd in recordtijd een dozijn fabrieken opgericht, grotendeels voorzien van machines, soms zelfs aangedreven door stoomkracht. De vrijwel verdwenen industriële werkgelegenheid in Maastricht begon snel aan te trekken.⁴³ Veruit de meest succesvolle ondernemer was Petrus Regout. In korte tijd bouwde hij een industrieel imperium op, waartoe een aardewerkfabriek, meerdere kristal- en glasfabrieken, een geweerfabriek en een gasfabriek behoorden. Bovendien nam hij belangen in een spijkerfabriek en rond 1850 ook nog in een spoorwegmaatschappij en een papierfabriek. Bij de kernactiviteiten, aardewerk en kristal, waren tussen 1845 en 1848 500 à 600 medewerkers werkzaam.⁴⁴ De economische crisis van 1847-1848 kwam hij wonderlijk goed door. Diepte-investeringen en een ingrijpende productverbetering door het op de markt brengen van een perfect substituuut voor het "faience commune" van Wedgwood openden kort na de crisis voor Regout

⁴² N. Caulier-Mathy, *Statistique de la province de Liège sous le régime hollandais*, Leuven 1962, tableau III, pp. 22-25.

⁴³ A.J.F. Maenen, *Petrus Regout, 1801-1878*, Nijmegen 1959, pp. 10-13; G.J.B. Verbeet, *Limburg op de tweesprong : welvaart en politiek dilemma, 1814-1839*, Maastricht 1978, pp. 203-204; Jansen, Maastricht tussen 1813 en 1850, p. 535; A. van Iterson, *Vader, raadgever en beschermer : Petrus Regout en zijn arbeiders, 1834-1870*, Maastricht 1992.

⁴⁴ H.C.W. Roemen, *Maastricht : een geografische - hoofdzakelijk economisch geografische - beschrijving en verklaring der agglomeraties in de gemeente Maastricht*, Maastricht 1947, pp. 157-159; Maenen, Petrus Regout, pp. 209-212; J.C.G.M. Jansen, *Industrie en Mijnbouw in de beide Limburgen van 1839-1989*, in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen* (Maaslandse Monografieën; 47), Leeuwarden/Maastricht 1989, pp. 22-23.

weidse afzetmarkten. Zijn personeelsbestand verdubbelde rond 1850 in vier jaar tijd.⁴⁵ Een fase van opgang werd ingeluid.

De stap van proto-industriële bedrijvigheid met zijn mengeling van fabrieksarbeid en thuiswerk naar gemechaniseerde fabrieksmatige productie werd in Maastricht definitief gezet, toen kort na 1850 Belgische kapitaalverstrekkers ook andere aardewerkfabrieken, waaronder Céramique, en een papierbedrijf, na enige tijd K.N.P. genaamd, stichtten. Maastricht werd een belangrijk industrieel centrum. In 1853 stond 5% van alle stoomwerktuigen aanwezig in Nederland in Maastricht opgesteld. In 1859 was 35% van de stedelijke beroepsbevolking in de nijverheid werkzaam.⁴⁶ Die ondervond tot in de jaren negentig van de negentiende eeuw geen terugslag van betekenis. De welvaart van de industriearbeiders nam tussen 1860 eerst als gevolg van een flinke stijging van het reële loon en sedert 1875 ook vanwege de daling van de kosten van levensonderhoud fors toe. Dat duurde tot 1885. Toen zette een stagnatie in, die rond 1893-1894 uitmondde in een teruggang.⁴⁷

Helaas werd deze voorspoed niet aangetroffen in Roermond en in de latere mijnstreek. De daar aanwezige industriële initiatieven gingen omstreeks 1870 goeddeels teloor. Zo werd de papierfabriek Burghoff te Roermond na twee generaties gestaakt en de textielfabriek van Philip Claus overgeplaatst naar Mönchengladbach.⁴⁸ De Domaniale Mijn te Kerkrade werd in 1815 gerekend tot een der grootste uit het Luikse bekken. De modernisering ervan stagneerde rond 1830. Haar afzetmogelijkheden bleven ook na de opening van de Akens-Maastrichtse Spoorweg in 1854 bescheiden. Initiatieven sedert 1856 ontplooid om rond Heerlen en Kerkrade tot grootschalige en moderne steenkoolwinning te komen, raakten omstreeks 1875 in het slop.⁴⁹

⁴⁵ G.C.P. Linssen, *Verandering en verschuiving : industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg*, Tilburg 1969, p. 183; Maenen, Petrus Regout, pp. 30-31.

⁴⁶ Maenen, Petrus Regout, pp. 30-31, 62 en 443.

⁴⁷ Vermaas, *Real industrial wages*, p. 157.

⁴⁸ Linssen, *Verandering en verschuiving*, pp. 233-234 en 244.

⁴⁹ Caulier-Mathy, *Statistique*, pp. 22-25; C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg* (Maaslandse Monografieën; 18), Assen 1974, pp. 82-90; R. Leboutte, *Reconversions de la main d'oeuvre et transition démographiques : les bassins industriels en aval de Liège, XVIIe-XXe siècle*, Paris 1988, p. 98; N. Caulier-Mathy, *La modernisation des charbonnages liégeois pendant la première moitié du XIXe siècle*, Paris 1971, p. 91; B.P.A. Gales, *De weg naar het hemelrijk is geplaveid met goede voornemens : schachten, stoommachines en steenkoolwinning in Limburg tussen 1750 en 1850*, in: *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, V(1988), pp. 294-326.

Rond dat jaar bleek dat op het vlak van industrialisatie in Limburg buiten Maastricht nog hoegenaamd niets was bereikt. Er was geen ondernemersklasse, kapitaalverstrekkers ontbraken en het investeringsniveau was buitengewoon laag. Met twee dynamische industriebekkens, Luik en het Ruhrgebied, in de onmiddellijke omgeving had dit ingrijpende gevolgen. De Limburgse bedrijvigheid verloor zijn greep op de regionale arbeidsmarkt. De uittocht van arbeiders, al dan niet voor seizoenwerk, leidde tot een dilemma. Er was in Limburg heel weinig werk en toch waren arbeidskrachten schaars. Precies zoals in 1820 was omstreeks 1875 voor de nijverheid een tijd van uithuilen en opnieuw beginnen aangebroken.⁵⁰

Dienstverlening

In de eerste zes decennia van de negentiende eeuw slaagde de landbouw er niet in zich te ontworstelen aan de beperkingen die een traditioneel ecosysteem haar sinds lang oplegde, zodat de stappen voorwaarts aarzelend werden gezet. Tegelijk liep de industrie een steeds grotere achterstand op ten opzichte van de nabijgelegen bekkens in Luik en het Ruhrgebied als gevolg van kleinschaligheid en gebrek aan samenhang tussen de diverse sectoren. Alternatieven ontbraken. Met de dienstensector was het helemaal kommer en kwel. De omvang van de sector beliep tussen 1800 en 1860 niet meer dan de helft van het landelijk gemiddelde, als men afgaat op de officiële cijfers. Die hielden evenwel geen rekening met de vele gevallen, waarin naast landbouw of enigerlei vorm van nijverheid ook nog iets aan dienstverlening werd gedaan. Het is de vraag of deze vorm van pluri-activiteit veel heeft voorgesteld. Zelfs bij diegenen die de dienstverlening als hoofdberoep beoefenden, waren de omzetten vaak nauwelijks het vermelden waard. In 1796 konden in de kantons Heerlen en Herzogenrath 3% van de beroepsbeoefenaren tot de dienstverleners worden gerekend. De economische dienstverlening, bestaande uit banken, verzekeringen, transportbedrijven en handelsondernemingen, ontbrak nagenoeg geheel. Het aandeel van de geestelijken was in de dienstensector zo groot, dat statistische verwerking van de data de indruk wekt dat de huishoudens van de dienstverleners heel anders waren samengesteld dan die van overige beroepsgroepen

⁵⁰ Jansen, Industrie en Mijnbouw, pp. 26-27.

en uitzonderlijk veel knechten en meiden telden. De werkelijkheid was dat de priesters allemaal ongehuwd waren en voor het verzorgen van hun huishouding aangewezen op personen in dienstbetrekking.⁵¹ In 1859 beliep de omvang van de dienstensector in Limburg, blijkens de uitkomsten van de beroepstelling in dat jaar, 5% van de beroepsbevolking. Ten opzichte van 1796 was dit vermoedelijk nauwelijks een vooruitgang. De cijfers die wij voor dat jaar konden aanhalen, hadden immers slechts betrekking op een deel van het Limburgse platteland. Steden waren er niet in begrepen. Daar woonden echter de schaarse bankiers, de enkele groothandelaren en de weinige gespecialiseerde detaillisten. Daar vond men ook het gros van de personen, werkzaam in onderwijs en gezondheidszorg, alsmede de talrijke renteniers, waarvan we de bron van welvaart niet kennen en die gewoonlijk in de dienstensector worden ondergebracht, omdat zij een groot deel van hun inkomen uit verhuur van onroerend goed haalden. Het provinciaal cijfer voor de dienstensector kan in 1796 dan ook best merkelijk boven de 3% uit het oostelijk deel van de provincie zijn uitgekomen, misschien zelfs iets boven de 5% die in 1859 werd gemeten. Dit zou een achteruitgang betekenen, waarvoor wel redenen zijn aan te geven: de omzetten in de detailhandel bedroegen in 1859 in Limburg slechts 60% van het landelijk gemiddelde, minder dan in welke andere provincie ook. Niet alleen de omvang, ook het niveau van de dienstensector was uitzonderlijk laag.⁵² Toch zijn er ook enkele positieve ontwikkelingen te signaleren, met name in de transportsector.

Hiervoor hoorden wij vrederechter Wulff harde woorden spreken over de deplorabele toestand van de wegen. Het kost weinig moeite enkele tientallen gelijkkluidende getuigenissen uit de jaren rond 1800 te verzamelen.⁵³ Niet zonder reden werd de wegebouw door het Franse bestuur vanaf 1800 enthousiast ter hand genomen, zij het dat zijn plannen om financiële redenen gewoonlijk traag werden uitgevoerd. De wegebouwactiviteiten startten in 1802 met de aanleg van een weg van 17 kilometer van Maastricht naar Tongeren: hij was in

⁵¹ R.M.M. Bertrand, *Structuur, grootte en samenstelling van de huishouding in een deel van de huidige provincie Limburg in het jaar 1796: de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade*, 1994, p. 44 (scriptie).

⁵² Griffith, *The creation of a national Dutch economy*, pp. 528-534.

⁵³ G.J.P.M. Corten, *Alignements Droits - De ontwikkeling van het wegennet in het Departement van de Nedermaas 1794-1814*, in: *S.S.E.G.L.*, XXXII(1987), pp. 2-4.

1813 voltooid. De door het Frans bestuur geplande aansluitingen op de weg van Luik naar Brussel en Oostende bij Sint-Truiden en die op het Duitse wegennet bij Aken kwamen pas in de nadagen van het Verenigd Koninkrijk gereed.⁵⁴ Het blijft de vraag of deze verbinding de meest nuttige was, die men zich destijds kon voorstellen. Het oost-westverkeer was, als wij mogen afgaan op de dienstregelingen van enkele Maastrichtse vervoersbedrijven uit de jaren twintig, van gering belang, vergeleken met dat in noord-zuidrichting. Voor deze laatste verkeersstroom was ook de verbinding Luik-Maastricht-Maaseik-Venlo-Wezel, vanaf 1812 in aanleg en kort na het vertrek van de Fransen tenminste tot Venlo gereedgekomen, geen oplossing. Napoleon, wiens naam nog altijd is verbonden aan een stuk van deze weg, beoogde er Parijs met Hamburg mee te verbinden, terwijl de goederenstroom voornamelijk de route Luik-Amsterdam opzocht en zich bovendien nauwelijks leende voor vervoer per as.

Pas met de start van de bouw van de Zuid-Willemsvaart tussen Den Bosch en Maastricht in 1823 werd begonnen aan het realiseren van een infrastructuur die was afgestemd op werkelijke behoeften. In 1826 was het kanaal gereed. Het eindigde midden in de ommuurde vesting Maastricht, waar de goederen, bestemd voor Luik of daarvan afkomstig, moesten worden verladen. Dat gaf handenvol werk totdat vier jaar later het kanaal onbruikbaar werd vanwege de Belgische opstand; het werd kort nadien deels zelfs niet meer van water voorzien door de ingebruikname van een prise-d'eau te Hocht.⁵⁵ De normalisatie van de Nederlands-Belgische betrekkingen in 1839 leidden niet tot herstel van het drukke transport tussen Luik en de randstedelijke havens. De in 1837 geopende spoorlijn Luik-Landen-Antwerpen maakte het mogelijk een groot deel van de goederenstroom af te leiden naar een Belgische zeehaven.

Verkeerstechnisch lag een groot deel van Limburg tussen 1830 en 1865 bijna volledig geïsoleerd. De Maas was vaak grotendeels onbevaarbaar, omdat het water bij Hocht werd afgetapt om de Zuid-Willemsvaart en het daarop aansluitend Kempisch-kanaal van Bocholt naar Antwerpen te vullen. De in 1843 gebouwde weg Maastricht-

⁵⁴ M. van der Eycken, Verkeerswegen als bindteken? : een overzicht van 150 jaar relaties tussen de beide Limburgen op het vlak van verkeersinfrastructuur, in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen* (Maastrandse Monografieën; 47), Leeuwarden/Maastricht 1989, pp. 72-73.

⁵⁵ Van der Eycken, Verkeerswegen, pp. 73-74.

Venlo-Nijmegen was deels van zeer matige kwaliteit en betekende een grote omweg voor wie West-Nederland wilde bereiken. De spoorlijn Aken-Maastricht die op 20 oktober 1853 werd geopend, was slechts een zijlijntje van het Duitse en sedert zijn doortrekking naar Hasselt in de herfst van 1856 ook van het Belgische spoorweg-net, dat in Nederland nergens op aansloot. De lijn werd vooral gebruikt voor de afvoer van fruit naar markten in het Rijnland. Pas de openstelling van de spoorlijnen Maastricht-Venlo in 1865 en Venlo-Eindhoven een jaar later bracht een enigermate samenhangend spoorwegnet tot stand, dat als hoofdverkeersader kon dienen.⁵⁶ Buiten Maastricht en Venlo kwamen in de eerste zeven decennia van de negentiende eeuw geen vervoersbedrijven van betekenis tot stand. Maastricht werd na 1830 van steeds geringer betekenis. De sluiting van de Zuid-Willemsvaart maakte een einde aan het arbeidsintensieve verladen. De opening van de spoorlijn Keulen-Luik-Antwerpen in 1843 deed de landhandel door Zuid-Limburg bijna van de ene dag op de andere staken. De slechte bevaarbaarheid van de Maas boven Roermond dwong de handelaren in luxe consumptiegoederen, zoals specerijen, koffie, rijst en gedroogde vruchten die per schip werden aangevoerd, noordelijker dan Roermond te verladen, wilden zij de afnemers in Duitsland bereiken. Tenslotte kwamen de spoorverbindingen tussen Hasselt en Aken via Maastricht zo laat tot stand, vergeleken met de lijn via Luik, dat zij voor het transport van bulkgoederen, zoals steenkool, zout en kalk nooit enig belang kregen. Venlo bleek veel gunstiger gelegen. Die stad ontwikkelde zich tussen 1837 en 1857 tot een distributiecentrum bij uitstek. De aanleg van een spoorwegnet in de Nederrijn en de verbetering van de landwegen in de snel expanderende regio Krefeld-Gladbach-Viersen maakten het aantrekkelijk goederen uit West-Nederland met bestemming Nederrijn via Venlo aan en af te voeren. De vraag naar luxe consumptiegoederen nam in de Nederrijn buitengewoon snel toe, omdat Mönchengladbach en Krefeld zich al vroeg ontwikkelden tot industriecentra van belang. Een verbetering van de weg tussen Venlo en Kaldenkirchen had tot gevolg dat de karren zwaarden konden worden beladen, er minder trekkracht nodig was, het transport minder gevoelig was voor weersomstandigheden en door de verhoogde snelheid overnachtingen overbodig werden. Kortom, de transactiekosten daalden scherp. Een

⁵⁶ Van der Eycken, Verkeerswegen, pp. 74-81.

groot voordeel was ook dat de handel van Venlo richting Nederrijn lang eenrichtingsverkeer bleef. De industrieproducten uit Krefeld en Mönchengladbach gingen niet als retourvracht mee, zodat verplaatsing van handelsstromen uitbleef: voor transporten waarbij het voertuig in ballast terugkwam kon men nergens goedkoper terecht dan in Venlo.⁵⁷ De Noord-Limburgse stad zou zijn bijzondere plaats als vervoers- en distributiecentrum tot de huidige dag weten te bewaren.

Om heel andere redenen bleven bankwezen, verzekeringswezen, gezondheidszorg en onderwijs zeer rudimentair totdat door de vestiging van religieuzen uit Frankrijk rond 1875 en uit Duitsland omstreeks 1890 de menskracht, beschikbaar voor sociale diensten, stormachtig groeide. In heel de dienstensector was tot omstreeks 1870 in Limburg geen echte trekker aanwezig behalve in Venlo, waar voorshands echter nog maar luttele procenten van de Nederlands-Duitse handel langsgingen omdat het grootste deel van Duitsland via de Rijn beter werd bereikt.

Ter afsluiting

In de eerste zeven decennia van de negentiende eeuw was de economische ontwikkeling van Limburg traag en weinig spectaculair. De Limburgse economie was zeker niet dynamischer dan die in andere delen van Nederland; in vele opzichten was het tegendeel het geval. Die vaststelling confronteert ons met een raadsel. De welvaart steeg, zoals wij zagen, zelfs iets meer dan elders in Nederland. Daarvoor kan slechts in bescheiden mate het contact met de snel groeiende centra in het Luikse en in het Ruhrgebied verantwoordelijk worden gesteld. Van meer belang is een andere factor. Het isolement van Limburg maakte het mogelijk in beslotenheid een eigen weg te kiezen, waarbij zelfverzorging en instandhouding van het eigen bedrijf doelstellingen waren. Het streven naar autarkie had in de dominante landbouw in meerdere opzichten gunstige gevolgen: de kosten daalden, de geldinkomens namen een weinig toe. Ook bij bescheiden groei van het productievolume en de productiviteit kon men zich in welvaartsopzicht meten met de rest van het land omdat,

⁵⁷ A. Lewe, "Invoer te lande verboden" : een verkenning van de handel over landwegen tussen Nederland en de Pruisische provincies Rheinland en Westfalen 1836-1857, Hilversum 1995.

zolang een aanmerkelijk deel van de productie in eigen gezin en bedrijf wordt verbruikt, altijd een multiplier-effect aanwezig was, telkens wanneer de productie toenam.

In welzijnsopzicht had de groeiende beslotenheid nog opmerkelijker consequenties. De gevestigde sociale structuren waren functioneel en deden de waardering voor volkscultuur, religie, maatschappelijke stabiliteit en sociale harmonie zozeer toenemen, dat in vele kringen vergenoegdheid, soms zelfs zelfgenoegzaamheid de boventoon voerden. Van groepsriminaliteit wordt na 1815 niet meer gehoord, stakingen zijn tot omstreeks 1890 in de industrie een onbekend fenomeen. De terughoudende dorpspolitiek werd hooguit bedreigd door de pastoor die na 1840 uit de sacristie tevoorschijn kwam. Zijn conflicten met de burgerlijke overheid gaven weleens aanleiding tot spanningen in het sterk recreatieve verenigingsleven. Het amateurtooneel, de zangverenigingen en bovenal de blaasmuziekgezelschappen, waarvan er tussen 1810 en 1878 in Limburg 68 werden opgericht,⁵⁸ pasten in een autarkisch stelsel dat ontplooiingsmogelijkheden voor het individu zocht die niet systeembedreigend waren.

De voorziening in basisbehoeften langs economische weg, het welvaartsstreven en welzijn vormden in Limburg van 1800 tot 1870 een heel flexibel en dynamisch geheel, noch bepaald door enig determinisme, noch door een vooruitgangsgedachte en evenmin door de neiging een irrationeel gokje te wagen. Doorslaggevend was het antwoord op de vraag "Hoe kan ik mezelf blijven en de ongewissheden van markt, politiek en een veranderende samenleving buiten de deur houden?". De antwoorden op deze vraag naar persoonlijke ontplooiingsmogelijkheden werden gevonden door het na-apen van gunstige ervaringen van personen die de moed hadden opgebracht te experimenteren. Ideologisch getinte opvattingen en suggesties uit wetenschappelijke kring vonden geen weerklank. Wij hebben nog te maken met een dualistische economie, waarin zelfverzorging troef was en die functioneerde volgens heel andere wetten dan de markteconomie. De voornaamste daarvan was, dat het economisch handelen niet werd ingegeven door een streven naar verbetering en vooruitgang, maar door een schoorvoetend totstandgekomen bereidheid tot

⁵⁸ H. Schillings, *Toneel en theater in Limburg : in de 19e en 20e eeuw* (Maaslandse Monografieën; 23), Assen/Amsterdam 1976, pp. 9-64, ad Roermond, Maastricht, Echt en Heerlen; M. Nijsten, J. Meuwissen en J. Frusch, *Blaasmuziek in Limburg*, Thom 1989, pp. 15-18.

aanpassingen en kleine veranderingen in de hoop voortaan een beetje beter te kunnen leven dan voorheen. Voorzover de aanpassingen werden afgedwongen door externe factoren en verstoringen in het prijsniveau, kwam de markt om de hoek kijken. Dat gebeurde niet al te vaak, gewoonlijk was de noodzaak het ecologisch evenwicht in stand te houden nog de belangrijkste stimulans tot vernieuwing. Onder zulke omstandigheden komt de economische ordening van onderaf tot stand. De keuzes, gemaakt door individuele bedrijfshoofden op basis van door hen aangetroffen lokale omstandigheden, beslissen. De overheid zag toe en oordeelde dat het goed was. Het voeren van een op herordening van de economie gericht beleid had geen zin. Hoewel pleidooien ervoor niet ontbraken, nam de bereidheid van de overheid zich voor de economische ontplooiing van het land in te zetten sedert 1815 en nog meer na 1830 af. Van een regionaal economisch beleid was van 1840 tot 1870 geen sprake, zelfs niet op het terrein van de infrastructuur.

II. Succes met innovaties in landbouw en nijverheid, 1870-1914

Landbouw

In het derde kwart van de negentiende eeuw worstelde, zo zagen wij hiervoor al, de Limburgse landbouw met enkele ernstige structurele problemen. Van oudsher lag de nadruk op akkerbouw. Weiland was er veel te weinig. Als gevolg daarvan bleef de mestvoorziening achter, waren de opbrengsten van de akkers zo'n 20% lager dan elders in het land, namen de veelbelovende inkomsten uit veeteelt maar langzaam toe en bleef het intermediair verbruik van akkergerassen hoog: veel granen, peulvruchten en aardappelen werden als veevoer gebruikt.

Heel langzaam waren tot 1860 de inkomsten gestegen. Het ontvangen extra geld was - zoals mocht worden verwacht -⁵⁹ achtereenvolgens aangewend voor enige luxe, zoals betere kleding en duurzame consumptiegoederen, zoals bedden, kachels en uurwerken. Pas daarna

⁵⁹ E. von Knorring, Strukturwandlungen des privaten Konsums im Wachstumsprozess der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts, in: *Untersuchungen zum Wachstum der deutschen Wirtschaft* / hrsg. von G. Hoffmann, Tübingen 1971, pp. 171-173.

kwam de verbetering van bedrijfsgebouwen aan de beurt en toen die klaar was, werd eindelijk geïnvesteerd in de uitbreiding van de veestapel met als oogmerk een nieuwe stap in het streven de productiviteit van het bedrijf te verhogen. In de jaren zestig lag de gemiddelde opbrengst in de akkerbouw 5% dichterbij het landsgemiddelde en was de productiviteit in de veeteelt zelfs met 20% toegenomen. Daarvoor was een zware prijs betaald: de druk op het beschikbare gras- en hooiland was merkelijk gestegen. In 1870 moest ruim 15% meer vee op één hectare weiland zijn voedsel vinden dan tussen 1820 en 1860 het geval was geweest.⁶⁰ Dat zou de boeren tijdens de landbouwcrisis, die zich kort daarna aankondigde, opbreken. De prijzen daalden scherp, vooral die van de akkerbouwproducten. Er was geen geld voor een ingrijpende aanpassing van het productieproces, zoals in Friesland wel mogelijk bleek.⁶¹ Men kon slechts trachten met de bescheiden middelen van weleer het hoofd boven water te houden. Dit betekende dat tussen 1870 en 1895 de gewassen die traditioneel zeer lage opbrengsten opleverden, zoals de tarwe, de peulvruchten en het koolzaad, van de akkers verdwenen. Het teeltplan werd zeer eenzijdig. Rogge, haver en aardappelen namen rond 1895 78% van het akkerland in tegen 65% veertig jaar daarvoor. Om de veestapel op peil te houden, werd grote aandacht besteed aan dubbelteelten: klaver onder de rogge en fruitbomen boven het gras. Op de tuinbouwgronden rond Maastricht en Venlo teelde menigeen na de vroege aardappelen nog vlug wat schellik of spekbonen na sla en spinazie, onder het motto tweemaal een geringe prijs is toch een keer een goede.⁶² Vijfentwintig jaar lang, van 1870 tot 1893-1894, was sprake van een schier volledige stagnatie.⁶³

In de jaren negentig werd plots de sleutel gevonden voor een stormachtige vooruitgang. Hij was niet van technische aard, werd niet op de akkers of in de stallen gevonden, maar op de markt. Zijn naam was coöperatie. Die maakte het de boer mogelijk zelf zowel de kosten als de opbrengsten in de hand te houden. Langs deze weg was het mogelijk, zonder het ecologisch evenwicht te verstoren en de kleinschaligheid van de landbouwbedrijven aan te tasten, de kosten

⁶⁰ Jansen, Ontsnappen aan een economische achterstand, pp. 285-286.

⁶¹ H. de Vries, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland, 1878-1895*, Wageningen 1971, p. 199.

⁶² Jansen en Rütten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 130 en 137.

⁶³ Jansen, *Ontsnappen aan een economische achterstand*, pp. 285-286, tabellen II en III.

te drukken (inkoopcoöperatie), op spaargelden rente te ontvangen en eventueel zelfs middelen aan te trekken voor investeringen (coöperatieve banken), de bedrijfsrisico's deels terug te dringen (coöperatieve verzekeringen), de kwaliteit van de ten verkoop aangeboden producten te verbeteren (voorlichting via landbouworganisaties), de prijzen op een aanvaardbaar niveau te houden (coöperatieve veilingen en eiermijnen) en met minder mankracht betere waar te leveren (boterfabrieken).⁶⁴

Naar Belgisch voorbeeld werden in Limburg rond 1890 de eerste coöperaties opgezet. Dadelijk maakte de coöperatieve beweging een stormachtige ontwikkeling door. Tot 1900 kwamen - in een tiental jaren tijd - 184 coöperatieve boterfabrieken tot stand, die drie vierde deel van de particuliere boterproducenten van de markt drukten. Tezelfdertijd werd de handel in boter en eieren geconcentreerd op één à twee mijnen, waar grote en ook buitenlandse afnemers verschenen. De afzet van groente en fruit verliep voortaan via enkele tientallen veilingen. De oude tussenhandel verdween spoorloos. Vierenzeventig aankoopverenigingen verzorgden de levering van veevoerders en meststoffen aan ruim 7.200 landbouwers, rond 40% van het totaal aantal bedrijfshoofden; zo'n 1.200 boeren en tuinders brachten hun spaargelden en financieringen onder bij de 23 boerenleenbanken die inmiddels actief waren.⁶⁵

De gevolgen waren ongekend gunstig. In 1903 was de omvang van het veebestand 21% hoger dan gemiddeld tussen 1881 en 1890. De productiviteit van het vee nam nog meer toe, namelijk met 32%. De achterstand in oogstbrengsten ten opzichte van Nederland werd in deze jaren althans voor rogge en aardappelen volledig tenietgedaan. Het algemeen gemiddelde van de productie per hectare van alle akkergewassen samen kwam bijna uit op het landelijk niveau. In de jaren zeventig en tachtig had nog een achterstand van 10 à 15% bestaan.⁶⁶

De weg waarlangs dit resultaat werd bereikt, was niet bezaaid met stenen of doornen: de eenvoudigste oplossing werd steeds geprefereerd onder het motto "lever een goed product en wed niet steeds op

⁶⁴ A. Chayanov, *The theory of peasant cooperatives*, London 1991, introduction.

⁶⁵ *Verslag van de landbouw in Nederland over het jaar 1903*, 's-Gravenhage 1904, hoofdstuk coöperaties.

⁶⁶ Jansen, Ontsnappen aan een economische achterstand, pp. 285-286, tabellen II en III.

één paard". Specialisatie en risicospreiding leidden tot een degelijke bestaansbasis voor de boerenbedrijven. Regionaal werden sterk wisselende accenten gezet. In Venray bracht men naast de boter nog vijf, zes andere veeteeltproducten op de markt. De boeren uit die gemeente ervoeren dat, naarmate de kwaliteit van hun producten beter was, de prijs gemakkelijker naar eigen hand kon worden gezet. Zij schaften machines aan, kochten een betere kwaliteit zaadgoed in, stelden er een eer in de veerassen te verbeteren en bewerkten de grond dieper en intensiever.

In Horst stelde men zijn hoop op de Duitse markt voor tuinbouwproducten. Augurken, struikerwten, sla, spekbonen en knolselderij vervingen de cichoreiwortels en de diverse soorten kool. In Noord-Limburg steunde de landbouw voortaan op zes pijlers: handhaving van het kleinbedrijf, ruime keuzemogelijkheden in het teeltplan door het bijkopen van veevoeders, onafhankelijkheid van de eigen productie van voedergewassen, flexibel inspelen op marktomstandigheden, invloed uitoefenen op de prijsvorming en intensieve teelten zonder personeel van buiten het gezin aan te moeten trekken.⁶⁷

In Midden-Limburg zwoer men aanvankelijk bij de kunstmest. Sommigen zochten een tijdlang hun heil in een "viehlose Wirtschaft". Bij het stijgen van de prijzen voor veeteeltproducten stapte men hier en daar over op de fokkerij. De paardenfokkerij van Beesel genoot nationaal aanzien. In de omgeving van Weert koos men voor varkensfokkerij en varkensmesterij met nieuwe rassen, zodat beter aan de vraag van de buitenlandse afnemers naar vlees kon worden voldaan. Men hield wat melkvee aan, zodat de ondermelk, die terugkwam uit de boterfabrieken, aan de varkens kon worden gevoerd. Zo kreeg men meer vlees en minder spek.⁶⁸

In Zuid-Limburg werd langer gedraald. Er was minder samenwerking. Men schafte er machines aan om de zware grond beter te kunnen bewerken, paste het teeltplan aan de marktomstandigheden aan, stortte zich op groente- en fruitteelt en het ten verkoop aanbieden van zuivelproducten, indien het bedrijf toevallig vlakbij de opkomende mijnen was gelegen, maar bleef vóór alles trouw aan de dubbelteelten. 30% Van de Nederlandse fruitteelt was in Zuid-Limburg geconcentreerd. In 1904 besloegen de boomgaarden zo'n 1.500

⁶⁷ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 126-133.

⁶⁸ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 133-135.

à 1.600 ha; zonder uitzondering werden zij tevens benut als weide of voor de teelt van klein fruit. De Zuidlimburgse inertie schijnt vooral te zijn veroorzaakt door de afkeer van de coöperatie die er heel sterk was. Nog lang werd het zelf karnen in ere gehouden. De verkoop van groente en fruit probeerde men in direct contact met de consument of de detaillist te regelen.⁶⁹

De uitkomsten van de nieuwe initiatieven in de landbouw waren - naar alle waarschijnlijkheid - vooral in de jaren 1895-1910 zeer gunstig. Precies is dit niet te zeggen. Het cijfermateriaal is niet bepaald overvloedig. Wij weten slechts dat de toegevoegde waarde van de productie per hectare tussen 1805 en 1910 met zo'n 150% toenam. Op grond van de becijferingen van Goossens mag worden geraamd dat iets meer dan de helft daarvan tussen 1805 en 1870 tot stand kwam. Tussen 1870 en 1895 was sprake van een vrijwel volledige stagnatie, zodat de toename tussen 1895 en 1910 zo'n 30 à 40% kan hebben bedragen, iets meer dan 1,5% per jaar. De besteding daarvan was opmerkelijk. Ongeveer de helft van het inkomens-acces gaven de boeren door aan hun talrijke kinderen: het aantal landgebruikers steeg met 15%. Van de overblijvende toename van het besteedbaar inkomen, die dankzij de verbeterde prijzen nog altijd rond 1% per jaar lag, werd een aanzienlijk deel in het bedrijf gestoken ter verruiming en verbetering van de veestapel. Het aandeel van de veeteeltproducten in het agrarisch inkomen steeg flink. Kort voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was het in Noord-Limburg op ruim 30%, in Zuid-Limburg op bijna 40% en in het midden van de provincie op een kleine 50% van het bedrijfsinkomen gekomen. Vergeleken met de 5 à 10% uit 1805 was dit een aanmerkelijke toename.⁷⁰

De landbouw in Limburg is in de periode 1870 en 1914 aanzienlijk verbeterd. Vooral in de tweede helft van dit tijdvak werd zij veel dynamischer en flexibeler. De bedrijven konden zich meten met die uit andere delen van het land, zij het nog niet met de meest voorlijke, zoals die op de Zeeuwse eilanden, in het Westland of in de Groningse kleistreek.

⁶⁹ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 135-139.

⁷⁰ Becijferd op basis van Jansen, *Landbouw rond Oirsbeck*, pp. 25-26; Goossens, *The economic development*, pp. 338-340; Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 143-151.

Nijverheid

Behalve de landbouw maakte ook de nijverheid een belangrijke sprong voorwaarts door, niet zozeer vanwege krachtige uitbreiding van bestaande bedrijven, maar vooral als gevolg van nieuwe initiatieven. Als antwoord op de grote bouwbedrijvigheid in het snel industrialiserende Ruhrgebied ontstonden rond Tegelen, waar een ruime voorraad geschikte grondstoffen aanwezig was, vanaf 1870 tientallen kleine pannenbakkerijen met in doorsnee een tiental werknemers elk. Vanaf 1877 werden er modernisering doorgevoerd. Successievelijk werden stoommachines, ringovens en kleiverwerkingsmachines, zoals kollergangen en strengpersen, geïnstalleerd. In 1898 waren in de gemeenten Beesel, Belfeld, Echt, Swalmen, Tegelen en Thorn 77 in meerdere of mindere mate gemechaniseerde keramische bedrijven actief. Omstreeks 1900 zette een bedrijfsconcentratie in als gevolg van toenemende mechanisatie en daaruit voortvloeiende hogere kapitaaleisen.⁷¹ De heel geleidelijke mechanisatie van deze bedrijfstak vraagt om enige toelichting.

De kleiverwerkingsmachines functioneerden alleen zonder storingen als voldaan was aan de van streek tot streek sterk wisselende eisen die de klei stelde. Er konden geen standaardmachines worden gebouwd. Om een homogeen product te verkrijgen, moesten de machines telkens worden aangepast aan de lokale omstandigheden. Aberson te Olst (Overijssel) loste deze problemen in het laatste kwart van de negentiende eeuw heel inventief op. Desondanks raakten ook zijn machines regelmatig onklaar,⁷² zodat het wenselijk was machinebouwers uit de directe omgeving in te schakelen. De steen-, pannen- en greswarenfabrikanten rond Tegelen vonden die gemakkelijk, omdat Kamp en Soeten in 1854 in Venlo een metaalbedrijf hadden opgericht. Omstreeks 1885 slaagde deze onderneming erin machines voor de keramische industrie te vervaardigen. De uitbouw van de metaalindustrie liep sedertdien goeddeels gelijk op met die van de keramische nijverheid. Rond 1900 was in de omgeving van Venlo en

⁷¹ P.J.M. Teeuwen, *Uit aarde geschapen : aspecten van bedrijfsbeleid in de keramische nijverheid binnen het oude industriegebied van Noord-Limburg 1815-1965* (Maaslandse Monografieën; 51), Leeuwarden/Mechelen 1991, pp. 55-62 en 115-120.

⁷² G.B. Janssen, *Grondstof en de mechanisering van het vormproces in de Nederlandse baksteenindustrie*, 1993, p. 10 (ongepubliceerd manuscript); J.A. van der Kloes, *Onze Bouwmaterialen II Kunststeen*, Maassluis 1909, p. 43.

Tegelen een netwerk van metaal- en keramische bedrijven totstandgekomen, dat werd gekenmerkt door opmerkelijke inventiviteit van de aanwezige technici.⁷³ Ondanks talrijke bedrijfssplitsingen, fusies en moeizame relaties met het bankwezen en de overheid bloeiden beide bedrijfstakken tot kort na de Tweede Wereldoorlog vrijwel zonder onderbreking.

Een tweede samenhangend geheel van industriële ondernemingen ontstond omstreeks de eeuwwisseling in de regio Heerlen-Kerkrade. Daar kwam de mijnbouw van de grond met daaraan gekoppeld een reeks toeleveringsbedrijven en omvangrijke infrastructurale werken. Na bijna een kwart eeuw vol teleurstellingen slaagden de gebroeders Honigmann er omstreeks 1895 in een mijnschacht aan te leggen dwars door een laag drijfzand. In 1899 kwamen op de Oranje Nassau I de eerste kolen naar boven. Nog vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was een achttal mijnzetels in bedrijf. Daaronder ook enkele overheidsbedrijven, gesticht nadat Minister Lely in 1901 alle nog niet uitgegeven concessiegebieden had gereserveerd voor staats-exploitatie.⁷⁴

De overheidsparticipatie leidde voorshands niet tot oplossing van de afzetproblemen, waarmee de mijnen worstelden. De Zuidlimburgse mijnen produceerden maar weinig huisbrandkolen. Totdat de cokesfabriek van Staatsmijn Emma in gebruik werd genomen (1917), waren de industriekolen niet erg geschikt voor de Nederlandse nijverheid. Bovendien hadden Duitse kolenbaronnen via de Steenkolenhandelsvereniging een monopoliepositie verworven op de Nederlandse kolenmarkt. Bij de particuliere mijnen overheerste het intermediair verbruik. De Belgische en Franse exploitanten van Limburgse mijnondernemingen brachten grote hoeveelheden steenkool over naar hun staalfabrieken en hoogovens in Lotharingen en de Borinage.⁷⁵ Pas tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstond een meer gedifferentieerde afzetmarkt.

Desondanks groeiden de mijnbouwondernemingen vanaf 1898 stormachtig. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog stelden zij 10.000 personen te werk; eind 1918 waren het er ruim 20.000. Dat leverde in een landstreek die kort daarvoor nog bijna geheel agrarisch

⁷³ Jansen, *Industrie en Mijnbouw*, pp. 29-30.

⁷⁴ Raedts, *De opkomst*, pp. 130-133; Jansen, *Specifieke kenmerken*, pp. 71-72.

⁷⁵ Jansen, *Industrie en Mijnbouw*, p. 34.

was geweest, onvoorstelbare problemen op. De leefomstandigheden van de eerste groepen arbeiders waren precair: er waren geen woningen, geen gezondheidsinstellingen, geen scholen, geen winkels, geen recreatieve voorzieningen, geen bedrijven waar vrouwen en meisjes werk konden vinden. Ook worstelde men met een totaal onderontwikkelde dienstensector zonder groothandel en bank- en verzekeringswezen en een infrastructuur die die naam nauwelijks waard was. Allerlei instanties, overheid, werkgevers, kerkelijke leiders en particulieren namen initiatieven om verbetering te brengen in deze toestand, zij het voorlopig tamelijk ongecoördineerd. Pas na de Eerste Wereldoorlog kwam een enigermate samenhangend voorzieningenniveau tot stand.⁷⁶ Opmerkelijk genoeg leidde de hiervoor beschreven krachtige opgang van landbouw en industrie nauwelijks tot verbetering van het welvaartsniveau in Limburg. In 1880 was het nominaal inkomen per hoofd van de bevolking 60% van het rijksgemiddelde, in 1910 nog altijd slechts 62%. Van de grote achterstand ten opzichte van geheel Nederland werd in de periode 1870-1914 niet meer dan een kleine 5% ingelopen. De welvaartsgroei kwam niet uit boven de toename die werd veroorzaakt door de tendens tot langzame uniformering van het nominaal inkomen in de diverse delen van het land. Integendeel, de achterstand nam in dit opzicht zelfs nog enigszins toe.⁷⁷ De oorzaak van dit merkwaardig fenomeen kan niet worden gezocht in lage lonen in de Limburgse industrie. Noch rond Venlo, noch rond Heerlen speelde de aanwezigheid van goedkope arbeidskrachten een rol bij de keuze van vestigingsplaatsen voor nieuwe industrieën. De allocatie was gebaseerd op de vindplaats van de delfstoffen en werd volledig bepaald door geologische omstandigheden. De ondernemers waren gedwongen goed te betalen om voldoende werkvolk te vinden. Vooral in de mijnstreek deden zij dat ook, onder druk van het Rijnland waarmee men arbeidsmarkttechnisch nauw was verbonden. De lonen in de Limburgse industrie stegen tussen 1850 en 1913 fors, van 76 cent per dag in 1850 via *f* 1,23 in 1890 naar *f* 1,60 in 1913.

⁷⁶ Hierover onder andere Th.C. Vianen, *Bevolkingstoestanden in het Zuid-Limburgse kolenrevier*, Heerlen 1908; R. Dieteren, *De migratie in de Mijnstreek 1900-1935*, Nijmegen 1962; L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid : geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940* (Maaslandse Monografieën; 42), Assen/Maastricht 1986.

⁷⁷ Cfr. hiervoor tabel 1, waar blijkt dat de achterstand van Limburg toenam van 148% van de standaarddeviatie in 1880 naar 152% in 1910.

De loonachterstand van Limburgse industriearbeiders ten opzichte van het landelijk gemiddelde daalde aanzienlijk: van 20% in 1850 via 15% in 1890 naar 11% in 1913. De Limburgse lonen namen vooral in het tijdvak 1890-1913 merkelijk sneller toe dan die in de andere provincies met traditionele achterstand, zoals Drenthe, Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant. Alleen Utrecht kende een met Limburg vergelijkbare gunstige ontwikkeling. De ontwikkeling van de industrielonen in Limburg was zelfs aanmerkelijk gunstiger dan in Zuid-Holland, Zeeland, Friesland en Groningen, waar de grote voorsprong van 1850 bijna geheel verloren ging en soms (Friesland en Groningen) zelfs in een achterstand verkeerde.⁷⁸

Anders was het gesteld met de landbouw. Daar hadden de boeren, zoals wij zagen, de welvaartsstijging voor een groot deel verdeeld onder hun talrijke kroost. Het vrijwel verdwijnen van de landarbeidersstand, sedert rond 1870-1880 de Limburgse arbeidsmarkt een onderdeel was geworden van die in het Rijnland, had hen gedwongen naar zelfverzorging van arbeidspotentieel te streven. Voor het verkrijgen van voldoende arbeidskracht waren zij op het eigen gezin aangewezen.⁷⁹ De gevolgen bleven niet uit. De daling van de bedrijfsgrootte en de toegenomen omvang van de gezinnen deed de welvaartsstijging grotendeels verdwijnen. Van vermogensvorming was geen sprake: de eerste vijftien, zestien jaar na de overname van een bedrijf kreeg de boer de eindjes maar moeizaam aaneengeknoopt vanwege zijn kinderschare. Het bezit dat vervolgens kon worden opgebouwd omdat de kinderen meewerkten, werd weer verdeeld zodra een van hen de rol van bedrijfsleider-gezinshoofd overnam en voor de anderen een voorziening moest worden getroffen. De stagnatie van de agrarische inkomens had een dempend effect op de welvaarts groei, al was dit van beperkt belang.

Diensten

De voornaamste oorzaak van de stagnatie van de welvaart lag in de dienstensector. De maatschappelijke dienstverlening maakte weliswaar tussen 1870 en 1914 een tot dan toe ongekend snelle ontwikke-

⁷⁸ Vermaas, *Real industrial wages*, p. 155.

⁷⁹ Engelen, *Fertiliteit*, p. 90; J.C.G.M. Jansen, *Rerum Novarum en de sociale vernieuwing in Limburg in de loop van honderd jaar (1891-1991)*, in: *S.S.E.G.L.*, XXXVI(1991), pp. 117-118; Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 403-404.

ling door, maar dat leidde niet tot een merkbare stijging van het bestedingsniveau van de betrokkenen. Integendeel, de lonen in deze sector lagen extreem laag. Hoe kon dit gebeuren?

Onderwijs, gezondheidszorg, jeugdhulpverlening en bejaardenzorg hadden lange tijd in een jammerlijke toestand verkeerd. Rond 1820 kon het gebeuren dat een onderwijzer hogelijk werd geprezen, omdat hij een onderwijssysteem had ontwikkeld, dat het hem mogelijk maakte geheel alleen 500 kinderen de kunst van lezen en schrijven bij te brengen. Lage kosten werden belangrijker geacht dan kennisoverdracht. In het veel te geringe onderwijsaanbod kwam geleidelijk verbetering, maar zuinigheid was troef. De dorpsbesturen beperkten zich tot 1914 gewoonlijk tot de bouw van een klaslokaal annex vergaderruimte voor de gemeenteraad en woning voor de onderwijzer.⁸⁰ De onderwijzer werd niet bepaald ruim bezoldigd. Wie gratis woonde, had maar een klein salaris nodig. In de andere takken van sociale dienstverlening was het al niet beter gesteld. In de schamele voorzieningen van de stedelijke armbesturen, goeddeels overgenomen uit het Ancien Régime, werden zieken, bejaarden, zwakzinnigen, psychiatrische patiënten, wezen en landlopers tot diep in de negentiende eeuw dooreen opgevangen en met inzet van zeer weinig menskracht verzorgd. Aan het personeel werden geringe eisen gesteld. De belangrijkste voorwaarde voor benoeming was vaak dat de kandidaat een echtgenote meebracht, die pro deo ijverig wilde meewerken.

Omstreeks 1875 kwam snel verandering in het aantal personen dat in de maatschappelijke dienstverlening werkte. De roepingen tot het kloosterleven namen tijdens de agrarische crisis snel in aantal toe. Uit Duitsland en Frankrijk kwamen als gevolg van anti-religieuze wetgeving honderden religieuzen over. Het gros van de kloosterlingen vond een taak in onderwijs en allerlei vormen van maatschappelijke zorg. Het aandeel van de religieuzen in de maatschappelijke dienstverlening was in Limburg zo groot, dat een immigrant in 1914 bij het opdoemen van een sociaal probleem opmerkte: "Allemaal werk voor de broeders en de nonnetjes".⁸¹ Het

⁸⁰ Th. Oberndorff, en M. Niesten, *Meerssen : impressies uit het rijke verleden van een jonge gemeente*, Meerssen 1994, pp. 259-260.

⁸¹ H. Damen, Een allochtoon in het Heerlen van het begin van deze eeuw, in: *Het Land van Herle*, 42(1992), p. 32.

lijdt geen twijfel dat die de zaak groots aanpakten. Her en der in de provincie verrezen monumentale kloosters annex instellingen voor onderwijs, gezondheidszorg, jeugdhulpverlening en dergelijke. Sommige dorpen en gehuchten, zoals Venray, Heel en Steijl, hadden hun opbloei grotendeels te danken aan de vestigingen van kloosterorden. Ook in Helden, Eijsden, Simpelveld, Stein en Spaubeek - om slechts voorbeelden te noemen - werd spectaculair geïnvesteerd in complexen voor religieus-maatschappelijke doeleinden.⁸²

Voor de regionale welvaart had het allemaal niet veel te betekenen. De investeringen werden meteen afbetaald, de exploitatielasten zo laag mogelijk gehouden. De salarissen die aan de eerwaarde broeders en zusters werden betaald, waren buitengewoon gering. In 1902 wierf mr. Ch. Ruijs de Beerenbrouck zonder moeite vijf zusters aan voor hetzelfde bedrag dat voorheen was betaald aan een echtpaar, dat tot dan toe heel alleen had gezorgd voor een 25-tal bejaarden. In een week was men in een ziekenhuis en in een bejaardenhuis voor een zuster nog niet kwijt, wat een industrieel per dag aan een arbeider betaalde. Terwijl de loonkosten in de nijverheid ruim 60% van de totale bedrijfsuitgaven uitmaakten, lag die post in de zorgsector soms maar bij 5 à 6%!⁸³ Heel en Panheel, een gemeente die dreef op de aanwezigheid van twee grote instellingen voor jeugdwelzijnszorg, was als gevolg van deze merkwaardige bezoldigingspraktijken omstreeks 1955 nog altijd de gemeente met het laagste gemiddelde inkomen van Nederland.

In de economische dienstverlening waren de gebruiken wel anders, maar daarom nog niet veel florissanter. Tussen 1875 en 1890 werden in Limburg 109 vennootschappen opgericht. Bijna de helft hield zich bezig met handel. Het waren allemaal kleine familie-ondernemingen, gefinancierd met eigen middelen. Bij de banken, verzekeringen en transportondernemingen wisselden associatieve financiering - de stille vennoot zorgde voor het kapitaal - en financiering met eigen middelen elkaar af. Werd er een grotere onderneming gesticht, dan kwam het kapitaal vaak uit het buitenland,⁸⁴ waarheen vervolgens de winsten weer afvloeiden.

⁸² Jansen, *Architectuur en Stedebouw*, pp. 48-49.

⁸³ J.C.G.M. Jansen, *Ouderenzorg in Maastricht : vijf eeuwen XII Apostelenhuis*, Maastricht 1993, p. 94.

⁸⁴ Jansen, *Industrie en Mijnbouw*, p. 28.

Gewoonlijk waren de banken en verzekeringsbedrijven zo klein, dat kantoor werd gehouden in een vertrek in de eigen woning. In het beste geval betrof de notaris-financier-verzekeraar een fraaie nieuwe villa, waar de klerk in een hoekje werd weggestopt en de meer luxueuze ruimten alleen toegankelijk waren voor de bedrijfsleider en zijn gezin. Uiterlijk vertoon speelde in de dienstensector geen rol. De enige uitzonderingen op deze regel werden aangetroffen in de detailhandel en het vervoerswezen. Vooral Roermond was als koopstad in trek. Langs de Hamstraat, de Steenweg en de Neerstraat werden omstreeks 1900 veel fraaie nieuwe winkels gebouwd. Ook in Venlo, Weert, Sittard, Maastricht en Heerlen was sprake van enige expansie in de detailhandel en de horeca,⁸⁵ gericht op een koopkrachtig publiek. Ten behoeve van het transport werden diverse tramwegen aangelegd om kleine kernen een verbinding te bezorgen. In heel de economische dienstverlening bleef kleinschaligheid troef, behoudens in het snel expanderend toeristisch centrum Valkenburg, waar enkele grote, luxe hotels verrezen. Van enige economische stuwkracht was in de dienstensector tot 1914 geen sprake.

Als gevolg van de extreem lage inkomens in de dienstensector en van ongunstige demografische omstandigheden - er waren in Limburg per 100 inwoners relatief weinig belastingplichtigen - bleef het besteedbaar inkomen achter, ondanks de economische groei en de stijging van de lonen. Aan autonome, zichzelf versterkende groei was Limburg ook in 1914 niet toe. De spanning tussen groei van de bedrijvigheid en stagnatie van de welvaart werd opgevangen door een uiterst terughoudend welzijnsbeleid. De oude, al sedert de vroege negentiende eeuw bekende volksmentaliteit: wij eten er goed van, helpen elkaar waar nodig, geven de voorkeur aan ons eigen kleine wereldje en zijn wars van revolutionaire veranderingen, bleef recht overeind. Die houding kwam van onderop. De "voogden" van Limburg, de burgerlijke en geestelijke overheden, legden zich er graag bij neer. Zij reageerden meer afstandelijk dan uitgesproken conservatief. Van hen gingen weinig stimulansen uit, bang als de meesten waren dat de onvervreembare waarden van de Limburgse samenleving zouden worden aangetast.⁸⁶ Wel werden tal van open sociale netwerken

⁸⁵ Jansen, *Architectuur en Stedebouw*, pp. 48-52.

⁸⁶ F.J.Th. Rutton, *Rapport van een onderzoek naar de aanpassing van immigranten*, maart 1956, (ongepubliceerd), pp. 2 en 15-16.

sedert de laatste jaren van de negentiende eeuw vervangen door gesloten organisaties, waarvoor contributie moest worden betaald. Voorzover zij economische doelstellingen nastreefden, zoals in de landbouw met zijn talrijke coöperaties nadrukkelijk het geval was, waren zij zeer actief en succesvol. Waar emancipatorische doelstellingen op de voorgrond traden, zoals bij de naar sociale verheffing van zijn leden strevende arbeidersbeweging tussen 1892 en 1914 het geval was, bleef de participatie onder de maat.

Bedrijvigheid, welvaart en welzijn hingen in het tijdvak 1870-1914 even onvoorspelbaar samen als in de eerste zeven decennia van de negentiende eeuw. Zij werden gedomineerd door waarden- en normenpatronen, zij het dat die nu op totaal andere wijze doorwerkten dan voorheen. Ging de aandacht vóór 1870 vooral uit naar persoonlijke ontplooiingsmogelijkheden, nu nam de economie het voortouw. Maatgevend was en bleef evenwel de sociale zekerheid. Het leefklimaat werd beheerst door overlevingsstrategieën. Die golden ook in de economie: als aanpassingen en vernieuwingen wenselijk zijn: best, zolang we met zijn allen maar ons natje en droogje hebben en een dak boven het hoofd. Beter hoeven wij er niet van te worden; als er meer te verdelen valt, zetten wij de extra's graag deels in om onze verantwoordelijkheid ten opzichte van onze medemens waar te maken, zo werd geredeneerd. De degelijkheid die door zo'n waardenpatroon wordt geschapen, zou in het nu volgende dertig jaar durende tijdvak zijn nut bewijzen.

III. Oorlogen en economische crises als stimulansen, 1914-1945

Tussen 1914 en 1945 barstte binnen één generatie boven Limburg viermaal een diepe crisis los, die de sociaal-economische verhoudingen op hun grondvesten deed schudden. De Eerste Wereldoorlog sneed het gewest van de ene dag op de andere af van zijn natuurlijke afzetgebieden; de sinds anderhalve generatie de arbeidsmarkt beheersende mogelijkheden werk te vinden over de landsgrenzen heen hielden plots op te bestaan. Werkgever en werknemer moesten zich op Nederlandse markten gaan oriënteren.

De wereldbrand leek in een euforie te eindigen. De inhaalvraag gaf handenvol werk; de sociale wetgeving leek nieuwe zekerheden te creëren. Het liep uit op een bittere teleurstelling. Kort na de oorlog

ervoer men de concurrentie uit de beide buurlanden heviger dan ooit. Doordat frank en mark ten opzichte van de gulden veel van hun waarde hadden verloren, bleek weldra dat buitenlandse aanbieders altijd goedkoper waren dan de inheemse producenten. Arbeidsmarkt-technisch gezien was Limburg een lustoord voor free-riders. De Duitser die zich tussen 1918 en 1923 voor een zacht prijsje verhuurde aan een Nederlandse werkgever beschikte, als hij zijn verdiensten in eigen land besteedde, over een koopkracht die zijn beroepsgenoten de ogen uitstak. Dit euvel was nog niet overwonnen of de als gevolg van de ontplooiing van de mijnbouw sedert 1918 zeer dynamische lokale bouwmarkt stortte in als gevolg van rijksbezuinigingen.

Een korte opleving van de economie in de jaren 1925-1929 werd gevolgd door één van de zwaarste en langdurigste economische crises uit de wereldgeschiedenis. Die duurde tot 1939. De laatste vijf jaren van de hier behandelde periode vallen goeddeels samen met de Tweede Wereldoorlog, die tenminste vanaf 1943 schaarste op alle terreinen opleverde.

Deze periode van kommer en kwel valt paradoxaal genoeg samen met de fase, waarin de relatieve welvaartsstijging in Limburg groter was dan ooit ervoor of erna. In 1910 bedroeg het gemiddeld inkomensniveau in Limburg nog maar 62% van het landelijk gemiddelde; in 1950, toen het herstel van de oorlogsschade nog maar goed en wel op gang was gekomen, bedroeg het vergelijkbaar cijfer 88%. Meer dan enig ander gewest - met uitzondering van Drenthe, waar het welvaartsniveau van 52% op 79% kwam - profiteerde Limburg van de harmonisatie en uniformering van de Nederlandse economie, die zo kenmerkend was voor deze periode. Het wegvallen van buitenlandse afzetmarkten en van buitenlandse concurrentie, nu eens door oorlogsomstandigheden, dan weer als gevolg van handelsbelemmeringen, leidde tot vergaande oriëntatie op de binnenlandse markt, imports substitutie en ingrijpende structurele veranderingen.⁸⁷

⁸⁷ H.J. de Jong en R.M. Albers, *Industriële groei in Nederland, 1913-1929 : een verkenning*, in: *Neha-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 57(1994), pp. 447-448.

Landbouw

De landbouwers brachten de veredelingslandbouw, die in de laatste twee decennia voor de Eerste Wereldoorlog was gegrondvest, door intensiveringen tot grote hoogte. Van 1910 tot 1947 was er ononderbroken een flinke groei van de landbouwproductiviteit. Zij verschilde naar aard, naar landstreek en naar tijdsperiode sterk. De akkerbouw in Noord-Limburg sprong er tijdens de Tweede Wereldoorlog in gunstige zin uit; de veeteelt in Zuid-Limburg ging daarentegen in de jaren 1910-1930 flink achteruit. Altijd en overal werd vooruitgang bereikt door een zo gunstig mogelijke verdeling van de winstgevende productiemogelijkheden over het hele cluster bedrijfsactiviteiten na te streven. Zo kon men ingrijpende structuurveranderingen vermijden en behield het gemengde gezinsbedrijf de overhand.⁸⁸

Tot 1918 had het vernieuwingsproces in de Limburgse landbouw een traag verloop gekend. De boeren hadden hun rekening bij de boerenleenbank vooral benut om te sparen, zodat zij na verloop van tijd hun bedrijf met eigen geld konden verbeteren. Lenen deden zij zo weinig mogelijk. Aan diepte-investeringen werd niet gedacht. Elke besteding ten gunste van het bedrijf moest onmiddellijk geld opleveren. Het risico bij enigszins dalende prijzen de broekriem te moeten aanhalen om de rentelasten te kunnen voldoen, werd gemeden. Publicisten wezen ter verdediging van dit beleid soms nog op kwalijke ervaringen met geld lenen, een generatie eerder opgedaan in het noorden van de provincie.

Al vroeg speelde een verschil in bedrijfscultuur en ondernemingszin tussen het noorden en zuiden van de provincie een rol. Het enthousiasme voor coöperatieve samenwerking in Noord-Limburg, de terughoudendheid op dat vlak in Midden-Limburg en de aversie tegen coöperaties in het zuiden droegen ertoe bij dat de groei in het noorden op dorpsniveau aanzienlijk sneller was (67%) dan op bedrijfsniveau, terwijl in het zuiden het productievermogen per dorp juist daalde ondanks bescheiden verbeteringen in de bedrijfsinkomsten. Voor de ontwikkeling van nieuwe ondersteuningsstructuren in de landbouw had dit ingrijpende gevolgen.⁸⁹ Zo leverde in het zuiden de mechanisatie op de kleine, sterk verspreid liggende percelen serieuze

⁸⁸ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, p. 204, tabel 19.

⁸⁹ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 166-168.

problemen op terwijl toch nauwelijks loonwerkersbedrijven tot ontplooiing kwamen. In het noorden kreeg zelfs de organisatie van de Jonge Boeren kans eenvoudige apparaten aan te schaffen, die gezamenlijk werden gebruikt en werd onder meer voor het dorsen het loonbedrijf graag ingeschakeld.

Verreweg de belangrijkste reden voor het achterblijven van de landbouw in Zuid-Limburg bij die in het noorden van de provincie was evenwel het verschil in afzetmogelijkheden. Akkerbouwproducten en melk leverden in het zuiden 60 à 70% van de bedrijfsinkomsten. Het waren geen schaarste-artikelen, waarvan men het aanbod kon sturen, zoals wel het geval was met de eieren en de mestvarkens die in het noorden van de provincie 50% van de inkomens oprachten. Dreigden de prijzen van eieren en varkensvlees te zakken, dan slachtte men wat kippen en kocht iets minder biggen, zodat de markt zich vanzelf herstelde. Dat hield overigens wel in dat men meerdere ijzers in het vuur moest hebben. In het zuiden was eenzijdigheid evenwel algemeen. Vanaf 1932 waren de kleine bedrijven er verliesgevend, terwijl in het noorden al sedert 1925 het besef was doorgedrongen dat men in een aarzelende, kleine binnenlandse markt vooral moest komen met een gedifferentieerd aanbod. Ging het met de vetweiderij en de paardenfokkerij in een bepaald jaar slecht, dan konden eierverkoop en groenteteelt de teleurstellingen wellicht goedmaken.⁹⁰

Verschillen in bedrijfsstructuur en mentaliteit leidden geleidelijk ook tot verscheidenheid in dynamiek, ondernemerszin en flexibiliteit. Een voorbeeld: sommige vooruitstrevende boeren kwamen tot de conclusie dat er een heel simpele oplossing was voor afzetproblemen: zij maakten de varkensteelt tot de sluitpost van de bedrijfsvoering. Het varken ruimde de afvalproducten van het bedrijf op; het kon van elk product dat een te lage prijs opbracht, nog iets moois maken. Door goed op de mogelijkheden in de varkenssector te letten, kon men de bedrijfsvoering binnen enkele maanden aanpassen aan veranderende marktomstandigheden en tegelijkertijd systematisch voortwerken aan kwaliteitsverbetering.⁹¹

Zulke simpele technieken bleken tot 1930 heel werkzaam bij pogingen de bedrijfsinkomsten stap voor stap te verbeteren. In heel Neder-

⁹⁰ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 180-181.

⁹¹ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 182-183.

land hebben de boeren op de zandgronden tussen 1918 en 1930 de stijging van de kosten bij dalende wereldmarktprijzen beter opgevangen dan die op de zwaardere rivier- en lösskleigronden. Goed bedrijfsmanagement was een sleutelbegrip geworden. Op dezelfde manier hoopte men na 1930 ook de grote internationale crisis te boven te komen. De tussenhandelaar zou het gelag wel betalen, hoopte men. In de akkerbouwsector stortten de bedrijfsgenoten zich op de pootaardappel. De tussenhandel schakelden zij uit door strenge kwaliteitscontroles door te voeren en de mooie soorten fraai te verpakken en aantrekkelijk te presenteren. In de tuinbouwsector ving men de stijging van de invoerrechten op door zich toe te leggen op het direct in de winkel brengen van fraai ogende, verse groenten. De fruittelers verzorgden hun boomgaarden beter dan voorheen en teelden wat meer klein fruit, bessen en aardbeien, die rechtstreeks van de akker vers aan de consument werden aangeboden. In de veehouderij probeerde men eenzelfde effect te bereiken door zich meer toe te leggen op de fokkerij.⁹²

Naarmate de crisis om zich heen greep, werd het aantal lonende teelten echter geringer. Teveel boeren richtten zich op de weinige overblijvende winstmarkten, zodat de prijzen de een na de ander instortten. De landbouworganisaties bepleitten weldra overheidssteun. Die kwam er ook. In 1932 werd een woud van regelingen afgekondigd; een jaar later werden zij in de landbouwcrisiswet samengebracht. De prijzen die de overheid bereid was te betalen, bepaalden voortaan het productieschema. Dat kon merkwaardige effecten opleveren. Als gevolg van de aantrekkelijke tarwesteun verscheen dit gewas in 1934 en 1935 overal op het veld. Dankzij het vergunningstelsel kon de tuinbouw in Horst en Beesel enorm worden uitgebreid, maar was het een paar kilometer verderop in de buurgemeente onmogelijk ook maar één asperge te telen. Als de werkverschaffing de ontginning van grote percelen heidegrond realiseerde, stapte men vlak naast een op intensivering gericht dorp vrolijk over op extensieve teelten om ontginningsziekte te voorkomen. Omdat de regelingen zelden langer dan een seizoen onveranderd bleven, bleef het spreiden van risico's evenwel gewenst. In de Noord- en Middenlimburgse gemeenten, waar de diversificatie sinds jaren groot was, konden de landbouwers de mogelijkheden die de steun bood veel

⁹² Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 184-186.

gemakkelijker benutten dan in het zuiden. De productiviteit per bedrijf groeide boven Susteren en Born tussen 1930 en 1939 dubbel zo snel als tussen 1910 en 1930. In Zuid-Limburg daarentegen werd zelfs een achteruitgang vastgesteld. Voor de provincie als geheel was er status-quo.⁹³

De overgang van een exploitatie, waarbij de productie van zoveel mogelijk in eigen gezin en op het eigen bedrijf bruikbare gewassen het hoogste doel was, naar een bedrijfsbeheer, gericht op het aanbieden op de markt van zo groot mogelijke hoeveelheden landbouwproducten die op dat ogenblik de beste prijs opbrachten, kort gezegd de monetarisatie van de Limburgse landbouw, maakte de boeren niet onmiddellijk rijk. Wel had het tot gevolg dat de welvaartsproblemen als gevolg van de opeenvolgende economische crises in Limburg tot eind jaren dertig aanzienlijk geringer waren dan in andere delen van Nederland, waar kasstromen al sinds lang het beleid bepaalden. De wet van de remmende voorsprong liet zich gelden. In Zeeland, Noord-Holland en Groningen, waar intermediair verbruik van akkerbouwproducten al sedert geruime tijd was verdwenen, moesten de boeren voor elke aanpassing kosten maken. In Limburg leverde terugdringing van intermediair verbruik juist geld op: zelfs afvalproducten kregen een gouden randje. Het is duidelijk dat onder die omstandigheden welvaartsachterstanden als sneeuw voor de zon verdwenen.

Pas tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het anders. De strafgeorganiseerde verdeling van de voorraden voedingsmiddelen middels een distributiesysteem leidde tussen 1940 en 1945 weliswaar tot een veel evenwichtiger verdeling van de voedingsmiddelen over heel de bevolking als ooit voordien was voorgekomen en tot een relatief zeer gunstige toestand van de volksgezondheid,⁹⁴ maar dat nam niet weg dat de angst voor mogelijke schaarste de vraag naar agrarische producten steeds ver boven het beschikbare aanbod opdreef. Verlieslatende teelten kwamen niet voor. De algemene waardering voor elke ontduiking van Duitse overheidsmaatregelen had bovendien tot gevolg dat kopers verheugd waren, elke keer dat zij zonder bon bij

⁹³ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 188-189, vergelijk tabel 17 aldaar met tabel 14 op p. 151.

⁹⁴ G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger : de voedselvoorziening, 1940-1945*, Utrecht 1985; L.H. Lumey en F.W.A. van Poppel, *The dutch famine of 1940-1945*, in: *Social history of medicine*, 7(1994), pp. 229-246.

een boer iets konden kopen tegen een niet al te hoge prijs. Zolang de aanbieder voorraden had, stroomde het geld binnen. Een groot deel van de agrariërs geraakte tot welstand, al was het voorlopig niet mogelijk de opgepote liquiditeiten te besteden. Na de oorlog - zo dacht men - zou men er zijn bedrijf snel mee kunnen verbeteren. De geldzuivering van juli 1945 die alle zwevende koopkracht trachtte weg te nemen maakte aan deze illusie snel een einde.

Nijverheid

Ook in de industrie werd sinds het begin van de Eerste Wereldoorlog de landelijke ontwikkeling op de voet gevolgd. De afstemming op de Nederlandse markt bleek op de eerste plaats voordelig voor de mijnindustrie. Tot 1914 had Nederland zijn steenkool voornamelijk ingevoerd uit Duitsland, een land dat ook de Belgische markt beheerste.⁹⁵ In 1913 bedroeg de binnenlandse productie van steenkool, steenkoolbriketten en cokes slechts 19% van het verbruik. In 1918 was dit percentage opgelopen tot 73%. Een forse productiviteitsstijging had de verovering van de binnenlandse markt niet opgeleverd. Omdat de schaarste het totale binnenlandse verbruik had gehalveerd, was de Limburgse productie niet eens verdubbeld.⁹⁶ De vraag was heel de oorlog door oneindig veel groter dan het aanbod. De bedrijfsleiding kon kalm aan doen. Technische hoogstandjes waren niet nodig. De stijging van de lonen was achtergebleven bij die van de prijzen van brandstoffen, zodat extensieve exploitatie lonend werd en de werkgelegenheid bij de mijnen snel toenam. Het personeelsbestand verdubbelde tijdens de oorlog ruimschoots. Vergeleken met de rest van de Nederlandse industrie bleven de lonen in de mijnen hoog,⁹⁷ zodat de groei van het aandeel van de mijnarbeid in de totale provinciale werkgelegenheid het gemiddeld besteedbaar inkomen van de Limburgse industrie-arbeiders opstuwde.

⁹⁵ B.F. Moore, *Economic aspects of the commerce and industry of the Netherlands, 1912-1918*, Washington 1919, pp. 12-15.

⁹⁶ R. van de Kamp, *De kolenvoorziening van Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam 1968, p. 10.

⁹⁷ J.B.D. Derksen, Enkele schattingen over het volksinkomen der provincies, in: *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, samengesteld door de afdeling voor economische en sociale statistiek*, 37(1942), pp. 124-133.

Ook de rest van de industrie had tijdens de oorlog geen afzetproblemen, al was het gewoonlijk nodig het vervaardigde product aan te passen aan de binnenlandse vraag. De Limburgse nijverheid vervaardigde hoofdzakelijk basisproducten, daarbij gebruikmakend van de vele delfstoffen die in deze provincie werden aangetroffen. Noch vanuit het binnenland, noch vanuit het buitenland was enige concurrentie te duchten. Elders in Nederland beschikten ondernemers niet over de geëigende grondstoffen, zoals klei geschikt voor pannenfabricage, zilverzand, steenkool, kwartiet en mergel, terwijl de buitenlandse handel van jaar tot jaar in omvang afnam.⁹⁸ Tot de problemen die zich konden voordoen, behoorden verschillen in smaak en voorkeuren in Nederland ten opzichte van de vroegere afnemers. In een uiterst willige markt paste men zich met genoegen aan, zolang er maar geen investeringen nodig waren,⁹⁹ want die waren onmogelijk, omdat Nederland in te geringe mate beschikte over bedrijven die kapitaalgoederen produceerden en aan import daarvan niet kon worden gedacht. Bedrijven die buitenlandse grondstoffen gebruikten, zoals de Maastrichtse fijnkeramische industrieën, waren in 1917 gedwongen de productie te staken. Gewoonlijk verwachtten zulke ondernemingen na de oorlog een grote inhaalvraag. Daar bereidden zij zich op voor door alvast uitbreidingen en diepte-investeringen te plannen en gekwalificeerd personeel te verzamelen.¹⁰⁰

Kort voor het einde van de Eerste Wereldoorlog ebde het verzet van de fabrieksdirecties tegen overleg met de vakbeweging geleidelijk weg. In allerlei bedrijfstakken - zelfs in het midden- en kleinbedrijf - kwamen C.A.O.'s tot stand, die de lonen, rekening houdend met verschillen in kosten van levensonderhoud, over het gehele land min of meer uniformeerden. Het sociale verzekeringsstelsel dat flink werd uitgebreid, had een soortgelijk uniformerend effect.¹⁰¹ Lang duurde die euforie niet. De jaren 1921 en 1922 brachten zware tegenslagen. De werkgelegenheid liep terug, de lonen werden allerwege in neer-

⁹⁸ J.C.G.M. Jansen, Economische gevolgen van grenslijging vanuit het perspectief van het inkomen per hoofd van de bevolking, in: *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965* / J.C.G.M. Jansen (red.) (Maaslandse Monografieën; 58), Leeuwarden/Mechelen 1996, pp. 214-215.

⁹⁹ De Jong en Albers, *Industriële groei*, p. 447.

¹⁰⁰ *Verslagen van de Kamer van Koophandel te Maastricht, 1916-1918*.

¹⁰¹ J.C.G.M. Jansen, *Conflict en samenwerking : 75 jaar fabrieksarbeidersorganisatie te Maastricht*, Maastricht 1970, pp. 28-29; J.C.G.M. Jansen, *Verscheidenheid in activiteit : St. Eloy 1896-1971*, Maastricht 1971, ongepagineerd, hoofdstuk III.

waartse zin aangepast. Fundamentele problemen traden aan de dag. De modernisering van de bedrijven door diepte-investeringen had geleid tot schaalvergroting en zo veelal tot een blijvend te groot aanbod op de markt. Toen ook nog als gevolg van de daling van enige buitenlandse valuta importdumping optrad, was her en der concentratie van bedrijven de laatste uitweg. De bedrijfsorganisatie en de marktpolitiek werden heel de jaren twintig door beheerst door overlevingsstrategieën.¹⁰² Een uitzondering vormde de mijnbouw. Tussen 1918 en 1927 werden nog vijf nieuwe mijnen in gebruik genomen. De productie verviervoudigde tussen 1918 en 1937. De afzet was evenwel, vanwege de concurrentie van Engelse en Amerikaanse steenkolen die de Europese markt overstroomden vanaf 1920, niet erg lonend meer, al konden in tegenstelling tot wat in Genk en omgeving veelvuldig gebeurde, verliezen doorgaans worden vermeden.¹⁰³

Ondanks alle problemen voor de bedrijven ging de welvaart van het gewest flink vooruit. De traditionele achterstand op het nationale gemiddelde werd geleidelijk ingelopen. De inhaalmanoeuvre op het stuk van de welvaart was tussen 1910 en 1929 vrij regelmatig. Limburg kwam van 62% van het rijksgemiddelde in twintig jaar op 75%, een relatieve verbetering van 1% per jaar.¹⁰⁴ Een abrupte sprong voorwaarts werd gemaakt in de eerste drie jaar van de grote crisis, de jaren 1930-1932. De Limburgse nijverheid was een conglomeraat van een basisindustrie, die de gevolgen van de mondiale ineenstorting van de economie met grote vertraging ervoer. In tegenstelling tot onder meer Noord-Brabant, waar de consumptiegoederennijverheid rond textiel, leer, voeding en tabak dadelijk zware klappen te verduren kreeg, werd Limburg dat grondstoffen en basisproducten leverde opgestuwd door geringe dalingen van afzetten en werkgelegenheid. De sprong voorwaarts was goeddeels schijn. Limburg werd niet rijker, maar minder snel arm en dat in aanzienlijke mate.¹⁰⁵ In de jaren 1930 tot 1932 was het welvaartsniveau vergeleken met de rest

¹⁰² Teeuwen, *Uit aarde geschapen*, pp. 210-214.

¹⁰³ Jansen, *Specifieke kenmerken*, p. 74.

¹⁰⁴ Jansen, *De armoedigste provincie*, pp. 151-153.

¹⁰⁵ J.C.G.M. Jansen, *Brabantse en Limburgse geschiedenis in vergelijking*, in: *Reflecties over twee eeuwen geschiedenis Noord-Brabant, 1796-1996 : voordrachten gehouden bij de presentatie van de drie delen van de Brabantgeschiedschrijving* / onder redactie van prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 's-Hertogenbosch 1997.

van het land 6,7% hoger dan in de vier voorafgaande jaren, een relatieve positieverbetering van ruim 2% per jaar. Zo'n schijnbare spurt voorwaarts was geen uniek fenomeen. In Groningen, Drenthe en Zeeland deed zich drie jaar later, tussen 1933 en 1935, hetzelfde verschijnsel voor, zelfs in nog hoger tempo.

In Limburg was van 1933 tot vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog de stagnatie volledig. De agrarische gewesten Groningen, Friesland, Drenthe en Zeeland deden het in deze jaren veel beter. Anders dan in die provincies werd de relatieve welvaartsstijging van de boeren dankzij de subsidieregelingen tussen 1933 en 1938 in Limburg geheel afgeroomd door achteruitgang in de nijverheid. Als gevolg van overcapaciteit waren vrijwel alle markten voor nijverheidsproducenten oververzadigd. Drastische bezuinigingen, loonsverlagingen en massa-ontslagen waren overal aan de orde van de dag.¹⁰⁶ Pogingen tot kartelvorming en de introductie van nieuwe producten, gericht op een koopkrachtig publiek, brachten nauwelijks soelaas.¹⁰⁷ Ook de initiatieven van prof. dr. H. Gelissen die met de oprichting van een Economisch Technologisch Instituut en een Industriebank de grondslagen legde voor een regionaal-economisch beleid, brachten niet de verhoopte opleving. Alle inspanningen ten spijt lukte het niet de trekker die Gelissen op het oog had, een aluminiumfabriek, naar Limburg te halen. De intensieve industrialisatiecampagne van het E.T.I.L. leidde tot 1940 slechts tot de stichting van een dozijn kleine en middelgrote veredelingsbedrijven, waarvan slechts een minderheid een lang leven was beschoren.¹⁰⁸

Diensten

De bijdrage van de dienstensector aan de geschetste welvaartsontwikkeling was gering. In het in de negentiende eeuw nog overwegend agrarische Limburg was tussen 1910 en 1930 de nijverheidssector dermate nadrukkelijk gaan domineren, dat de dienstverlening zelfs werd weggedrukt. Haar bijdrage aan de werkgelegenheid daalde in deze twee decennia met niet minder dan 15%. In de jaren dertig herstelde de dienstensector zich weer enigszins. Kort na de oorlog

¹⁰⁶ Raedts, *De opkomst*, p. 170.

¹⁰⁷ Teeuwen, *Uit aarde geschapen*, pp. 267-270.

¹⁰⁸ H.E. de Hen, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland*, Amsterdam 1980, pp. 146-152.

was ze qua omvang weer op het niveau van 1910 aangeland, vóór en na ruim onder het landelijk niveau.

De oorzaak van dit opmerkelijk proces ligt waarschijnlijk voor een flink deel bij de enorme stroom migranten die zich in Limburg vestigde. Gestimuleerd door de opkomst van de mijnbouw kwamen tussen 1900 en 1930 grote aantallen buitenlanders naar Limburg. In de eerste jaren na de eerste wereldoorlog waren het vooral de valuta-werkers die Limburg aantrekkelijk vonden. In Duitsland en België was de waarde van de nationale munten tijdens de oorlog fors gedaald. De Duitse munt bleef tot 1923 toe als gevolg van gierende inflatie waarde verliezen. De prijzen van eerste levensbehoeften lagen zowel ten westen als ten oosten van de Nederlands-Limburgse grens lager dan hier. In Limburg werken en in het buitenland zijn loon besteden was voor velen aantrekkelijk.¹⁰⁹ In 1920 waren er in Limburg zo'n 17.000 vreemde arbeidskrachten, vooral Duitsers, Belgen, Oostenrijkers en Polen; in 1930 was het aantal tot 35.000 opgelopen. Daarvan werkte 40% in de mijnen.¹¹⁰ Het waren hoofdzakelijk geschoolde vakkrachten, wier sociale positie arbitrair was. Zij kregen hier te maken met een goed loon, maar geringe carrièremogelijkheden, enige - zij het naar verhouding bescheiden - vooroordelen en een tamelijk indringende segregatie ten opzichte van de autochtonen door huisvesting in de mijnkoloniën.¹¹¹

Ritzen en Van Dalen toonden aan dat deze vorm van personeelsverving drie bijzondere economische gevolgen had. De aanwezigheid van zoveel migranten betekende een substitutie van investeringen door personeel: het was niet wenselijk meer geavanceerde technieken in te voeren dan de reeds geschoolde migranten thuis hadden geleerd en er waren derhalve maar heel weinig kapitaalinjecties nodig. Ook ontstond een "free-rider"-effect: het was niet nodig zelf vakkrachten op te leiden, de kosten van scholing kwamen voor rekening van het land van oorsprong, het technisch onderwijs in het gastland bleef achter. Tenslotte leidde de aanwezigheid van grote aantallen immi-

¹⁰⁹ Jansen, Economische gevolgen van grensligging, pp. 214-215.

¹¹⁰ P. Hermens, Buitenlandse arbeiders in het Zuid-Limburgse kolendistrict, in het bijzonder de rol van de Duitse arbeiders in de mijnen, 1900-1930, 1983, p. 22 (scriptie).

¹¹¹ A.P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst? : de opname van Polen in het Duits, Belgisch en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1930*, Hilversum 1993, pp. 348-351.

granten tot een scherpe daling van de consumptieve bestedingen.¹¹² Dit laatste effect gold voor alle migranten, niet alleen de valutawerkers en was - zo werd onlangs met een overvloed aan data aangetoond - anticyclisch, sterker in tijden van opgaande conjunctuur, zwakker naarmate economische crises toesloegen. De redenering loopt als volgt. De kosten van migratie waren aanzienlijk. Migrant konden er geen geld voor lenen. De migrant kon zich de reiskosten en het levensonderhoud tijdens enige weken werkloosheid slechts permitteren, als een loonstijging in het thuisland besparingen mogelijk had gemaakt. Aantrekkelijk was migratie pas als de verwachting was gewettigd dat in het gastland meer kon worden verdiend dan thuis. Dit was vooral het geval als de voorspoed in het thuisland even werd onderbroken. Dan trokken bij voorkeur jeugdige vrijgezellen de grens over. Eenmaal in het gastland aan het werk, toonden zij opmerkelijke bestedingspatronen. Zij spaarden in hun nieuwe omgeving flink voor hun toekomst, stuurden voor het levensonderhoud van verwanten geld naar hun oude thuisbasis en gaven hier slechts voor primair levensonderhoud mondjesmaat wat uit of in het geval van valutawerkers helemaal niets. Hun aanwezigheid werkte niet alleen door het achterblijven van het onderwijsniveau negatief uit op de maatschappelijke dienstverlening, maar had ook ongunstige gevolgen voor de detailhandel.¹¹³ In Limburg was dit in het bijzonder het geval in de jaren 1918 tot 1925. Toen waren er veel valutawerkers: Duitsers en Belgen die hadden ontdekt dat de persoonlijke welvaart sterk steeg als men zijn geld in harde guldens verdiende in de Nederlandse mijnen en in België en Duitsland uitgaf voor goederen die waren geprijsd in boterzachte marken en franken. Het verschil in bestedingsmogelijkheden kon oplopen tot 400%!¹¹⁴ In de jaren dertig ebden de negatieve invloeden van de migratoire beweging op de dienstensector snel weg. Noch het overheidsbeleid gericht op het weren van buitenlanders, noch de ontslagpolitiek van de bedrijfsleiding die kostte wat kostte de vakkrachten trachtte vast te houden, vormden de belangrijkste oorzaak, maar economische

¹¹² J.M.M. Ritzen en H.P. van Dalen, *The economic consequences of selective immigration policies* (Discussion paper series; 8810/pp), Rotterdam 1988.

¹¹³ J.G. Williamson, and T.J. Hatton (ed.), *International labour market integration and the impact of migration on national labour markets since 1870*, Milan 1994, pp. 7-17 en 39-50. (Proceedings eleventh international economic history congress, B11).

¹¹⁴ Hermens, Buitenlandse arbeiders, pp. 35-36.

factoren: nergens in de wereld was het nog mogelijk tijdens de crisis carrière te maken en een snelle stijging van het besteedbaar inkomen te realiseren. Dat gold sinds 1932 ook voor Limburg.¹¹⁵ De free-ridereffecten namen af: de dienstensector kreeg eindelijk kansen, temeer omdat in dat deel van de economie ijver en goede service nog werden beloofd en men er niet al te veel kapitaal hoefde mee te brengen. Veel werklozen vonden er een reddingsboei.

Tabel 2. Beroepsbevolking in Limburg naar sectoren, 1909-1970

Jaar	Landbouw	Industrie	Diensten
1909	38	27	35
1930	22	49	30
1947	18	47	35
1960	9	54	37
1970	7	48	45

De dienstverlening had overigens tijdens de Eerste Wereldoorlog en de jaren twintig niet helemaal pas op de plaats gemaakt. Hier en daar was fors geïnvesteerd tot voordeel van de beoefenaren van vrije beroepen. Vooraanstaande architecten, zoals A.J.N. Boosten, F.P.J. Peutz en J.J. Wieler's, begonnen in deze jaren hun carrière met ontwerpen voor omvangrijke bouwwerken.¹¹⁶ Advocaten, notarissen, bankiers en verzekeraars lieten zich zien. Er trad echter ook veel substitutie op. Een flink aantal banken had vóór 1920 de grenzen van zijn kredietmogelijkheden overschreden. De eigenaars waren vanaf 1923 blij hun bedrijf aan landelijk werkende bankiers te kunnen overdoen. Ook het onderwijs kende zijn substitutieverschijnselen. De financiële gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs in 1920 leidde ertoe dat allerwege bijzondere scholen totstandkwamen, vaak in bestaande gebouwen; de openbare scholen werden ingeleverd. In

¹¹⁵ H.A. Gemery, Immigrants and emigrants : international migration and the U.S. labour market in the Great Depression, in: J.G. Williamson and T.J. Hatton, *International labour market integration and the impact of migration on national labour markets since 1870*, Milan 1994, p. 49.

¹¹⁶ Jansen, *Architectuur en Stedebouw*, passim.

de detailhandel kwamen nog geen grote vernieuwingen tot stand. De gemiddelde bestedingen waren nog te laag, de vraag te eenzijdig.¹¹⁷ De stappen voorwaarts hadden in de jaren 1914-1945, een periode van bijna aanhoudende crises, uitsluitend betrekking op het relatief welvaartsniveau. Door de sluiting van de grenzen werd bijna vanzelf aansluiting gevonden bij het landelijk welvaartspeil. De verschillen tussen de provincies schrompelden tussen 1910 en 1950 ineen. De daling bedroeg 60%; vijftien volle punten nam de standaarddeviatie af, zoals tabel 1 laat zien. Nooit was de harmonisatie sterker dan in dit tijdvak. De verschillen met de voorafgaande en de volgende perioden zijn heel aanzienlijk. Van 1820 tot 1910 had de daling van het spreidingsgetal maar vier punten bedragen, van 29% in doorsnee naar 25%, en van 1950 tot 1989 zouden het eveneens maar vier punten zijn, van 10% naar 6%.

Helaas, de geschetste ontwikkeling had maar een heel betrekkelijk belang. De relatieve positieverbetering tijdens een langdurige periode van elkaar snel opvolgende malaises betekende slechts, dat menig economisch probleem in Limburg minder ernstige gevolgen had dan elders in Nederland. Van een ingrijpende verbetering van de economische structuur was geen sprake. Door flexibel in te spelen op mogelijkheden om aanpassingen tot stand te brengen en de weerstandskracht van de regionale economie, waarin basisproducten een grote rol speelden, optimaal te benutten, wist Limburg zich redelijk uit de slag te redden. Een innoverende verschuiving in het werkgelegenheidspatroon richting dienstensector ontbrak geheel. De kans was groot dat men eerlang te kampen kreeg met achterhaalde en verouderde economische structuren.

Dat risico dreigde ook in maatschappelijk opzicht. In het verstarrend economisch systeem bleef het gezinsbedrijf een grote rol spelen. Die vorm van bedrijfsorganisatie roept nogal eens uitingen van loyaliteit tussen de betrokkenen op, die de weg wijzen naar formele organisatiekaders. Volgens sommigen is dat zelfs per definitie het geval.¹¹⁸ In het Limburg tussen de beide wereldoorlogen betekende loyaliteit voortzetting van samenlevingsvormen, gebaseerd op krachtige informele banden en gericht op cohesie en versterking van organisatie-

¹¹⁷ H. Sleypen, *De detailhandel in de Nederlandse Mijnstreek*, Leuven 1963, pp. 33-46 (scriptie).

¹¹⁸ S.H. Hendrix, *Loyalty, piety and opportunism : German princes and the Reformation*, in: *Journal of interdisciplinary history*, XXV(1994), pp. 214-218.

structuren. De participatiegraad van de standsorganisaties van werknemers, boeren, middenstanders, werkgevers en de overige maatschappelijke instellingen nam fors toe. Ieder stelde er een eer in te tonen dat hij ergens bij hoorde, een kerkgenootschap, een sociale organisatie, een vereniging. Vooral de koepelorganisaties, vaak bonden genoemd, kenden een grote werfkracht. Bij het zien van de grote organisatiedrift verzuchtte een tijdgenoot: "Ze zulle het zo bond maake dat ze 't niemèr wit kunne kriege".¹¹⁹ Lidmaatschap van formele organisaties bood de zekerheid bij moeilijkheden een opvang te vinden. Sterk verantwoordelijkheidsbesef deed formele en informele netwerken ineens vloeien.

IV. De grote sprong voorwaarts, gevolgd door dreigende mislukking, 1946-1990

Onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog maakte de Limburgse economie, die in de vorige periode aansluiting had gevonden bij nationale markten en welvaartspatronen, dezelfde grote sprong voorwaarts als die van Nederland als geheel. Mede dankzij de Marshall-hulp was de vooruitgang op alle terreinen zo spectaculair dat de werkgevers, die aanvankelijk slechts streefden naar economisch herstel, al vlug letterlijk handen tekort kwamen. Al in 1950 was het aantal vacatures in Zuid-Limburg gewoonlijk groter dan het aantal werkzoekenden. De Korea-crisis van 1952 en de bestedingsbeperking van 1957 brachten daarin slechts zeer kortstondig verandering. Binnen enige maanden was het aantal vacatures weer groter dan het getal werkzoekenden. Zelfs toen de mijnen tussen 1958 en 1965 waren gedwongen te rationaliseren en 10.000 medewerkers lieten afvloeien, bleef de arbeidsmarkt gespannen. De expulsie van arbeidskrachten uit de landbouw, waar het aantal arbeidsplaatsen tussen 1947 en 1970 met meer dan 80% daalde, verliep naadloos.¹²⁰ In de nijverheid kwamen tientallen nieuwe bedrijven tot stand, voor een belangrijk deel op het platteland. Venray behoorde tot de succesvol-

¹¹⁹ J. Goumans, 't Boere van vroeger, in: *Veldeke*, 62(1987) afl. 4, p. 20.

¹²⁰ S. Langeweg, Van Adreskantoor tot Arbeidsvoorziening. Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt in Zuid-Limburg, 1904-1994, in: *S.S.E.G.L.*, XXXIX(1994), pp. 85-92.

ste groeikernen van het land.¹²¹ Algemeen was men van mening dat de recessie was uitgebannen.

De euforie duurde niet lang. Allerwege werd sinds 1955 steenkool als energiebron vervangen door olie en gas. In december 1965 besloot de Minister van Economische Zaken de Zuidlimburgse mijnen geleidelijk te sluiten. Het directe verlies aan werkgelegenheid beliep 45.000 arbeidsplaatsen. De indirecte gevolgen verhoogden dit aantal tot 55.000. Aanvankelijk was er goede hoop op vervangende werkgelegenheid vanwege de algemene schaarste op de arbeidsmarkt. Een bescheiden en kortstondige recessie in 1967 volstond echter al om grote vertraging te brengen in het scheppen van nieuwe werkgelegenheid en tegelijk een versnelde afbouw van de mijnen noodzakelijk te maken. De gevolgen van de diepgaande structuurveranderingen in de economie van de geïndustrialiseerde wereld leken wat Nederland betrof afgewenteld te worden op dat deel van Limburg dat er trots op was geweest het herstel van het land direct na de oorlog zo krachtig te hebben ondersteund. Het werkloosheidspercentage in Limburg kwam aanzienlijk boven het nationale niveau te liggen, in 1978 zelfs volle vier procent. De bijdrage van Limburg aan het nationaal inkomen daalde van 7,1% in 1965 naar 6,9% in 1975.¹²²

Merkwaardig genoeg had dat geen verslechtering van het welvaartsniveau tot gevolg. Het tegendeel was waar. Het relatieve inkomen per hoofd van de bevolking steeg van 1950 tot 1975 aanzienlijk, in Limburg ondanks de mijnsluitingen zelfs sneller dan in Nederland als geheel. Voor het eerst sinds anderhalve eeuw kwam het Limburgse welvaartsniveau in 1950 binnen de gemiddelde regionale spreiding in ons land. De provincie bungelde niet langer ergens onderaan de welvaarts ladder. Samen met Gelderland, Noord-Brabant en sedert 1980 ook Zeeland bezette zij een middenveld dat steeds dichterbij het landelijk niveau toekroop. De provincies in het noord-oosten van het land, Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel die in 1950 deels Limburg nog de loef afstaken, werden geleidelijk meer en meer op zichtbare achterstand gesteld.

Toch mag men zeker niet spreken van een steeds nadrukkelijker inbedding in de Nederlandse economie. Integendeel, het inlopen van achterstanden dat het nadrukkelijkst tussen 1965 en 1984 aan de dag

¹²¹ A. Fischer, *L'industrialisation contemporaine aux Pays-Bas*, Paris 1980, pp. 139-226.

¹²² Jansen, *Specifieke kenmerken*, p. 83.

trad, kwam veeleer voort uit een opnieuw leren over de grenzen heen te kijken. In heel Noordwest-Europa begonnen per capita inkomens vanaf 1950 naar elkaar toe te lopen. Van globalisering was nog geen sprake, wel van toenemende convergentie op West-Europees niveau. Groot-Brittannië, Nederland, België, Frankrijk, de Bondsrepubliek, Denemarken, Zweden, Zwitserland, Oostenrijk en Finland kenden in 1950 nog zeer grote welvaartsverschillen. In 1987 was meer dan 80% van dit oude verschil in koopkrachtige vraag verdwenen. De onderlinge verschillen bedroegen nog slechts 5 à 6 punten. Of een land al dan niet lid was van de Europese Unie deed er niet toe, de ligging in het Noordwesten van Europa was doorslaggevend.¹²³

Binnen diverse tot de Noordwest-Europese convergentiezone gelegen nationale staten deden zich met enige vertraging dezelfde harmonisatieverschijnselen voor als in Nederland. Dit was in het bijzonder het geval in België en in West-Duitsland. Als gevolg van al deze ontwikkelingen gingen de welvaartsniveaus van de partners in de Euregio Maas-Rijn elkaar zeer snel naderen. De Belgische provincie Limburg maakte zijn enorme achterstand uit de jaren vijftig vrijwel helemaal goed. Luik verloor niet alleen zijn hele voorsprong maar geraakte begin jaren negentig zelfs een fractie achter op Belgisch-Limburg. Aken wist een bescheiden voorsprong op te bouwen, maar de spreiding is met amper 5% heel klein geworden.¹²⁴

Zo'n naar elkaar toegroeien van bestedingspatronen betekent allerm minst dat de betreffende economieën identiek worden, integendeel, binnen een groot redelijk homogeen marktgebied ontwikkelen zich specialisaties, waarbij de een de ander aanvult met als gevolg de creatie van samenhangende economische netwerken op regionale, nationale en West-Europese schaal. Tijdens het totstandkomen ervan doen zich ingrijpende structuurveranderingen voor. Wat Nederlands-Limburg aangaat was stellig de stormachtige groei van de dienstensector het meest opvallende aspect van structuurverandering. Zijn aandeel in de werkgelegenheid nam toe van 38% in 1965 naar 51% in 1975 en 58% in 1985.¹²⁵ Daarmee ging een ingrijpende wijziging in de sociale structuur gepaard. Tussen de beide wereldoorlogen was

¹²³ J.C.G.M. Jansen, Harmonisatie van regionale economieën in de jaren 1950-1995, in: *S.S.E.G.L.*, XLII(1997), p. 110.

¹²⁴ Jansen, Harmonisatie, p. 115-118.

¹²⁵ *Arbeidsmarktbeschrijvingen van het Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening in Limburg*, 1965, 1975 en 1985.

het oude op zelfvoorziening en zelfhulp binnen kleine gemeenschappen gebaseerde maatschappelijk patroon grotendeels in stand gebleven. Kort na de Tweede Wereldoorlog leidde de stijging van overdrachtsinkomens dankzij de intensieve bemoeienissen van de rijksoverheid met het sociale leven niet alleen tot een forse groei van het onderwijs, de gezondheidszorg en de welzijnsinstellingen, maar tevens tot een hoge mate van financiële zekerheid voor ouderen, werklozen en zieken, alsmede tot een diepgaande individualisering van de samenleving en een dominantie van stedelijke leefpatronen. Tegelijk met het familiebedrijf verdween de daarmee verbonden loyaliteit binnen kleine gemeenschappen. Het traditionele welzijnspatroon voorzag veel minder dan voorheen in een behoefte. De diepgaande sociaal-economische veranderingen deden zich in elk van de drie sectoren van de economie voor: de landbouw, de nijverheid en de dienstverlening.

Landbouw

Tabel 3. Relatieve omvang van de agrarische bedrijvigheid in Limburg en in Noord-Limburg, berekend op basis van de toegevoegde waarde

	Provincie Limburg			Noord-Limburg		
	1947	1960	1983	1947	1960	1983
tuinbouw	28,6	32,4	34,1	36,5	39,9	46,4
intensieve veeteelt	5,8	13,5	28,5	5,9	21,7	29,2
rundveeteelt	27,2	27,0	24,3	20,9	16,4	16,1
akkerbouw	34,0	27,0	13,0	34,4	21,9	8,2
overig	4,4	0,1	0,1	2,3	0,1	0,1

In de landbouw werd aanvankelijk het intensiveringsproces nog voortgezet. Al tijdens de oorlog was de tuinbouw, vooral in Noord-Limburg, een vooraanstaande plaats gaan innemen. In 1947 was zijn omvang ruimschoots verdubbeld. Dat proces zette door, zij het vanaf 1950 meer geleidelijk en vooral als gevolg van een flinke uitbreiding van het aantal dorpen met relatief veel tuinbouw. De intensieve veeteelt maakte direct na de oorlog een stormachtige ontwikkeling door, eerst in Noord-Limburg, sedert 1960 in heel de provincie.

Kippen- en varkenshouderij konden worden uitgeoefend op bedrijven die slechts over een bescheiden hoeveelheid cultuurgrond beschikten. Die waren in Limburg zeer talrijk. Een relatief groot aantal zelfstandige agrariërs kon op deze manier zijn bedrijf voortzetten. In 1985 gaf de landbouw in Limburg nog altijd aan 6% van de beroepsbevolking werk, een percentage dat ruim boven het landelijk gemiddelde lag. Gaandeweg had zich een diepgaande structuurverandering voltrokken. Er werd op heel andere schaal gewerkt en meer en meer gespecialiseerd. Kleine bedrijven mocht men de intensief werkende tuinbouw- en veeteeltbedrijven na verloop van tijd niet meer noemen. De toegevoegde waarde op een tuinbouwbedrijf met één hectare glas was tussen 1985 en 1990 vaak even groot als die op het bedrijf van een tarweteler op de zeeklei met 125 hectaren onder de ploeg. Menig kippenhouder en varkensteler begon die waarde te benaderen, al bewerkte hij maar vijf hectaren land.

De snelle toename van het aantal tuinbouw- en intensieve veeteeltbedrijven in de jaren vijftig hing samen met de voorshands nog beperkte mate van overheidsbemoeienis met de prijzen voor landbouwproducten. De prijsontwikkeling in Europa voor granen - mondiaal gezien te hoog - zette de rentabiliteit in de akkerbouw van jaar tot jaar meer onder druk. Wegens gebrek aan winstgevendheid werd de akkerbouw, die in de negentiende eeuw dominant was geweest en zelfs in 1930 nog de grootste bedrijfstak vormde, geleidelijk opgegeven. Doordat bedrijven met een wat groter areaal veelal omschakelden op rundveeteelt kwam het ook hier zelden tot gedwongen bedrijfsbeëindiging. Het vinden van een opvolger was evenwel moeilijk. Generatiewisselingen leidden dikwijls tot opheffing van het bedrijf. Specialisatie en schaalvergroting verdrongen de intensivering als kenmerk van agrarische innovatie.

Vernieuwingen in de landbouw kwamen overigens steeds slechts stap voor stap tot stand. Tot 1952 werd gepleit voor het benutten van de mogelijkheden van techniek en wetenschap, al bleken die in de praktijk nauwelijks te realiseren, omdat de benodigde machines in de eerste jaren na de oorlog schaars waren. Toen de bestaande kennis eindelijk kon worden benut en aan technologische innovaties geen triviale hinderpalen meer in de weg stonden, werd een achttal jaren lang de nadruk gelegd op specialisatie. De jaren zestig stonden dan weer in het teken van aanpassing aan economische ontwikkelingen, geïntroduceerd door de Europese Gemeenschap. Vanaf 1973 domi-

neerden de implicaties van het uitdijend agri-business-complex. Toeleveranciers, dienstverleners en de agrarische producten verwerkende nijverheid gingen een steeds belangrijker rol spelen. Het agrarisch productiebedrijf moest zijn toegang tot de markt en zijn zelfstandigheid met hand en tand verdedigen.¹²⁶

Laten wij die veranderingen meer in detail schetsen. Tussen 1945 en 1952 geraakte het oude kleine gemengde gezinsbedrijf op drift. Allerwege streefde men naar beperking van de benodigde arbeidskracht door gebruik te maken van de mogelijkheden van de techniek. Naar de mate van het mogelijke werden werktuigen ingezet. Vooral de komst van de combine en de melkmachine betekende een stevige reductie van de werktijd van de boer en zijn huisgenoten. Gaandeweg werd het landbouwbedrijf een eenmanszaak, gedreven door de boer alleen. In de fruitteelt en de tuinbouw kwam de mechanisatie wat later op gang dan in akkerbouw en rundveeteelt. Groente- en fruitteelers richtten zich nog vooral op kwaliteitsverbetering, zodat kon worden voldaan aan de wensen die leefden bij afnemers op buitenlandse markten.

Iets dergelijks was ook het geval in de intensieve veeteeltsector. Vooral ten aanzien van het kleinvee werd wetenschappelijke expertise te hulp geroepen voor experimenten met rassen die een betere afzet en een snellere en grotere productie mogelijk maakten, zodat men de teeltbeperkingen van de overheid kon ontgaan. Vooral bij de teelt van varkens en kippen werden daarbij spectaculaire successen geboekt. In de jaren 1950-1953 kwam in Noord-Limburg voor het eerst meer dan de helft van het agrarisch inkomen uit de intensieve veeteelt.¹²⁷ Dit leidde weldra tot de eerste vormen van specialisatie. Menig boer beseftte dat zijn inkomen toenam naarmate zijn varkensstapel groter was. Velen gingen er zich volledig op toeleggen. De varkensstapel nam jaarlijks met 5 à 6% toe. Maar er waren ook nadelen. De varkenscyclus sloeg elke vijf, zes jaar toe. Dan stortten de prijzen eensklaps in, om als iedereen zich van de verlieslatende teelt had afgewend, weer torenhoog op te lopen. De vleesprijzen vertoonden veel grotere schommelingen dan de prijzen voor biggen. Het werd tijd de aandacht te verleggen naar de fokkerij. Een soortge-

¹²⁶ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 210-211.

¹²⁷ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 212-225.

lijke ontwikkeling deed zich voor bij de kippenhouderij: de verkoop van leghennetjes bood meer zekerheid dan de afzet van eieren.

Vooraf voor de kleine gemengde bedrijven was specialisatie een mogelijkheid om stapje voor stapje vooruit te komen. De ene sector na de andere haakte op deze mogelijkheid in. In de tuinbouw waren glasteelt en verbouw van asperges al vroeg troefkaarten. De champignon-telers waren de eersten die zich bijna volledig specialiseerden. De graantelers konden pas volgen, toen de prijsdumping vanuit overschotlanden door de overheid stelselmatig werd tegengegaan. In de melkveesector werd eind jaren vijftig de roep om interventie op Europees niveau sterker. Dankzij soms spectaculaire resultaten van wetenschappelijk onderzoek was de melkgift per dier flink gestegen, waardoor de prijzen vaker en vaker teleurstelden.¹²⁸ Om het hoofd boven water te houden hadden de melkveeboeren prijsgaranties nodig die over de landsgrenzen heen geldig waren. Zoiets kon de Benelux niet bieden. Daar was verstrekkende internationale samenwerking voor nodig.

De komst van de Europese Gemeenschap leidde een nieuwe fase in de agrarische ontwikkeling in Limburg in. In het verdrag van Rome van 1957 heette vrije concurrentie het uitgangspunt voor de economische ontwikkeling. De Gemeenschap heeft er veel werk van gemaakt, behalve in de landbouw. Daar werden steunmaatregelen steeds meer noodzaak, vooral toen omstreeks 1960 de graad van zelfvoorziening voor landbouwproducten in het Europa van de zes de honderd procent ging benaderen. Het Europees steunbeleid had ingrijpende gevolgen. Er werd betaald naar aangeboden hoeveelheden, kwaliteit telde niet. De gegarandeerde en in de eerste jaren voor Nederlandse begrippen hoge prijzen, stuwden de productie verder op. Grote hoeveelheden landbouwproducten gingen in de interventie en werden voor lange tijd opgeslagen. Ondanks gemor over boterbergen, vleesbergen, eierbergen, graanbergen en dergelijke richtte de boer zijn teeltplan in naar de garantieprijzen. Aan kwaliteitsverbetering werd geen aandacht besteed.¹²⁹

Omstreeks 1963 stortte de ene markt na de andere in. De Nederlandse overheid schoot te hulp, want een kwart van de export van ons land bestond uit agrarische producten. Aan de prijzen mocht zij niet

¹²⁸ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 226-239.

¹²⁹ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 239-244.

tornen; een structuurbeleid behoorde binnen de Europese regelgeving wel tot de mogelijkheden. Het bestond uit sanering en schaalvergroting. Talrijke landbouwers staakten hun bedrijf, gebruikmakend van ruime vergoedingen. In akkerbouw en veeteelt daalde het aantal bedrijven tussen 1959 en 1969 met 30%. De vrijvallende productiemiddelen werden onmiddellijk door de overblijvenden weer ingezet om via rationalisaties, schaalvergrotingen, contractteelt en ontmening de rentabiliteit op peil te brengen. Economische instabiliteit en zeer snelle groei van de productie - in de veeteeltsector tussen 1955 en 1980 ruim 3% per jaar - gingen hand in hand.¹³⁰

Omstreeks 1970 kwam een deel van de landbouw in rustiger vaarwater. Er deed zich, wat men noemde, integratie van de teelt voor. De weinige toeleveranciers, de enkele honderden grote producenten en het bescheiden gezelschap afnemers in de intensieve veehouderij voelden zich tot elkaar veroordeeld. Zij sloten overeenkomsten die voor alle betrokkenen snel groeiende afzetten en een rendabele exploitatie garandeerden. Hoe beter de samenwerking, des te ruimer de winsten voor alle deelnemers. Een decennium van ononderbroken vooruitgang was aangebroken. Het zou tot 1983-1984 voortduren.¹³¹ Het leidde tot het behalen van topinkomens. De schaalvergroting had er inmiddels toe geleid dat het gemiddelde bedrijf, gerekend naar toegevoegde waarde, vier-, vijfmaal groter was dan bij het begin van de eeuw. Een zo groot mogelijk deel van het inkomen werd in het bedrijf gehouden. In de jaren 1977-1988 werd veel geïnvesteerd; de Wet Investeringsrekening maakte het extra aantrekkelijk. De toename van het eigen vermogen op de balans van de landbouwbedrijven was in deze jaren zeer aanzienlijk. In de eerste zes W.I.R.-jaren was het niet ongevoerd dat jaar na jaar 35 à 40% van het vaak hoge netto besteedbaar inkomen werd toegevoegd aan het bedrijfskapitaal. Vooral in Noord-Limburg werd zeer dynamisch en marktgericht geopereerd met een minimum aan personeel. Er ontstond daar een netwerk van dienstverlenende bedrijven die de exploitant bij talrijke onderdelen van de productie terzijde stonden en hem zelfs aan nieuwe markten hielpen. Een belangrijk deel van de landbouwproduc-

¹³⁰ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 244-251.

¹³¹ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 252-260.

ten werd industrieel verwerkt en vervolgens als veredeld product op de markt gebracht, voor een groot deel in het buitenland.¹³²

Een snelle toename van de kosten wegens noodzakelijke milieumaatregelen en de productiebeperkingen, opgelegd door de Europese en nationale autoriteiten, roomden de winsten sedert 1985 af. Behalve de rentabiliteit nam ook de sociale waardering voor de boer af. Vanwege de omvang van de bedrijven en de hoge productiviteit sprak men meer en meer van bio-industrie. Zijn inspanningen werden schadelijk geacht voor het milieu. Dat betekende meer dan statusverlies alleen. Overheden en consumenten keerden zich van de boer af. Het bedrijfsresultaat schrompelde in de ene sector na de andere ineen. Oplossingen voor de malaise werden niet licht gevonden.

Nijverheid

Ook de Limburgse nijverheid profiteerde tussen 1945 en 1990 van de aanvankelijk zeer snelle, later wat tragere economische groei in West-Europa. In tegenstelling tot België, waar in 1946 alweer een vooroorlogs industrieel productiepeil was bereikt, bleef in Nederland tot 1949 nog heel wat productiecapaciteit onbenut, vanwege een chronisch gebrek aan productiemiddelen.¹³³ Dit gold zowel voor de kapitaalgoederen als voor de arbeidskrachten. De vraag overtrof het aanbod verre, zodat desondanks ruimte werd gezocht voor de stichting van nieuwe bedrijven. Gespreid over heel de provincie kwamen tussen 1944 en 1950 zeventig nieuwe industriële ondernemingen tot stand. Het waren vooral metaalverwerkende bedrijven, die hoopten personeel te vinden onder de afvloeiers uit de landbouwsector. Dit betekende dat de startende ondernemer onder de rook van de mijn vandaan moest blijven. Het lukte maar ten dele, want de mijnen waren vaak de belangrijkste afnemers. Slechts iets meer dan de helft van de toename van de industriële werkgelegenheid kwam buiten de mijnbouw om tot stand, goeddeels in nieuwe industriële kernen op het platteland.

Onder invloed van de opeenvolgende stimuleringsprogramma's van de overheid groeide de industriële werkgelegenheid in de daaropvolgende jaren, 1950 tot 1958, zelfs stormachtig. In Limburg werden

¹³² Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 261-277.

¹³³ J.C.G.M. Jansen, *Orde in de bouwwereld*, Heerlen 1988, p. 48.

22.000 additionele arbeidsplaatsen in de nijverheid geschapen. Deze provincie nam een kwart van de landelijke groei van de industriële werkgelegenheid voor haar rekening, driemaal meer dan op grond van de omvang van de bevolking mocht worden verwacht. De mijnen, die steeds vaker een beroep deden op toeleveringsbedrijven, participeerden naar rato.¹³⁴ De snelle groei van de nijverheid bij volledige werkgelegenheid - het werkloosheidscijfer bewoog zich rond 1% - maakte een massale uittocht uit de landbouw mogelijk en leidde tot een gestage stijging van het gemiddeld inkomen in een tempo dat, mede dankzij de groeiende sociale zekerheid, boven het landelijk gemiddelde lag. Elk onderdeel van de gesloten cirkel versterkte op zijn beurt de groei. Dat gold ook voor de particuliere bestedingen. Werk en inkomen waren gegarandeerd. Velen konden zich leningen veroorloven. Vooral in de mijnstreek werden tot groot voordeel van de detail- en de groothandel massa's duurzame consumptie-artikelen op krediet gekocht.¹³⁵ De dienstensector kroop eindelijk uit zijn dal.

De kolencrisis van 1958 - de steenkool werd door olieproducten langzaam van de markt gedrukt - had in Limburg ingrijpende gevolgen. De mijnondernemingen krompen hun personeelsbestand geleidelijk in, alles samen met 10.000 personen. Voorzover de regionale nijverheid de afvloeiers niet opnam, vulden de industriebekkens in Nordrhein-Westfalen het hiaat op. De hoge lonen in Duitsland en de relatief lage kosten van levensonderhoud in Limburg werkten als een magneet op pendel en kooptoerisme. De consumptieve bestedingen stegen beduidend sneller dan de loonsomstijging toeliet. Opnieuw was een autonome groeimogelijkheid voor bedrijven in de sector van de economische dienstverlening tot stand gekomen. Voor het eerst ging er een stuwende werking van uit. Menig detaillist voorzag de gevel van zijn winkel van een nieuw schortje en moderniseerde de winkelinventaris. Architecten zochten nijver naar een gat in hun planning om aan deze vraag te voldoen. Binnenhuisarchitecten vonden in deze sector een willige markt, hun toeleveranciers klaagden over een teveel aan opdrachten.

¹³⁴ H.C.W. Roemen, Bevolkingsgroei, industriële ontwikkeling, werkgelegenheid, in: *Economisch-Statistische Berichten*, 46(1961), p. 144.

¹³⁵ M. Trooster, De invloed van de ontwikkeling van de mijnindustrie op de bevolking van de Zuid-Limburgse Mijnstreek in het algemeen en op het bestedingspatroon in het bijzonder, 1958, pp. 77-82 (scriptie).

Ondanks de expulsie in landbouw en mijnbouw bleef de arbeidsmarkt zeer krap. Tot 1965 was het werkloosheidspercentage in Limburg zelden hoger dan 0,6 à 0,7%.¹³⁶ Bijna van de ene dag op de andere kwam daarin verandering. In 1962 was al duidelijk geworden dat de mijnondernemingen met rationalisaties alleen niet konden overleven. De loonstijgingen als gevolg van een uiterst krappe arbeidsmarkt dreven de kostprijs zo snel op, dat de besparingen vanwege de afvloeiingen als sneeuw voor de zon verdwenen. Precies als in België en West-Duitsland werd de subsidiekraan opengedraaid. Op meerdere manieren probeerde de rijksoverheid de mijnarbeid aantrekkelijk te houden voor werkgevers en werknemers door een deel van de loonkosten over te nemen. De daarvoor benodigde bedragen stegen pijlsnel. Ook de vakbonden voorzagen dat zo'n beleid op termijn vast moest lopen. Zij bepleitten een snelle overheveling van mijnpersoneel naar andere industrietakken nu het zo gemakkelijk kon.¹³⁷ De regering haakte er graag op in. Het leek haar nuttiger geld te steken in economische activiteiten die perspectief boden dan het in enkele bodemloze putten te stoppen. Op 12 december 1965 lanceerde de Minister van Economische Zaken, Drs. J. den Uyl, zijn herstructureringsnota voor de mijnbouw. De omschakeling zou voorzichtig van start gaan. Drie mijnen zouden op korte termijn worden gesloten. Binnen tien jaar diende de kolenproductie met een derde en het personeelsbestand met de helft te zijn gereduceerd. De 22.500 afvloeiërs werd vervangende werkgelegenheid gegarandeerd. Middels premieregelingen zouden industrieën naar Zuid-Limburg worden gelokt.

De gefaseerde herstructurering werd geen succes. Nog voor de eerste mijnen dicht waren, moest worden besloten het sluitingsprogramma te versnellen, deels omdat het technisch niet mogelijk was ondergrondse werken geleidelijk te beëindigen, deels ook omdat de steenkoolmarkt volledig instortte. Bij het aantrekken van nieuwe bedrijven was het succes ook al niet groot. Van de toegezegde motoren kwam er maar één, Daf, een bedrijf dat zich ook nog moeizaam ontwikkelde en voorlopig veel minder personeel nodig had dan gedacht. Ook met de beoogde industriële diversificatie wilde het niet lukken. De

¹³⁶ Jansen, *Industrie en Mijnbouw*, p. 48.

¹³⁷ A. Biermans, *De mijnwerkersbonden en de sluiting van de Limburgse mijnindustrie, 1979*, pp. 2-5 (scriptie).

premieregelingen leidden tot het aantrekken van arbeidsintensieve en financieel zwakke bedrijven in plaats van technisch innovatieve en rendabele ondernemingen. Bij de werving van nieuwe bedrijven werd concurrentie ondervonden van de nabijgelegen steenkolenbekkens van Aken, Luik en Genk, die deels op voorhand het aanbod van werkgelegenheid trachtten te verbreden. Van stuwkracht, uitgaande van de nieuwe vestigingen was voorlopig geen sprake, deels omdat het hulpprogramma gebreken vertoonde. Een aantal structurele maatschappelijke tekortkomingen, zoals gebrekkige onderwijsvoorzieningen en een te weinig samenhangend geheel van dienstverlenende bedrijven, was over het hoofd gezien. Het werd heel moeilijk hoger opgeleiden onder te brengen. De provinciale politici begonnen te roepen om schrijftafels en lieten het oog vallen op grote dienstverlenende bedrijven die rijkseigendom waren. Ondanks tegenkanting konden het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds naar Heerlen worden overgebracht. In Maastricht werd een Rijksuniversiteit gevestigd. Zij brachten ofwel hun personeel mee, of waren gedwongen buiten de provincie te werven. Op de lokale arbeidsmarkt werden die instellingen pas na enkele jaren actief. En passant werd nog een ander probleem onderkend. De begeleiding van het herstructureringsproces werd onvoldoende gecoördineerd: de betrokken instanties liepen elkaar voortdurend voor de voeten.¹³⁸ Het was tijd voor een evaluatie.

De resultaten van de herstructureringsoperatie waren de eerste jaren treurig. Tussen december 1965 en december 1975 vloeiden bijna 60.000 werknemers af, 45.000 bij de mijnondernemingen, de rest bij toeleveranciers. Er kwamen met herstructureringsmiddelen per saldo slechts 12.000 nieuwe arbeidsplaatsen tot stand, waarvan slechts 4.000 werden bezet door ex-mijnwerkers. Het aantal volledige arbeidsjaren, besteed in de Limburgse nijverheid, liep mede door de recessie van 1973 terug van 281.000 in 1965 naar 227.000 in 1976, dat wil zeggen met 54.000. Het werkloosheidspercentage vervijftienvoudigde en steeg van 0,7% naar 10,6%, vier procent boven het

¹³⁸ Jansen, Specifieke kenmerken, pp. 82-83.

landelijk gemiddelde.¹³⁹ De bijdrage die Limburg leverde aan de Nederlandse economie begon te verschrompelen.

Ongelukkigerwijze kreeg men ook nog te kampen met een ernstige economische recessie, die in 1973 inzette en tot 1984 voortduurde. Zij bracht steeds grotere werkloosheid met zich mee, oplopend tot 15,5% in 1984. Het Limburgs werkloosheidscijfer lag steeds aanzienlijk boven het landelijk gemiddelde. Het Provinciaal Bestuur achtte maatregelen urgent en besloot zelf het voortouw te nemen met krachtige financiële steun van het Rijk. In 1978 verscheen de Perspectievennota Limburg, waarin meer realistische doelstellingen werden uitgestippeld dan in de herstructureringsnota was gebeurd. Door het versterken van de industrie en de dienstensector hoopte de overheid binnen acht jaar de regionale component in het werkloosheidscijfer, dat wil zeggen het verschil tussen het landelijk en het provinciaal werkloosheidscijfer, weg te werken. Met enige vertraging lukte dit ook. In 1991 lag het Limburgs werkloosheidspercentage op 8,2%, drie promille lager dan het landelijke.¹⁴⁰

Het Provinciaal Bestuur speelde bij deze operatie een initiërende en coördinerende rol. Het slaagde er in een aantal positieve ontwikkelingen van meer blijvende aard op de rails te zetten. De negatieve effecten van de pendel op Duitsland werden weggewerkt. Er werd een sterk op export gerichte, technologisch vooruitstrevende bedrijvigheid gecreëerd, die bestand was tegen recessies deels in de nijverheid, meer en meer in de dienstverlening. Dat lukte wonderwel. De crisis had van 1978 tot 1983 in Limburg beduidend minder bedrijfs-sluitingen en massa-ontslagen tot gevolg dan landelijk het geval was. De eerlijkheid gebiedt op te merken dat de gunstige perspectieven niet uitsluitend te danken waren aan het overheidsbeleid. Gelijk op met de weinig florissante ontwikkelingen van de Limburgse economie tussen 1965 en 1978 hadden ook de omliggende provincies en landstreken een heroriëntatie doorgemaakt. Luik had al tussen 1950 en 1973 heel zijn voorsprong verloren. De traditionele zware nijverheid was er weggevaagd. De kostenstructuur van de overblijvende bedrijven - overwegend van industriële aard - was vergelijkbaar met

¹³⁹ M.J.A. Nijssen, Evaluatie van het regionaal-economisch beleid in het herstructureringsgebied na de mijnsluiting : mogelijkheden en beperkingen van het staatsingrijpen, 1979 (scriptie); J. Schoormans, De afbraak van de Limburgse Mijnstreek, 1981 (scriptie); J.Th. Sillekens, De Limburgse arbeidsmarkt na de Tweede Wereldoorlog, 1974 (scriptie).

¹⁴⁰ Langeweg, Van Adreskantoor tot Arbeidsvoorziening, p. 96.

die in Nederlands Limburg. Belgisch Limburg maakte van 1965 tot 1982 een snelle opgang door. Tientallen bedrijven werden van de grond getild. Bij gebrek aan een interne arbeidsmarkt waren zij in uitzonderlijk hoge mate op de export gericht. De regio Aken die in het kielzog van de sterke Duitse economie zijn positie kon handhaven, ging de nadruk leggen op toepassing van hoogwaardige technologieën. De omliggende regio's vertoonden meer en meer specifieke kenmerken die ten opzichte van elkaar complementair waren. Nederlands-Limburg kon daarbij aahaken. Het transportwezen was er de eerste traditionele bedrijfstak waarvan een stuwende werking uitging.¹⁴¹

Mede dankzij de hoogwaardige nieuwe werkgelegenheid in industrie en dienstverlening en de tijdelijk gunstige agrarische inkomens verbeterden de inkomens per hoofd van de bevolking in Nederlands-Limburg dusdanig, dat sedert 1983-1984 nauwelijks meer negatieve afwijkingen ten opzichte van het landelijk gemiddelde werden vastgesteld. Van de provincies die niet tot de randstad behoren, was Limburg dat jaar - zij het nipt - na Zeeland zelfs de meest welvarende. Vooral de uitbouw van de dienstensector tot een samenhangend geheel met deels een stuwend karakter was een hoopvol teken.

Diensten

Enkele belangrijke impulsen voor de uitbouw van de dienstensector die zich sedert 1950 voordeden, zijn hiervóór al vermeld. De schaalvergroting in de landbouw leidde er sedert 1950 toe, dat loonwerkers werden ingeschakeld bij de meest arbeidsintensieve werkzaamheden op het boerenbedrijf. Geleidelijk breidde het agri-business-complex zich uit tot de administratie, de advisering bij investeringen en innovaties, de inkoop, de afzet en allerlei andere facetten tot een vooral in Noord-Limburg heel gedifferentieerde en gespecialiseerde landbouwondersteuningsstructuur. Een enkel bedrijf dat oorspronkelijk vooral in dit business-complex een rol speelde, zoals de veiling te Grubbenvorst, groeide boven het regionale niveau uit.

De wens van de Rijksoverheid in Nederland een welvaartsstaat te creëren, leidde ten laatste vanaf 1960 tot een snelle groei van de

¹⁴¹ "Blik over de grens" : lesmateriaal over geschiedenis, geografie, economie en cultuur van de Euregio Maas-Rijn, Aachen 1996, C4, C5, C6, C14.

overheidsdiensten, het onderwijs, de gezondheidszorg en de maatschappelijke dienstverlening. De pleidooien Limburg na het verdwijnen van de mijnbouw te voorzien van de nodige "schrijftafels" zorgden voor de komst van enige zeer omvangrijke dienstverlenende bedrijven. A.B.P., C.B.S. en Rijksuniversiteit Limburg waren spoedig in Heerlen en Maastricht de grootste lokale werkgevers. Al waren ze pas na verloop van tijd op de regionale arbeidsmarkt actief, zij haalden heel wat hooggekwalificeerde werknemers naar Zuid-Limburg. Hun bestedingspatronen versterkten de kwaliteit van de overige dienstverlenende bedrijven.

Maar ook wijzigingen in het leefpatroon van de autochtone bevolking kwamen de dienstensector ten goede. De forse stijging van de lonen stimuleerde de vraag naar duurzame consumptiegoederen enorm. Groot- en detailhandel ondergingen ingrijpende vernieuwingen. Daar omheen werden legio intermediaire dienstverlenende bedrijven gegroepeerd. De grote sprong voorwaarts vond plaats tussen 1965 en 1975. Toen steeg het aandeel van de dienstensector van 38% naar 51% van de werkgelegenheid, een relatieve positieverbetering van 3% per jaar. Voordien was de uitbouw heel traag verlopen van 35% in 1947 naar 37% in 1960 en 38% vijf jaar later, een relatieve verbetering van nauwelijks enkele promillen per jaar.¹⁴² Na 1975 vertraagde het tempo weer. In 1985 was een aandeel van 58% bereikt, in 1993 van 61%. Beide cijfers lagen beduidend onder de landelijke percentages, die respectievelijk 67 en 70% bedroegen.¹⁴³ De achterstand nam zelfs toe, deels omdat de overheid hier nog steeds als werkgever een bescheiden rol speelt. Wel is de kwaliteit van de Limburgse dienstensector in de laatste jaren verder verbeterd. De zakelijke dienstverlening werd versterkt doordat grote industriële bedrijven zich terugtrokken op hun kerntaken en een aantal ondersteunende diensten verzelfstandigden. Vanwege een verschil in omvang van de industriële bedrijven verliep dit proces in Limburg trager dan in het westen van het land en bleef er enige achterstand in kwaliteit, omdat voor wat engineering en technisch onderhoud betreft veelal beroep werd gedaan op gespecialiseerde bedrijven buiten Limburg. Van groot belang was dat sedert 1980 enkele secto-

¹⁴² De cijfers van 1947 en 1960 zijn ontleend aan de beroepstellingen van het C.B.S., die van 1965, 1975 en 1985 aan de arbeidsmarktbeschrijvingen van het D.B.A.

¹⁴³ ETIL, *Sociaal-economische verkenning 1993*, Maastricht 1993, p. 68, tabel 5.2.

ren, in het bijzonder het vervoer en de recreatie, zich meer en meer op internationale markten gingen richten en zo een stuwend karakter kregen. Zo werd Venlo een internationaal centrum van transport en logistiek en werd van Maastricht-Aken-Airport verwacht dat het veel extra bedrijvigheid zou genereren.

Ter afsluiting

Als rode draad liep door deze geschiedenis van de Limburgse economie de moeizame inhaalrace naar het nationale welvaartsniveau. Het bood gelegenheid de talrijke ups en downs te schetsen, had evenwel als nadeel dat het verhaal in mineur begint en in juichende tonen eindigt. Dat is niet helemaal terecht. De doorsnee Limburger compenseerde in de negentiende eeuw zijn achterstand in welvaart met een nadrukkelijk streven naar zo hoog mogelijk welzijn zonder daarvoor noemenswaardige kosten te maken. Samenwerking binnen kleine gemeenschappen, zoals gezin, werkplaats en woonwijk of dorp, bood er legio mogelijkheden toe. Het is een gedragspatroon dat in achterstandssituaties veel voorkomt en opvalt door continuïteit in sociaal-cultureel en religieus opzicht en door het op ruime schaal genereren van peilers voor de onontbeerlijke sociale contacten. Dit gedragspatroon wordt ook bij migranten veel aangetroffen. Het houdt dan gewoonlijk twee, drie generaties stand. In het negentiende- en twintigste-eeuwse Limburg bleef het zeker vijf, zes generaties overeind.¹⁴⁴ De motieven kunnen sterk wisselen, de interactie met economische processen vertoont grote variëteit, zo zagen we. Steeds aanwezig is een groot vertrouwen van de deelnemers aan het systeem in elkaar. Vooral als die interne loyaliteit opvalt, omdat zij elders in de maatschappij is verdwenen, trekt het systeem bewonderaars. Per definitie wordt het in de laatste fase van zijn bestaan met gejuich tegemoet getreden. Dat kan tot misverstanden leiden.

Nog in 1957 uitte G.H.L. Zeguers er zich in lyrische bewoordingen over. Hij dacht dat de bevolking in de Zuidlimburgse mijnstreek werd gekarakteriseerd door een hoge mate van godsdienstige cohesie, eenzelfde mate van beroepscontinuïteit en trouw aan de geestelijke,

¹⁴⁴ R. Clemens, G. Vosse-Smal et P. Minon, *L'assimilation culturelle des immigrants en Belgique : Italiens et Polonais dans la région liégeoise*, Liège 1953, pp. 366-369.

de culturele en de ethische waarden van het gewest. De reële solidariteit van ondergrondse en bovengrondse werkers in de mijnen had zijns inziens tot gevolg dat zij er aanspraak op maakten de sociaal-culturele signatuur van het gewest zelf te bepalen.¹⁴⁵

Zeguers merkt terecht op dat economische structuur en welzijn op elkaar inwerken, maar ziet over het hoofd dat een gesloten welzijnspatroom leidt tot een van de omgeving afgesloten economie. De nadelen traden in Limburg even goed aan de dag als de voordelen. De beschrijving van de Limburgse economie in de voorafgaande pagina's liet zien dat de nadruk op welzijn en de daarbijbehorende leefpatronen met enige regelmaat aanleiding gaf tot vertraging bij de acceptatie van economische innovaties. Geregeld werden zij naar eigen behoefte en inzicht aangepast. Een breed spectrum van aanpassingstechnieken werd beproefd, om pas zo'n anderhalve eeuw na de start van de eerste experimenten een economische structuur toe te laten van nationaal Nederlandse en Europese snit.

Meer waardering mag men opbrengen voor de economische stabiliteit die door het naar binnen gekeerde welzijnsstreven werd totstandgebracht. Vooral het klein- en middenbedrijf vertoonde een hoge mate van overlevingskracht. De verklaring is eenvoudig. Niet het stimuleren van nieuwe eigen vindingen stond centraal, maar het overnemen van succesvolle innovaties van derden. De risico's, verbonden aan het streven voorop te lopen, werden gemeden door het succes van anderen als leidraad te nemen. Het woord aanpassing viel in ons verhaal herhaaldelijk. Een aanpassingseconomie is relatief weinig conjunctuurgevoelig. De ondernemer gedraagt zich als een free-rider: met geringe ontwikkelingskosten profiteert hij maximaal van de succesvolle weg die anderen wezen. Perioden van tegenslag komt hij opmerkelijk goed door.

In een economie, waarin welzijn een stuwende kracht is, speelt een streven naar harmonie als vanzelf een rol van betekenis. De samenhang tussen economische groei, welvaart en welzijn is steeds aanwezig, zij het in van tijdvak tot tijdvak wisselende configuraties. Noemen wij er slechts enkele.

In de eerste periode 1800-1870 groeiden de productie en de productiviteit heel geleidelijk. De vooruitgang werd voornamelijk aange-

¹⁴⁵ Naar de samenvatting van Zeguers' rede "De Mijnwerker" te Sittard op 27.04.1957 van J.P. Meulmeester, De beroepscontinuïteit van de mijnwerkersstand, 1961, p. 2 (scriptie).

wend ter versterking van de sociale structuren; van relatieve toename van de welvaart was geen sprake. Na 1870 was er eerst vijftientig jaar lang sprake van stagnatie, rond 1895 overgaand in een flinke groei, gecombineerd met formalisering van de sociale betrekkingen. Per saldo werd nauwelijks toename van de besteedbare inkomens waargenomen. De inkomensgroei werd besteed voor de verwezenlijking van emancipatorische doelen.

De jaren 1914-1915 kenden een opeenvolging van vier crisissituaties, van elkaar gescheiden door, enthousiast begroete, maar kortstondige oplevingen. De samenleving was sterk gestructureerd en nu men er opmerkelijk goed in slaagde de effecten van de crisis te dempen, waren er grote verbeteringen van het welvaartsniveau. Tenslotte volgde van 1945 tot 1980 een tijdvak van snelle groei, gestage toename van de welvaart, maar diepgaande veranderingen in de welzijns patronen zonder dat de Limburgers overigens het odium verloren er een Bourgondische levensstijl op na te houden.

In diachronische termen zijn deze veranderingen al enigermate te verklaren. Van tijdvak tot tijdvak werden nieuwe elementen aangedragen. Omstreeks 1750 waren de eerste sporen aangetroffen van een langzame overgang van een zuivere zelfverzorgingseconomie naar marktorientatie. Dat proces liep in de negentiende eeuw nog zeer geleidelijk door, maar die traagheid kon niet verhelen dat steeds meer kopers op de markten nodig waren. Er moest een einde komen aan de beslotenheid van de Limburgse economie. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd zij inderdaad opengebroken: de kapitaalmarkt werd vanuit Luik en later ook Aken gestuurd; de arbeidsmarkt werd door het Rijnland gedomineerd; de afzet richtte zich meer en meer op niet al te ver verwijderde stedelijke agglomeraties en industriegebieden van België, Duitsland en Noord-Frankrijk (waar steenkool werd afgezet). Opmerkelijk genoeg achtte men het ongewenst ook de samenleving open te breken. Het handhaven van haar gesloten structuur dwong wel tot enige "Vergesellschaftung", het in organisatorische kaders onderbrengen van de gemeenschapszin. Tijdens of kort na de Eerste Wereldoorlog kwam het accent te liggen op het inhalen van achterstanden op het terrein van de welvaart, uitgedrukt als deel van het gemiddeld besteedbaar inkomen in Nederland. De keuzevrijheid van de Limburgse economische actoren als consumenten nam toe. De geleidelijke inpassing in nationale patronen dwong tot het aanwenden van het middel van ferme sociale controle bij

pogingen het karakter van de Limburgse samenleving te handhaven via organisatiepatronen, die onder het mom van emancipatieprocessen werden ingepast in het patroon van kansen biedende welvaartsontwikkelingen. Ruim na de Tweede Wereldoorlog, omstreeks 1960-1965, was de inpassing in nationale en internationale economische netwerken zo dominant geworden, dat handhaving van de sociale structuren niet langer wenselijk was en vaak ook onmogelijk bleek. Onder de oppervlakte leefden evenwel in folklore, vrije tijdsbesteding en op momenten dat men zich liet zien als mensen die zich wat konden permitteren de oude interactievormen voort. De Limburger kreeg het stempel van Bourgondiër opgedrukt.

Niet alleen in sociologische, ook in economische termen zijn deze ontwikkelingen verklaarbaar. Rond 1800 werd, voorzover wij konden nagaan, 70% van de productie in landbouw en ambacht bestemd voor instandhouding van gezin en bedrijf. Slechts 30% ging naar de markt. De dominantie van de zelfverzorgingseconomie maakte het mogelijk zonder noemenswaardige stijging van kosten van jaar tot jaar de omvang van de productie en de productiviteit lichtjes te verbeteren. Een economie, waarin de productie groeit van 100 naar 101 fysieke eenheden, terwijl de directe en indirecte kosten op 70 eenheden blijven staan en derhalve in plaats van voor 30 eenheden voor 31 eenheden goederen op de markt kan brengen, ziet bij 1% stijging van de productie de omvang van de besteedbare ruimte met 3,3% stijgen. In zo'n economie is per definitie een multiplier werkzaam.

Naarmate de omvang van de ter markt gebrachte productie stijgt, wordt de multiplier die rond 1800 nog 2,3 bedroeg kleiner. Na zo'n dertig jaar met gelijkblijvende kosten van jaar tot jaar 1% productiestijging te hebben gerealiseerd, toename op toename gestapeld, wordt van elke 140 eenheden output nog precies de helft in eigen gezin en bedrijf gehouden en de andere helft op de markt afgezet. De multiplier is dan gedaald tot precies 1. Dit proces gaat zonder enige begeleiding en zonder dat iemand er inspanningen voor moet verrichten vervolgens rustig door. Na een halve eeuw is de exponent, omdat een verhouding van 30-70 is bereikt in plaats van de oude 70-30, gezakt tot 0,4. Per definitie wordt door de autonome daling van de multiplier iedere actor gedwongen zijn aandacht steeds meer te richten op aanpassing aan marktomstandigheden en het tot stand brengen van een groter marktgebied. De betekenis van welzijn daalt ononderbroken, maar mag niet worden gebagatelliseerd. Immers

volledige aansluiting bij de markteconomie en het loslaten van het zelfverzorgingsprincipe betekent automatisch een forse stijging van kosten en het volledig verdwijnen van de autonome multiplier. De kip met de gouden eieren dreigt in de soepketel te verdwijnen. Keynes liet kort voor de Tweede Wereldoorlog zien, welke desastreuze gevolgen zo iets kan hebben en hoeveel moeite het kost binnen een pure markteconomie de multiplier te herstellen.¹⁴⁶

Lange tijd hoefde men zich daarover in Limburg niet al te veel zorgen te maken. Toen omstreeks 1870 de autonome groei als gevolg van de overgang van zelfverzorgingseconomie naar markteconomie mede als gevolg van de landbouwcrisis begon te stagneren, diende zich een nieuwe vorm van autonome groei aan. Ditmaal was het wonder van demografische aard. De sterftcijfers begonnen te dalen, in het bijzonder die welke betrekking hadden op jong volwassenen en volwassenen in de volle kracht van hun leven, tussen vijftien en vijftig jaar oud. De zuigelingen- en kindersterfte namen daarentegen zelfs aanzienlijk toe. Dat hoefde zelfs op langere termijn niet te leiden tot een daling van het arbeidspotentieel omdat een toename van de netto geboortecijfers de oversterfte van zeer jeugdigen compenseerde. Gedurende een flink aantal jaren kon Limburg profiteren van een leeftijdsopbouw van de bevolking, waarbij het aantal productieven als aandeel van de totale bevolking steeds verder toenam. Dankzij de band met de Rijnlandse arbeidsmarkt leverde het opnemen in het arbeidsproces van zoveel werklustigen nauwelijks problemen op. Het percentage economisch actieven bereikte onvergelykbare hoogten, die voor lange tijd een geleidelijk inhalen van achterstanden mogelijk maakten.¹⁴⁷

Na het wegebben van de crises uit het derde kwart van de negentiende eeuw, omstreeks 1895, was er opnieuw sprake van forse autonome groei. De bodemschatten van Limburg werden ontdekt; de delfstofwinning en -verwerking begon in het economisch leven een sleutelrol te spelen. Autonome groei en het benutten van eigen economische potenties gingen uitstekend samen met handhaving van regionale leefpatronen en traditionele cultuurvormen. Het werd pas anders na de Eerste Wereldoorlog. Toen kalfden de regionale potenties aan

¹⁴⁶ J.M. Keynes, *The general theory of employment, interest and money*, London 1936.

¹⁴⁷ J.F.R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg : groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940* (Maastrandse Monografieën; 32), Assen 1980, pp. 53-61; Engelen, *Fertiliteit*, pp. 58-59.

vraag- en aanbodzijde de een na de ander af. Het werd tijd zich intensief bezig te houden met de principes van de economische ordening. Tussen 1918 en 1960 werd in het zuiden van Nederland en in katholieke kring aan ordeningsvraagstukken grote aandacht besteed. Veraart en Cobbenhagen behoorden tot de belangrijkste exponenten. Met hen was men algemeen van oordeel, dat de vrije economische zelfverantwoordelijkheid als ordeningsprincipe, zo lang kenmerkend voor gezinshuishoudingen, niet meer werkzaam was, nu het feitelijk economisch gedrag in hoge mate van anderen afhankelijk was geworden.¹⁴⁸ De aangedragen oplossingen varieerden van corporatisme naar Portugees model tot neo-liberale opvattingen. Vooral in de jaren vijftig waren de vertegenwoordigers van deze laatste stroming, Röpke en Erhard, populair. Op de economische gedragspatronen hadden de theoretici niet al te veel invloed, daar domineerden voorshands sociologische principes.

Zolang het zelfverzorgingsprincipe ongestoord had gefunctioneerd, was saamhorigheid de grondslag geweest van de sociale instellingen. De grondregels van de harmonieeler waren in acht genomen. Tradities hadden in de ordening van economie en samenleving een grote rol gespeeld. Dat had evidente voordelen opgeleverd: het ecologisch evenwicht was niet verstoord; de sociale zekerheid was dankzij een groot besef van verantwoordelijkheid voor het welzijn van burens en dorpsgenoten aanzienlijk; de spanbreedte van de conjunctuurschommelingen bleef beperkt; regelmatige geleidelijke verbetering van de economische positie was als vanzelf aanwezig.

Velen vroegen zich af of al dit soort voordelen niet te handhaven zou zijn door de samenleving meer te structureren in organisatorische kaders. De ene instelling voor sociale zorg na de andere werd opgericht. Ogenscheinlijk mocht men van het bijeenbrengen van bedrijfs- en beroepsgenoten zelfs nog additionele voordelen verwachten, zoals effectieve belangenbehartiging zodra problemen opdoemden; een ruime mogelijkheid tot emancipatie van de eigen stand of van de streek waar men woonde en tenslotte een hoge mate van waardering binnen en buiten de eigen kring, bijvoorbeeld omdat men te kennen gaf de uitgangspunten van de katholieke sociale leer, geformuleerd door Leo XIII in *Rerum Novarum*, te onderschrijven. Weber toonde

¹⁴⁸ M.J.H. Cobbenhagen, *De verantwoordelijkheid in de onderneming*, Roermond 1927.

al in het begin van de eeuw aan, dat elke formalisering van de samenleving positief uitwerkte op haar legitimatie.¹⁴⁹

Nadelen waren er overduidelijk ook. Het handhaven van een gesloten samenleving door "Vergesellschaftung" schiep op langere termijn een forse afstand tot de maatschappelijke basis. Vooral tussen de beide wereldoorlogen moest in toenemende mate worden gegrepen naar het middel van sociale controle. Menige vorm van vereniging was niet langer als een vorm van saamhorigheid herkenbaar. Sociale vernieuwingen werden erdoor afgeremd, zodat aanpassingen aan nieuwe sociaal-economische omstandigheden nog slechts moeizaam totstandkwamen. De legitimatie, gevat in wettelijke structuren en de kaders van de raden en de schappen, werd in de loop van de jaren vijftig door velen afgewezen. De groeiende aversie tegen de geformaliseerde sociale structuren, tezamen met de inkomenshervreiding voortvloeiend uit het nieuwe naoorlogse stelsel van sociale en fiscale wetgeving en de straffe bureaucratisering, waarbij ministeries en gemeenten niet slechts in de maatschappelijke pap roerden, maar er in toenemende mate in gingen zwemmen, had in de jaren zestig van de twintigste eeuw tot gevolg dat de formele sociale kaders, voorzover die stevig sociale controle uitoefenden, werden verlaten.

Het oude moverende sociaal-economische beginsel bleef men evenwel trouw: de Limburger leeft niet om te werken, maar werkt om te leven. Voorzover mogelijk werden ook de belangrijkste voordelen van deze gedragswijze, zoals sociale zekerheid, economische stabiliteit en degelijkheid gehandhaafd. Gaarne at men uit de subsidieruif, daarmee de integratie in nationale en internationale netwerken versterkend.

Hier ligt een deel van de sleutel tot verklaring van het succes van de herstructurering van de Limburgse economie in het laatste kwart van de twintigste eeuw. In 1965 werd het proces aangekondigd. Meer dan een decennium lang leverde nijver pogen weinig meer dan mismoeidigheid op. Nadat de Provincie het heft zelf in handen had genomen, slaagden de Industriebank Liof en de Kamers van Koophandel er snel in hun steentjes bij te dragen. Oude vertrouwde bedrijven, zoals Océ en D.S.M., leverden een aandeel; andere, zoals Sphinx, herrezen uit hun as. Kort tevoren geïndustrialiseerde kernen als Weert en Venray hervatten hun groei. De kansen op participatie in internationale

¹⁴⁹ M. Weber, *Methodologische Schriften*, Frankfurt am Main 1967, pp. 310-318.

netwerken vlak over de landsgrenzen heen, stegen. In het nieuwe patroon van sociale zekerheid en internationale integratie was vasthouden aan vertrouwde sociaal-culturele patronen minder gewenst. Op dat terrein werd de nodige distantie aan de dag gelegd. De hier geboden samenvatting van de economische geschiedenis van Limburg heeft niet meer dan een voorlopig karakter. Het is een samenvatting van tot nu toe op dit terrein verricht onderzoek. Dat is nog lang niet afgerond. Dus zijn ook de conclusies niet meer dan een bescheiden aanstippen van elementen, die een doorslaggevende rol schijnen te spelen. Vast staat slechts dat de economische en sociologische wetmatigheden, gewoonlijk geschreven op basis van een min of meer perfect werkende markteconomie, in Limburg in de negentiende en vroege twintigste eeuw slechts ten dele opgeld doen. Varianten en afwijkingen erop kan men hier frequent aantreffen.

ANNEMIEKE KLIJN

SJENG TANS: MARTELAAR, HELD, HEILIGE?

“Er is niets, waar de mens zo naar verlangt, als naar een heldhaftig leven; er is niets, wat voor de mens zo iets ongewoons is, als heldhaftigheid...”

Jacques Maritain, *Naar een nieuwe christenheid* (Amsterdam 1938), p. 11.

Wie was Sjeng Tans?¹ De katholieke doorbraaksocialist Sjeng, voluit Jean Guillaume Hubert, Tans (1912-1993) geniet niet dezelfde bekendheid als Troelstra, Vliegen, Bongers, Vorrink, Drees, Banning of Den Uyl, stuk voor stuk socialisten, die ofwel hun eigen memoires hebben nagelaten ofwel over wie dikke biografieën, in ieder geval uitgebreide biografische schetsen, zijn verschenen. Op de vraag “Wie was Sjeng Tans?” geeft zelfs het *Biografisch woordenboek van de socialistische arbeidersbeweging*, waarvan recentelijk het zesde deel verscheen, geen antwoord.² Sterker nog, de naam Sjeng Tans komt zelfs niet eenmaal in het register voor. Ofschoon Tans een betere score haalt in het zojuist gepubliceerde *Hier de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews*, waarin viermaal aan Tans wordt gememoreerd, blijft hij - buiten Limburg althans - een relatief onbekende socialistische politicus.³

Dit is opmerkelijk te noemen. Tans was immers één van de belangrijkste exponenten van de doorbraak, het principiële uitgangspunt van de PvdA. Tans kan zelfs als één van de oprichters van de PvdA beschouwd worden in die zin dat hij zich als katholieke

¹ Dit artikel is een impressie van het leven van Sjeng Tans en vloeit voort uit een lopend biografieonderzoek naar deze Limburgse katholieke socialist. Dit onderzoek wordt op verzoek van het College van Bestuur van de Universiteit Maastricht verricht door dr. A. Klijn, verbonden aan de vakgroep geschiedenis. De auteur stelt eventuele suggesties en reacties op prijs; ook is zij vanzelfsprekend geïnteresseerd in persoonlijke herinneringen aan Sjeng Tans.

² P.J. Meertens (red.), *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, (deel 6), Amsterdam 1996.

³ M. Mevius, L. Booij en E. van Bruggen (red.), *Hier de Partij van de Arbeid : vijftig jaar geschiedenis in interviews*, Amsterdam 1996.

“uitbreker” bij deze partij aansloot op haar stichtingscongres in februari 1946. Het verhaal over de doorbraak is bekend en eindigt meestal met de wat treurige conclusie dat dit ideaal vol goede en vage bedoelingen roemloos in de politieke werkelijkheid ten onder ging.⁴ Toonde de, voor de PvdA zo teleurstellende, uitslag van de eerste naoorlogse verkiezingen in mei 1946 dit niet al aan? De PvdA slaagde er niet in een nieuwe socialistische volkspartij te zijn, een bundeling van alle progressieve krachten ongeacht levens- of geloofsovertuiging, die haar tegenhanger in één grote conservatieve partij zou vinden. Een fundamentele wijziging in de partijpolitieke verhoudingen bleef uit.

Wanneer men echter de blik richt op iemand als Tans, die zijn hele leven aan de doorbraak trouw bleef, dan blijkt dit ideaal niet-temin een vruchtbare inspiratiebron te zijn geweest voor hele concrete en praktische (socialistische) politiek. De doorbraakgedachte liep als een rode draad door Tans' leven heen. In de loop van zijn leven ging hij hiermee wel nogal aan de haal. Tans wenste de doorbraak niet tot een louter politiek fenomeen te verengen. Als een boodschapper van de nieuwe tijd zag hij de doorbraak - vanuit een in dit geval toch merkwaardig aandoende marxistische gedachtenkronkel - als een onafwendbaar historisch proces, als een aspect van een moderne samenleving die geleidelijk aan groeide naar meer democratisering, individualisering, meer vrijheid en openheid. Tans was voortdurend gespist op het doorbreken van scheidslijnen die vanuit zijn optiek verstarrend werkten, niet alleen in de politiek, maar ook in de kerk en op het gebied van het onderwijs.⁵ Net als in de wellicht landelijk wat bekendere voorstanders van het doorbraaksocialisme - de Nederlands Hervormde predikant Banning en de katholiek Ruygers - school in Tans het type volksoepvoeder vol grote idealen. Tegelijkertijd was Tans - en dit tekent hem eigenlijk beter - een gewiekst en realistisch politiek strateeg. Het is vanzelfsprekend niet alleen, maar toch zeker wel mede aan Tans te danken, dat enerzijds de PvdA een geaccepteerd

⁴ P. de Rooy (et al.), *De rode droom : een eeuw sociaal-democratie in Nederland*, Nijmegen 1995, p. 51. De Rooy over het doorbraak-socialisme: "Noch wat betreft het programma, noch wat betreft politieke strategie kwam er veel uit voort".

⁵ Anoniem verschenen brochure: [J.G.H. Tans], *De katholiek en zijn partij*, Amsterdam 1957, p. 53; J.G.H. Tans, "Mislukt of niet?", in: *Op zicht*, 4(1982) 5, pp. 1-3.

verschijnsel in Limburg werd en anderzijds de PvdA meer oog kreeg voor regionale verlangens. Terwijl Tans zich nadrukkelijk als Limburger presenteerde en om die reden ook ostentatief in Maastricht bleef wonen, drong hij door tot het centrum van de politieke macht. Als onderwijsspecialist werd hij voorzitter van de vaste commissie voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in de Tweede Kamer; hij was in de jaren zestig de belangrijkste woordvoerder van de PvdA op onderwijsgebied. Tevens zat Tans in het PvdA-partijbestuur, waarvan hij vanaf medio 1965 tot begin 1969 voorzitter was gedurende juist één van de meest cruciale episodes uit de geschiedenis van de PvdA: tijdens de opkomst van Nieuw Links. In de jaren zeventig onttrok hij zich uit de engere partijpolitiek om zich als een soort nationaal politicus in te zetten voor de komst van de Achtste Medische Faculteit in Maastricht. Het feit dat Tans door behendig politiek spel een Kamermeerderheid wist te construeren voor de stichting van de Rijksuniversiteit Limburg, nu Universiteit Maastricht geheten, heeft hem - let wel, uitgerekend een PvdA-man - tot een legendarisch symbool van Limburgse emancipatie gemaakt.

Tans was er de man niet naar om de publiciteit te zoeken. Hij had er tenminste een hekel aan om als persoon in de schijnwerpers te staan; in de politiek draaide het zijns inziens namelijk niet om hem, maar om de zaak. Om die reden ook wees hij ooit de suggestie om zijn memoires op schrift te stellen resoluut van de hand. Hij was niet in de eerste plaats bescheiden, als wel gereserveerd - om niet te zeggen gesloten. Typerend voor hoe hij zijn privé-leven wenste af te schermen, in ieder geval wenste te scheiden, van zijn publieke bestaan is, dat hij zich binnen de familie Jean en in de politiek Sjeng liet noemen. Hij bleef graag ongrijpbaar. Zijn dagboek, dat Tans gebruikte voor aantekeningen in de zeer persoonlijke sfeer, vernietigde hij - alsof hij zijn toekomstig biograaf tot het uiterste wilde tarten.⁶ De laatste zal zich - tenminste tot op grote hoogte - tevreden moeten stellen met het portretteren van Tans als publieke figuur. Tans' leven blijkt dan alle kenmerken te bezitten van een romantisch, personalistisch socialistisch heldenverhaal à la Jacques Maritain: werd hij in de jaren vijftig als doorbraak-man verguisd en tot in het diepste van zijn ziel gekwetst door "de ter-

⁶ Dagboekblaadje 10-4-1980, in het bezit van J. Ruarus, Amstelveen.

reur" van het katholieke Limburgse establishment, twintig jaar later werd hij alom als Limburgs verloren zoon bejubeld en gefêteerd. Met een beetje gevoel voor dramatiek - maar hield Tans niet juist van toneel? - zijn drie stadia te onderscheiden in zijn leven, namelijk die van martelaar, held en heilige...

Martelaar

Wellicht is er geen moment meer bepalend geweest in het leven van Tans dan die bewuste februaridag in 1939, waarop hij te horen kreeg longtuberculose te hebben. Jean was op dat moment 27 jaar, een gepromoveerd neerlandicus en al ruim twee jaar werkeloos. Net toen hij samen met zijn verloofde een toekomst in Indië wilde opbouwen, stortte zijn wereld in elkaar. Had hij nog toekomst? Zijn twee jongere zusjes waren kort daarvoor al aan TBC overleden. Op 17 april 1939 werd hij in het sanatorium Hornerheide opgenomen om voor onbepaalde tijd te kuren. Na twee lange jaren genas hij en in mei 1941 werd hij "gezond" ontslagen - de Tweede Wereldoorlog was ondertussen in volle gang. Tijdens het eindeloze liggen in een grote zaal zonder enige privacy, volledig overgeleverd aan anderen - voor Jean een peilloze kwelling - kon hij niets anders doen dan nadenken, nadenken en lezen tot zijn ogen erbij dichtvielen.⁷ Het leven leek niet veel goeds voor hem in petto te hebben. Opgegroeid in een streng katholiek, als vanzelfsprekend RKSP-gezind middenstandsgesin in een Maastrichtse volksbuurt - zijn ouders dreven een slagerij - raakte hij bewogen door de ellendige sociale omstandigheden waarin de Sphinx-arbeiders verkeerden. De economische crisis van de jaren dertig liet diepe sporen na. Thuis hadden ze het weliswaar wat beter dan de arbeiders, maar de slagerij maakte zeer moeilijke tijden door. Alleen dankzij een combinatie van beurs, lenen bij familie, sappelen van de ouders en bijbaantjes kon Jean in Nijmegen Nederlands studeren. Hier voelde hij zich onwennig tussen zijn medestudenten uit vaak meer kapitaalcrachtige milieus, van wie sommigen openlijk met fascistische denkbeelden flirtten. Na zijn doctoraal in 1936 vond

⁷ Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, archief Hornerheide, interview met J.G.H. Tans.

Jean tot zijn grote frustratie geen werk. Hij keerde terug naar zijn ouders, die zelf nauwelijks het hoofd boven water hielden. Tijdens het schrijven van zijn proefschrift gaf hij enkele lesjes op een katholieke meisjesschool, maar dit leverde niet voldoende op om zelfstandig van te leven.

Op aanraden van zijn jongere broer, de romanist Jef Tans, las Jean in Hornerheide het boek *Humanisme intégral: problèmes temporels et spirituels d'une nouvelle chrétienté* (1936) van de Franse filosoof en personalist Jacques Maritain; in 1938 werd dit in het Nederlands vertaald als *Naar een nieuwe christenheid*. Maritain behoorde tot een groepje jonge katholieke intellectuelen, dat zich in de jaren dertig ernstige zorgen maakte over "la jungle capitaliste" en de wervingskracht van het communisme, fascisme en nationaal-socialisme. Het boek maakte een diepe indruk op Jean. Het vormde voor hem, zoals trouwens ook voor zijn broer en andere vooruitstrevende katholieken, de theoretische legitimatie om in 1946 tot de PvdA toe te treden. Overigens, hoe belangrijk het personalisme voor Jean ook was, zijn keuze voor het socialisme was uiteindelijk meer emotioneel dan levensbeschouwelijk van aard. Dit neemt niet weg dat hij zich sterk aangetrokken voelde door Maritains appel om als katholiek niet langer passief te staan ten opzichte van het wereldgebeuren. De katholiek diende zich, aldus Maritain, bewust te worden van zijn politieke verantwoordelijkheid en op weg te gaan naar een nieuwe christenheid, een gemeenschap waarin bovenal de menselijke persoonlijkheid geëerbiedigd zou worden. Met zijn pleidooi voor het "integraal humanisme" bedoelde hij, dat de katholiek als lid van "het aardse rijk" naar de sociaal-tijdelijke verwezenlijking van de evangelische waarden diende te streven. Dit "nieuwe" humanisme heette "heldhaftig" omdat het de inzet van mensen veronderstelde die zichzelf wegcijferden en zich volledig aan de christelijke gemeenschap wilden wijden.⁸ De typerende figuur van het theocentrisch humanisme was, aldus Maritain, "de heilige nieuwe stijl", die deze leer alleen in praktijk kon brengen met opoffering en met behulp van "de middelen van het kruis".⁹ Essentieel in Maritains denken was

⁸ J. Maritain, *Naar een nieuwe christenheid*, Amsterdam 1938, pp. 16-17.

⁹ *Ibidem*, pp. 78-79.

het onderscheid tussen het arbeidsveld van de kerk en het arbeidsveld van de wereld. Dit betekende dat het de katholieke vrijstond om in "de tijdelijke orde" samen te werken met niet-katholieken. Pluriformiteit is een belangrijk thema in Maritains denken. Het was zijns inziens volstrekt normaal dat er een grote diversiteit aan politieke en sociale denkbeelden bestond tussen katholieken onderling.

Maritain wakkerde Jeans politieke belangstelling aan en hielp hem zich los te maken uit de "oude, vertrouwde, maar verstikkende levenssfeer" van zijn katholieke jeugd, waarin niet zozeer zelfstandig denken als wel gehoorzaamheid en luisteren naar het (kerkelijk) gezag in aanzien stond.¹⁰ Toen Jean op 29-jarige leeftijd het sanatorium verliet, stond hem geen duidelijk toekomstperspectief voor ogen. Maar hij wist wel dat het hoog tijd werd - Jean zag dit als een plicht - om zijn verantwoordelijkheid ten aanzien van de publieke zaak te dragen. Hij kreeg, uit medelijden naar eigen zeggen, een baantje op de katholieke middelbare school in Maastricht, trouwde, werd vader en raakte al snel betrokken bij illegale activiteiten rond *Christofoor* en *Je Maintiendrai*. Deze bladen kantten zich fel tegen de terugkeer van de "oude" politieke partijen - die hadden hun emancipatorische taak volbracht plus hun onmacht in de jaren dertig afdoende gedemonstreerd - en drongen aan op een nieuwe partijpolitieke constellatie op basis van een scheiding tussen conservatieven en progressieven. In de illegaliteit ontmoette Jean geestverwanten die niet katholiek waren: een "ware ontdekking".¹¹ Na de bevrijding van Zuid-Limburg in september 1944 nam hij onmiddellijk de hoofdredactie van het nu legaal gepubliceerde combinatieblad *Je Maintiendrai-De Patriot* op zich. Ook zat hij in de gewestelijke raad van de Nederlandse Volksbeweging, die uiting gaf aan het verlangen naar politieke vernieuwing en handhaving van de eenheid, ontstaan in het verzet. De beweging beriep zich op het personalistisch socialisme en streefde naar een partijpolitieke doorbraak van de vooroorlogse verzuiling en een meer geleide sociaal-economische ordening, die gepaard moest gaan met een terugkeer tot de zedelijke normen van christendom en humanisme. Via deze route belandde Jean in de PvdA.

¹⁰ Dagboekblaadje 10-4-1980, in het bezit van J. Ruarus, Amstelveen.

¹¹ *Het Parool*, 14-1-1978.

Als actief PvdA-lid in Limburg nam hij al snel de meer arbeideristische naam Sjeng Tans aan. Had hij met deze naamsverandering een politiek oogmerk? De Limburgse PvdA bestond toen voornamelijk uit arbeiders en het viel de katholieke intellectueel Jean aanvankelijk niet mee om geaccepteerd te worden. Hoe dit ook zij, Sjeng Tans was een belangrijke troef in handen van de PvdA-leiding, die zich realiseerde dat het welslagen van de doorbraak-strategie afhing van het katholieke electoraat in het Zuiden van Nederland. Voor Tans was de doorbraak tevens een middel om het denkklimaat in Limburg te veranderen: hij wilde de gesloten, sterk door de KVP gedomineerde, benauwde katholieke monocultuur doorbreken - niet alleen in het belang van de PvdA, maar ook in dat van de katholieke kerk. Na de voor de PvdA succesvolle Tweede-Kamerverkiezingen van 1952 nam de hoop op een doorbraak in socialistische kring toe, terwijl de angst daarvoor binnen de KVP vanzelfsprekend navenant steeg. Wordt de doorbraakgedachte van de PvdA meestal geassocieerd met een ruk naar rechts, richting het centrum van het politieke spectrum, tijdens een periode van nationale consensus en wederopbouw, in het Limburg van de jaren vijftig bracht de doorbraak-strategie juist ongekende polarisatie van de politieke verhoudingen met zich mee.

Zo kwam Tans in een direct conflict met het katholieke bolwerk na het bisschoppelijk mandement van 1954, dat op katholieke eenheid aandrong; het lidmaatschap van de PvdA werd katholieken niet verboden maar wel stellig ontraden. Pikant detail was dat de KVP en de PvdA op dat moment samen de spil van de rooms-rode coalitie vormden. Dit mandement betekende een keerpunt in Tans' leven. Het schoolbestuur dreigde hem met ontslag, tenzij hij zijn PvdA-activiteiten onmiddellijk neerlegde. Onder deze druk koos Tans voor een politieke carrière: hij nam het aanbod een opengevallen plaats in de Tweede Kamer te aanvaarden met beide handen aan. Met hart en ziel stortte Tans zich in de politiek. In Limburg verenigde hij op een gegeven moment bijna alle politieke functies voor de PvdA die er waren in zijn persoon. Als gewestelijk voorzitter speelde hij een sleutelrol in één van de laatste romantische hoofdstukken uit de geschiedenis van het Nederlands socialisme: de Tweede-Kamerverkiezingen van 1956 die geheel in het teken van de doorbraak stonden. De KVP had Limburg tot "frontgebied" gebombardeerd en vond in Tans een hardnekkige en strijdlustige

tegenstander. Tijdens de uiterst felle verkiezingsstrijd deden zich diverse incidenten voor, die Tans in het voordeel van de PvdA wist uit te buiten: tegenover de "terreur-methoden" van de KVP stelde hij de PvdA als kampioen van de vrijheid van meningsuiting, als symbool voor de vrijheid van politieke keuze, van democratie. De PvdA behaalde in 1956 een historische verkiezingsoverwinning, zowel landelijk als in Limburg. De partij was hier een niet meer weg te denken politieke factor geworden. Voor het eerst kon Limburg op eigen kracht een PvdA-vertegenwoordiger, Tans dus, naar de Tweede Kamer zenden. Het was voor Tans een glorieuze én moeilijke, zelfs traumatische episode. Hij werd geconfronteerd met "maatschappelijke boycot" van de kant van het katholieke establishment, maar erger nog, aldus Tans, het "bisschoppelijk decreet" duwde hem op het randje van de hel.¹² De consequentie van zijn christelijke mondigheid - de keuze voor de PvdA - ervoer hij in de jaren vijftig dan ook als een kruis.¹³ Tot aan het einde van zijn leven kwam Tans in bijna ieder interview op het mandement en zijn gevolgen terug. Tans mat zich zodoende bewust of onbewust een aureool van martelaarschap aan¹⁴ - passend in ieder geval bij een politicus die zich door het personalisme liet beïnvloeden.

Held

In de jaren zestig verschoof Tans' belangstelling meer naar de nationale politiek. Centraal in zijn Kamerwerk stond het streven om het zijns inziens volkomen versteende onderwijsgebeuren los te rukken uit zijn verstarring. Tans was als doorbraak-socialist "allergisch" voor de negentiende-eeuwse verhoudingen die de structuur van het onderwijs bepaalden - de sociale status van de verschillende schooltypes bleef totdantoe een dominerend gegeven. Hij hield

¹² J.G.H. Tans, *Rede bij de uitreiking van de eremedaille van de stad Maastricht 13 december 1975*, Maastricht 1975.

¹³ Handelingen van de gemeenteraad Maastricht, 9 en 10 januari 1956, in: *Gemeentebled van Maastricht 1956*, pp. 20 e.v.

¹⁴ A.H. Jenniskens, *Jaarboek Maastricht tussen 1 januari 1993 en 1 augustus 1994*, Maastricht 1995, p. 36.

niet aflatende pleidooien voor experiment en onderzoek, en trachtte een bres te forceren in de organisatiestructuur om daardoor de discussie in en over het onderwijs in zijn totaliteit op gang te krijgen; die kans bood de mammoetwet van KVP-minister J.M.L.Th. Cals, met wie Tans het trouwens zowel zakelijk als persoonlijk goed kon vinden. Tans was de grote promotor van de scholengemeenschap; deze vormde volgens hem een "kardinaal element" van deze wet.¹⁵

Met het aantreden van het kabinet Cals - de PvdA kon na zeven jaar oppositie eindelijk weer meeregeren - aanvaardde Tans in juni 1965 het partijvoorzitterschap. Hij was de eerste katholiek, tevens de eerste niet oud-SDAP'er, die deze taak op zich nam. Tans werd dan ook als een ware "doorbraak-held" gezien. De PvdA gaf naar aanleiding hiervan zelfs een speciale brochure uit: *Onze man uit Maastricht*. De tijden waren veranderd: de Limburgse pers reageerde niet uitsluitend negatief op Tans' benoeming. Tans meende dan ook op "een breukpunt in de geschiedenis" te staan: eigenlijk ging de twintigste eeuw nu pas beginnen. Hij voelde een sterke vernieuwingsdrang in de samenleving en was ervan overtuigd dat de geesten zich medio jaren zestig meer bevrijd hadden van oude denkschema's dan direct na de oorlog. Er lagen volgens hem nieuwe kansen voor een doorbraak; de ontkerkelijking, de deconfessionalisering, de toegenomen mondigheid en de toenemende behoefte aan democratisering speelden deze in de kaart. Hij zag de doorbraak niet meer uitsluitend als een politiek fenomeen, maar - nogal algemeen geformuleerd - als een doorstoot naar een nieuwe tijd. Overal werd gezocht naar nieuwe normen en uitgangspunten en op alle fronten brak de samenleving open, aldus Tans, die de sterk vergrijsde PvdA aanried haar ramen wijd open te zetten door bijvoorbeeld bijeenkomsten met niet-partijleden te beleggen.

De 53-jarige Tans vestigde al zijn hoop op de jonge generatie: die mocht politiek niet aan de kant blijven staan en moest zich realiseren dat de doorbraak een einde aan die "ellendige coalitiedwang" kon maken.¹⁶ Zijn taak als partijvoorzitter in die roerige jaren zestig was niet eenvoudig. Hij kreeg te maken met rellen, zoals die van de provo's rond "Het Huwelijk", nerveus onzekere autoriteiten,

¹⁵ Zie T. Elias, *Van mammoet tot wet*, 's-Gravenhage 1963, p. 71.

¹⁶ *Het Vrije Volk*, 15-6-1965.

onrust op de universiteiten, protestbewegingen en demonstraties tegen de Viëtnam-oorlog, electoraal verlies van en ideologische verwarring in de PvdA, hij kreeg ook te maken met nieuwe sterren aan het politieke firmament als de Boerenpartij, D'66 en PPR, kortom met een crisis in de Nederlandse politiek.¹⁷ In deze sfeer ontstond, in het najaar van 1966, Nieuw Links, een beweging van jonge socialisten in de PvdA die van binnenuit het partijprogramma wilde radicaliseren: zij bepleitte ondermeer inkomensnivellering en verwierp de Koude Oorlogsmentaliteit in de buitenlandse politiek. Verder kenmerkte Nieuw Links zich door een hang naar polarisatie die gepaard ging met afkeer van het sluiten van compromissen. Uiteindelijk was wellicht aflossing van de wacht nog de belangrijkste doelstelling van Nieuw Links. Tans - toch een exponent van de vooroorlogse generatie - trad de Nieuw Linkers opvallend open tegemoet. Hij realiseerde zich snel, sneller bijvoorbeeld dan zijn generatiegenoot Den Uyl, dat hij Nieuw Links de ruimte moest geven en de dialoog moest aangaan. In deze beweging zag hij dan ook een aspect van een "historische ontwikkeling" richting meer democratie, als een aspect van een doorbraak naar een nieuwe tijd: tegenstribbelen had geen enkele zin.¹⁸ Bovendien bestond er een *Seelenverwantschaft* tussen Tans en Nieuw Links: de radicaliteit en het politieke ongeduld van deze linkse jongeren herinnerde hem aan de tijd toen hijzelf stond te trappelen om de politiek te "vernieuwen". Hij beschouwde het als zijn taak enerzijds Nieuw Links te integreren - de PvdA had het jeugdig elan hard nodig -, anderzijds de "oude" achterban, bij wie vooral de methodes van Nieuw Links slecht vielen, vast te houden. Tans presenteerde zich als de grote voorstander van pluriformiteit in de PvdA; zijn politieke ideeën liepen wat dit betreft parallel aan zijn opvattingen ten aanzien van de kerk. Een pluriforme partij was een discussiepartij, waarin iedereen zijn mening kenbaar moest kunnen maken. Trouwens, Tans' tegemoetkomende houding ten opzichte van Nieuw Links had ook te maken met het feit dat hij als door-

¹⁷ Zie J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, Alphen aan den Rijn 1980, en de twee recente studies: H. Righart, *De eindeloze jaren zestig : geschiedenis van een generatieconflict*, Amsterdam 1995, en J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw : Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam 1995.

¹⁸ Interview met J.G.H. Tans, in: *Accent*, 8-3-1969.

braaksocialist de noodzaak van polarisatie in de politiek onderschreef. Uit de toenemende tendens tot ontzuiling putte hij hernieuwde hoop op een politieke hergroepering tussen progressief en conservatief. Na de beruchte "nacht van Schmeltzer", die in oktober 1966 het einde van de rooms-rode samenwerking bezegelde, was Tans er meer dan ooit van overtuigd dat de confessionele partijen hun tijd hadden gehad. De polarisatie-strategie was in de lift. Op het PvdA-congres van november 1966 drukte Tans zich kernachtig uit: "De centrum-leer in de politiek is een onding. Of liever: een fictie. Er is een progressieve en een conservatieve politiek. Geen centrum-politiek".¹⁹ In de overtuiging dat hij in een periode van grote, onstuitbare veranderingen leefde, trachtte Tans met zijn tijd mee te gaan: hij maakte zich het politiek jargon van die jaren eigen - "Een socialist zijn hart staat aan de zijde van de revolutionairen" -, aldus Tans in de brochure *Tans of nooit* uit 1967. Hij riep de PvdA op alles op alles te zetten om de kern van een vooruitstrevende meerderheidspartij te worden. Met het oog op nieuwe partijstructuren was hij bereid oude schepen achter zich te verbranden: hij keerde zich tegen een stembusakkoord met de KVP en liep zodoende vooruit op de anti-KVP resolutie van maart 1969, die regeringssamenwerking tussen de PvdA en KVP uitsloot.²⁰ Inderdaad kwamen er vanaf 1967 onderhandelingen over een progressief akkoord op gang tussen de PvdA, de PPR, de PSP en D'66; die laatste partij legde echter weinig enthousiasme aan de

¹⁹ J.G.H. Tans, "Socialistisch Bestek", in: *Socialisme en Democratie*, 23(1966) 12, p. 849. Tans vervolgde: "Welnu, het is die centrummythe die nog altijd als een loden last op ons partijstelsel drukt en die vooral aansprakelijk is voor de onduidelijkheid in de politiek, waarvan velen nu langzamerhand genoeg beginnen te krijgen. Bij velen is weliswaar nog niet voldoende het besef gerijpt, dat het enige fundament van het confessionele of, zo men wil, christelijk gefundeerde partijstelsel, de antithetische samenlevingsverhoudingen waren van een voorbije tijd en dat met het ten onder gaan van die verhoudingen dat partijstelsel onhoudbaar zal blijken, geen aansluiting meer heeft bij opvattingen en verhoudingen van onze dagen. Maar wat men in toenemende mate wel verlangt van iedere partij, dat is, dat zij - wat ook haar grondslag is - antwoord geeft op vragen die ons in de politiek van vandaag bezighouden. Een duidelijk antwoord. En dat kan alleen door te kiezen in de politiek tussen links of rechts, progressief of conservatief, of hoe men de verschillende polaire stromingen ook noemen wil".

²⁰ H.A. van Wijnen en J. Nagel, *Tans of nooit*, Amsterdam 1967, men kan alleen al uit de uitspraak (p. 7) "een socialist zijn hart staat aan de zijde van de revolutionairen" opmaken, hoezeer de toen 55-jarige Tans, althans zeker in emotioneel opzicht, op de lijn van Nieuw Links zat.

dag, mede als gevolg van een wederzijds wantrouwen tussen D'66 en Nieuw Links. Had Tans aanvankelijk in Nieuw Links een bondgenoot gezien in zijn streven naar een doorbraak, nu bleek die club eerder een obstakel. Juist op het moment dat Tans zich realiseerde dat een krachtig progressief akkoord, in ieder geval voorlopig, een illusie zou blijven, nam de kritiek binnen de PvdA op zijn voorzitterschap toe. Aan de ene kant verweten de tegenstanders van Nieuw Links hem een te slap optreden ten aanzien van deze linkse jongeren die eind 1967 een sterke positie in het partijbestuur hadden verworven, aan de andere kant meenden aanhangers van Nieuw Links dat Tans te weinig met hen meeding. Het viel Tans zwaar om bruggenhoofd te zijn tussen de verschillende stromingen binnen een "pluriforme" PvdA; het eindeloze gedebatteer mondde soms uit in chaotische toestanden. Tans was een zachtmoediger, minder dominante persoonlijkheid dan zijn illustere voorgangers Vorrink, Vermeer en Suurhoff. Hij hield er niet van om met de vuist op tafel te slaan, maar had steeds een geduldig en open oor voor de geluiden uit "de basis". Tans was ook geen type politieke krachtpatser als bijvoorbeeld Burger en het is waarschijnlijk juist mede om die reden dat hij de PvdA heelhuids door de jaren zestig wist te loodsen, zodat de partij verjongd en verfrist aan de jaren zeventig kon beginnen. In de loop van 1968 ging hij het partijvoorzitterschap als een slopende en ondankbare taak ervaren.²¹ Hij gaf voor het niet langer te kunnen en willen combineren met zijn zware functie als voorzitter van de vaste Tweede-Kamercommissie voor Onderwijs en Wetenschappen en trad in maart 1969 als partijvoorzitter af.

Heilige

Wat Tans bij zijn aftreden niet aan de publiciteit prijs gaf, was dat de minister van Onderwijs en Wetenschappen G.H. Veringa, een KVP'er nota bene, hem het voorzitterschap van de Commissie Voorbereiding Achtste Medische Faculteit (CVAMF) in het voor-

²¹ D.F.J. Bosscher, "De jaren 1946-1970", in: *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994*, Amsterdam 1994, p. 234; Interview J. van den Berg met J.G.H. Tans in: *Vrij Nederland*, 22-2-1969.

uitzicht had gesteld mits hij, Veringa dus, het kabinet meekreeg om vóór Maastricht als vestigingsplaats te opteren.²² In de Troonrede van september 1969 werd officieel bekend gemaakt dat deze faculteit inderdaad naar Maastricht ging. Dit bericht maakte een einde aan een jarenlang touwtrekken tussen verschillende plaatsen om deze instelling te krijgen. Dat de Limburgse lobby met - het hoeft niet te verbazen - Tans als één van haar hoofdrolspelers het van de andere won, had vooral een politieke achtergrond. Natuurlijk, Limburg had goede argumenten zoals de noodzaak van spreiding van wetenschappelijk onderwijs, het belang van werkgelegenheid en economische herstructurering na de mijnsluitingen. Uiteindelijk waren het echter politieke overwegingen - en Tans bracht met klem in de PvdA-fractie naar voren - die de doorslag gaven: Limburg was als "politiek jachtterrein" geopend.²³

De PvdA was de eerste partij die zich in de zomer van 1968 pro Maastricht uitsprak. Er lagen electorale kansen in het Zuiden nu de eertijds zo machtige KVP terugliep ten gevolge van ontkerkelijking en deconfessionalisering. Ook de KVP besloot voor Maastricht te kiezen. Dat Veringa Tans als voorzitter van de CVAMF vroeg, betekende volgens de laatste een triomf voor de doorbraak: deze eervolle functie ging niet naar een KVP'er maar naar een voormalige "outcast"! In deze commissie kreeg Tans een belangrijke exponent van het Limburgse bedrijfsleven naast zich geplaatst: de president-directeur van DSM en KVP'er A.C.J. Rottier. "Het eigenaardige was", aldus Tans zelf, dat hij het "uitermate goed" met Rottier - als "Gijsen-man" Tans' tegenpool - kon vinden.²⁴ De politicus Tans en de manager Rottier vulden elkaar goed aan. Veringa waardeerde Tans vooral als onderwijsspecialist en ging er - terecht - vanuit dat deze zich als een soort terriër met missiedrang aan zijn taak zou wijden. Voor Tans was de oprichting van een Rijksuniversiteit in Limburg - het klinkt misschien zwaar - niets anders dan een roeping. Zijn gedrevenheid uitte zich in dominant, zo niet autoritair optreden in de CVAMF ook wel de

²² Curriculum van en geschreven door J.G.H. Tans, ongedateerd, familiearchief J.G.H. Tans, Maastricht.

²³ P.J. Knechtmans, *De Medische Faculteit Maastricht*, Assen/Maastricht 1992, pp. 21-22.

²⁴ Archief Rijksuniversiteit Maastricht, interview J. van den Boogard met J.G.H. Tans, 10-12-1984.

commissie-Tans genoemd. Meerdere malen hing de komst van de Medische Faculteit als onderdeel van een te stichten Rijksuniversiteit Limburg aan een zijden draadje. De uitbreiding van het aantal medische opleidingen bleek al snel niet meer nodig en bovendien ging het Nederland economisch gezien niet meer voor de wind: er stonden bezuinigingen voor de deur. Een nieuwe legitimatie van de universiteit was noodzakelijk. Vanuit zijn doorbraakvisie had Tans een open oog voor nieuwe ontwikkelingen op onderwijsgebied.²⁵ Hij liet zich zodoende snel winnen voor een nieuw onderwijsstelsel, waarmee de Rijksuniversiteit Limburg zich wilde onderscheiden, het zogenaamde probleemgestuurd onderwijs waarbij zowel in het onderwijs als in het onderzoek het inspelen op maatschappelijke behoeften en een multi- of interdisciplinaire aanpak centraal stonden. Met het aantreden van het kabinet-Den Uyl (1973-1977) benutte Tans zijn "Hollandse" contacten. Hij had goede ingang bij de PvdA-staatssecretaris voor wetenschappelijk onderwijs G. Klein, een "oud" Nieuw Linkser. Zij kwamen op het opmerkelijke idee om de universiteit in september 1974 te laten starten, hoewel de wettelijke basis nog ontbrak... Een kleine twee jaar later, in januari 1976, opende de koningin de universiteit officieel met naast haar een kaarsrechte, trotse Tans. Het wonder was geschied.

Tans werd overladen met loftuigen. Hadden deze de bedoeling hem de hemel in te prijzen? - zo vroeg hij zich af. Hij was er echter van overtuigd dat daarop - gezien zijn "ononderbroken intieme connecties met de hemel" - slechts met een "begripvolle glimlach" zou worden gereageerd. Tegen het einde van zijn "aardse loopbaan" bekeek hij zijn "zorgvuldig afgesloten prijzenkast": ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw, erepenning in goud van de gemeente Maastricht en nog één van de provincie Limburg, de dr. Tans-penning, de dr. Tans-leerstoel en een eredoctoraat van de Rijksuniversiteit Limburg. Vooral de verheffing "tot de eer van het Maastrichtse altaar" deed hem goed, ook al besefte hij dat zelfs een "heilige maar een mens blijkt te zijn".²⁶ Op 25 februari 1993 overleed Tans in zijn geboorteplaats Maastricht.

²⁵ Interview met Sjeng Tans, in: *De Tijd*, 17-02-1978.

²⁶ Zie noot 17; Brief van J.G.H. Tans aan H.A.J. Lemmens, Maastricht 1 juli 1977, privé-correspondentie, familiearchief J.G.H. Tans, Maastricht.

J.C.G.M. JANSEN

HARMONISATIE VAN REGIONALE ECONOMIEËN IN DE JAREN 1950-1995¹

Wie zich bezint op de gevolgen van recente structurele veranderingen in de Euregionale economieën heeft te maken met buitengewone gecompliceerde processen. Om te bepalen hoe die kunnen worden opgevangen en daarmee optimale resultaten kunnen worden bereikt is het zaak het economische veranderingsproces precies te analyseren.

Al bijna veertig jaar worden pogingen ondernomen de analyse van economische groeiprocessen en sociaal-culturele veranderingen in de westerse wereld te baseren op een uniforme standaard.² Kuznets' pleidooi uit te gaan van nationale en regionale data betreffende het inkomen per hoofd van de bevolking om verschillen in economische en sociale ontwikkeling te verklaren, leverde een techniek op die resultaten beloofde.³ Helaas moet daar onmiddellijk aan worden toegevoegd dat het beschikbare cijfermateriaal van zeer onderscheiden kwaliteit is. Over de landsgrenzen heen doen zich wezenlijke verschillen voor in de betekenis van de beschikbare data. Dat is ook in de Euregio Maas-Rijn het geval. Zo speelt op laag aggregatieniveau - dat van de Kreis - in de Bondsrepubliek het verschil tussen stad en platteland een rol, wat in Nederland en België, waar provincies en economisch-geografische gebieden de maateenheden vormen, niet het geval is. De opmerkingen in de statistische publicaties over het bij de bepaling van het besteedbaar inkomen per hoofd van de bevolking al dan niet meetellen van een deel van de overdrachtsinkomens, zoals de kinderbijslag in België en de studiefinanciering in Nederland, leveren complicaties op. Het is niet eenvoudig de cijfers op te schonen, al zijn de verschillen voor het tijdvak 1950-1990 van geringer belang dan in het laatste kwart van de negentiende eeuw en de eerste helft van de

¹ Voordracht, uitgesproken tijdens het congres "Les assises transfrontalières de la recherche en Euregio", gehouden te Luik op 23 en 24 november 1995.

² J. Viner, *The long view and the short*, Glencoe 1958, pp. 112-113.

³ S. Kuznets, *Economic growth and structure*, New York 1965; S. Kuznets, *Modern economic growth : rate, structure and spread*, New Haven 1966.

twintigste eeuw. Vooral de oude cijfers zijn meer dan een beetje discretabel.⁴ Zonder grondige bewerking zijn de door het Nationaal Instituut voor de Statistiek, het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Statistisch Amt Nordrhein Westfalens gepubliceerde inkomenscijfers niet bruikbaar voor het bepalen van de hoogte van inkomensverschillen binnen de Euregio Maas-Rijn. Wel is het mogelijk het probleem te ondervangen. Wanneer blijkt dat zelfs in gebrekkige cijferreeksen diachronisch steeds eenzelfde tendens aanwezig is, kan slechts sprake zijn van een zeer hoge mate van overeenkomst in ontwikkelingen. De grote lijn wordt kennelijk niet aangetast door diverse verschillen in het verzamelde materiaal. Alleen de relatieve consistentie van de data kan niet in twijfel worden getrokken.⁵ Dit geldt met name voor de spreiding in de uitkomsten. In de clusters per capita inkomens die ons ter beschikking staan, treedt een daling van de spreiding nadrukkelijk aan de dag. Sinds 1950 liep de spreiding van de per capita inkomens tussen de provincies in Nederland en België aanzienlijk terug. In België daalde de standaarddeviatie van de per capita inkomens naar provincie van 20 in 1950 naar 9 in 1993, dat wil zeggen met 54%. Voorsprongen werden kleiner, achterstanden namen af. De provincie Brabant leverde 60% van haar voorsprong in. Luik zag zijn voorsprong uit 1950 in 1991 zelfs in een kleine achterstand verkeren. Limburg en de beide Vlaanderens wonnen aanzienlijk aan welvaart. De Limburgers, in 1950 hekkensluiter van de welvaartsreeks met een achterstand van 34% op het Rijksgemiddelde, wisten vier-vijfde deel van deze achterstand goed te maken. Oost-Vlaanderen dat in 1950 nog een negatief welvaartsverschil van 24% liet zien, behoort thans tot de drie provincies met een netto fiscaal inkomen per inwoner boven het Rijksgemiddelde.⁶ Sedert het midden van de jaren tachtig boetten de Waalse provincies in niet geringe mate aan welvaart in ten opzichte van de Vlaamse provincies. Als gevolg daarvan stagneerde sedert 1987 de regionale inkomensharmonisatie in België, die bijzonder sterk was ge-

⁴ W.J. Baumol, Productivity growth, convergence and welfare : what the long-run data show, in: *The American Economic Review*, 76(1986), p. 1073.

⁵ N.F.R. Crafts, Gross national product in Europe 1870-1910 : some new estimates, in: *Explorations in economic history*, 20(1983), p. 390, en Baumol, Productivity growth, p. 1073.

⁶ Bijlage Ia.

weest tussen 1973 en 1982. Zij viel terug van 3,8% per jaar in het decennium 1973-1982 naar -/ 0,5% in de jaren 1987-1991. Vermoedelijke oorzaak is dat Wallonië er niet in slaagt op eigen kracht zijn structurele problemen op te lossen.

In Nederland trad de inkomensnivellering al sedert 1910 op. De spreiding van de provinciale inkomensverschillen werd tussen 1910 en 1950 gehalveerd. Van 1950 tot 1989, het meest recent jaar waarover cijfers beschikbaar zijn, volgde opnieuw een halvering. De standaarddeviatie daalde van 25 in 1910 via 12 in 1950 naar 6% in 1989. De randstedelijke provincies leverden ononderbroken een deel van hun voorsprong in. Noord-Brabant en Limburg slaagden erin hun zeer aanzienlijke achterstanden vrijwel volledig weg te werken. In de vijf noordoostelijke provincies was het inhaaleffect tussen 1910 en 1950 aanzienlijk; daarna trad - behoudens wat Drenthe betreft - stagnatie op.⁷ Een verschuiving in de rangorde op de welvaarts ladder heeft zich in Nederland pas na heel lange tijd voorgedaan. In de negentiende eeuw bengelden Drenthe, Noord-Brabant en Limburg onderaan. Tussen 1950 en 1974 werden de noordelijke en oostelijke provincies de een na de ander ingehaald, pas in het laatste decennium is de welvaart van Limburg en Noord-Brabant zo'n 5% boven die in het noorden en oosten van het land gaan uitstijgen. Belangrijkste oorzaak lijkt hier een geringere participatie van gehuwde vrouwen in het arbeidsproces: de verschillen in inkomen per belastingplichtige tussen Noord- en Oost-Nederland enerzijds en Zuid-Nederland anderzijds zijn verwaarloosbaar klein.

De statistiek van Nordrhein-Westfalen vermeldt sedert 1950 van jaar tot jaar welvaartsindicatoren naar Regierungsbezirk, Kreisfreie Stadt en Kreis. Het zijn cijfers van sterk verschillende zeggingskracht. Steden en Kreisen zijn onvergelijkbaar omdat de toenemende betekenis van de dienstensector de urbanisatie krachtig stimuleert. Op het niveau van het Regierungsbezirk, de kleinste geografische eenheid waarin stad en platteland beide zijn gerepresenteerd, daalde de spreiding aanzienlijk van 16 in 1951 - ongeveer midden tussen de spreiding in België en Nederland - naar 6 in

⁷ Bijlage Ib.

1991, hetzelfde getal als in Nederland wordt aangetroffen, iets lager dan het Belgisch gemiddelde.⁸

Ook op Kreisniveau waar de spreiding vanzelfsprekend veel groter was omdat stad en platteland er separaat worden beschreven, deed de scherpe daling van de spreiding zich tenminste binnen het Regierungsbezirk Köln nadrukkelijk voor. Zij daalde daar van 27 in 1951 naar 10 à 12 in de jaren 1984-1991. Op Kreisniveau was de daling naar het zich laat aanzien vooral in de periode 1966-1984 fors. Hoogstwaarschijnlijk was dat een gevolg van het ruimtelijk orderingsbeleid dat sinds 1960 nadrukkelijk was gericht op een betere verdeling van economie en bevolking over de verschillende landsdelen.⁹ De gevolgen daarvan werden met een vertraging van vijf jaar in de welvaartscijfers zichtbaar. De steden Bonn, Keulen en Aken verloren een aanzienlijk deel van hun voorsprong. De Landkreise Aachen, Düren, Heinsberg en Euskirchen haalden flink wat achterstand in. Die moeten zij in belangrijke mate tussen 1910 en 1950 hebben opgelopen na een langzame verslechtering van hun relatieve positie in de jaren 1860-1910 als gevolg van een achterblijven van de verkeersinfrastructuur.¹⁰ Na 1980 treedt opnieuw een verslechtering in, ditmaal als gevolg van concentratie van nieuwe - vaak nog kleine - innovatieve bedrijven in de steden. Het lijkt geen twijfel: binnen elk van de drie in beschouwing genomen landen heeft zich regionale harmonisatie voorgedaan, alle tijdelijke afwijkingen van zeer verscheiden aard ten spijt. Dit wil evenwel nog niet zeggen dat ook over de grenzen heen de verschillen afnamen. Zoiets zou zelfs uitzonderlijk zijn. Het is voorgekomen dat tussen grensregio's, behorend tot regionaal harmoniserende staten, grote sectorale verschillen werden aangetroffen met tegengestelde effecten op de inkomensniveaus aan weerszijden van de grenzen. Ook speelde soms de wet van Thünen een rol. Zo was in Nederland de harmonisatie tussen 1910 en 1950 krachtig omdat producenten gedwongen werden afzet te zoeken in de stedelijke centra van het eigen land. Het ging vooral in het begin om louter

⁸ Bijlage Ic.

⁹ R. Ritzerfeld, *Die strukturelle Neuorientierung des Heinsberger Raumes*, Wiesbaden 1995, pp. 253-254.

¹⁰ F.B. Tipton, *Regional variations in the economic development of Germany during the nineteenth century*, Middletown 1976, pp. 189-193.

inpassingen in een nationale economie die steeds groter verschillen vertoonde met het buitenland.¹¹

Anders wordt het pas als tegelijk met de regionale economieën ook de nationale economieën uniformeren, een oude droom. In heel het industrialisatietijdperk hebben achterblijvers pogingen ondernomen achterstanden in te halen. In de negentiende eeuw bezag het continent met lede ogen de voorsprong van Engeland. De ene staat na de andere begon aan een inhaalrace. Tussen de beide wereldoorlogen spurte de een na de ander Groot-Brittannië voorbij om zich te koesteren in de schaduw van de Verenigde Staten in de hoop eens ook dit land de loef af te steken.¹² Abramovitz, Baumol, Easterlin en North hebben aan de hand van de per capita inkomens in geïndustrialiseerde staten aangetoond dat al voor de Tweede Wereldoorlog sprake was van convergentie.¹³ Zij gebruiken voor de uniformering van welvaart tussen staten een ander woord dan wij voor de harmonisatie binnen landen voorstelden. Hun afwijkende terminologie komt van pas: hier geen inpassingsverschijnselen, maar louter inhaaleffecten. Het blijft zinvol onderscheid te maken tussen regionale harmonisatie en nationale convergentie.

Sedert 1950 was de convergentie in een deel van Europa sterk. Door Maddison¹⁴ en Good¹⁵ recent gepubliceerde cijfers maken het mogelijk de jaren 1950 en 1987 met elkaar te vergelijken. Hun

¹¹ J.C.G.M. Jansen, Economische gevolgen van grenslijging vanuit het perspectief van het inkomen per hoofd van de bevolking, in: *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965* / J.C.G.M. Jansen (red.)(Maastrandse Monografieën; 58), Leeuwarden/Mechelen 1996, p. 199, en J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910: een nieuwe visie op de oude landbouw*, Wageningen 1987, p. 666.

¹² A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in historical perspective*, Cambridge Mass 1962; R. Sylla and G. Toniolo (eds.), *Patterns of European industrialisation*, London 1991, pp. 9-14.

¹³ Baumol, Productivity growth, pp. 1073-1084; M. Abramovitz, Catching up, forging ahead and falling behind, in: *Journal of economic history*, 46(1984), pp. 385-406; R.A. Easterlin, Regional income trends 1840-1950, in: *The reinterpretation of American Economic History* / ed. by R.W. Fogel and S.L. Engerman, New York 1971, pp. 38-49; D.C. North, Location theory and regional economic growth, in: *Regional development and planning: a reader* / ed. by J. Friedman and W. Alonso, Cambridge Mass 1965, pp. 240-255.

¹⁴ A. Maddison, *Dynamic forces in capitalist development: a long run comparative view*, Oxford 1991.

¹⁵ D.F. Good, The economic lag of central and eastern Europe, in: *The Journal of Economic History*, 54(1994), p. 886.

uitkomsten maken duidelijk dat het niet om een mondiaal verschijnsel gaat. Van globalisering van economieën is geen sprake, wél van regionalisering.¹⁶ In Oost-Europa heeft het fenomeen zich slechts in geringe mate voorgedaan. De inkomensspreiding was en is er hoog. Binnen de staten van de Europese Unie volgens zijn huidige grenzen is de convergentie daarentegen aanzienlijk. De spreiding daalde van 29 punten - het nationale harmonisatieniveau uit de eerste tachtig jaar van de negentiende eeuw - naar 15 punten, een spreidingsgetal dat binnen Nederland, België en Nordrhein-Westfalen kort voor of direct na de Tweede Wereldoorlog wordt aangetroffen. Dat betekent evenwel niet dat de convergentie een of meer generaties achter de harmonisatie aanhinkt. Het achterblijven van de Zuid-Europese economieën vormt de oorzaak van de nog altijd grote welvaartsspreiding in de Europese Unie. Buitengewoon sterk was de convergentie in Noordwest-Europa. Groot-Brittannië, Nederland, België, Frankrijk, de Bondsrepubliek en Denemarken kenden in 1950 nog aanzienlijke welvaartsverschillen: het spreidingsgetal was dat jaar 22. In 1987 bedroeg het onderlinge verschil nog slechts vijf à zes punten. Dit getal wordt niet hoger wanneer aan de lijst een viertal landen uit dezelfde regio wordt toegevoegd die in 1987 nog geen lid van de Europese Gemeenschap waren, te weten Zweden, Zwitserland, Oostenrijk en Finland.¹⁷ Kennelijk was de convergentie geen direct uitvloeisel van gemeenschappelijk economisch beleid. Dat geldt ook voor de harmonisatie. Recent onderzoek wees uit dat de invloed van fiscale maatregelen en een sociaal beleid gericht op verbetering van inkomensverdeling gemakkelijk wordt overschat.¹⁸ Het gaat, naar de mening van het gros van de economen die aandacht besteedden aan het fenomeen, om indirecte gevolgen van het gevoerde beleid. Van regeringen werd omstreeks 1950 verwacht dat zij, indien achterstandsituaties bestonden, de industrialisatie krachtig bevorderden en tegelijk maatregelen namen die de sociale stabiliteit ten goede kwamen.¹⁹ In het bijzonder dienden de marktomstandighe-

¹⁶ Cfr. W. Ruijgrok en R. van Tulder, *The logic of international restructuring*, London 1995, besproken in NRC-Handelsblad d.d. 03-11-1995.

¹⁷ Cfr. bijlage II.

¹⁸ J.G. Wilkinson, *Inequality, poverty and history : the Kuznets memorial lectures of the Economic Growth Center, Yale University*, London 1991, p. 13.

¹⁹ Sylla and Toniolo, *Patterns of European industrialisation*, pp. 16-17.

den te worden verbeterd. Er werd een voorwaardenscheppend beleid gevoerd. Kern van de zaak was dat aanbieders zelf afzetmarkten vonden. Alleen als de markten niet in staat waren het aanbod op te nemen, moest de staat als agent van groei optreden.²⁰ Voor het overige was de ondernemer op zichzelf aangewezen: elk commercieel succes van enige omvang had effect: de productiviteit, het consumptieniveau en de investeringen stegen. De vraag naar complementaire goederen nam toe. Dientengevolge traden Thünense effecten op. De vraag naar hoogkwalitatieve producten in het snel uitdijend centrum leidde ertoe dat in een steeds ruimere zone verwerkende industrieën ontstonden. Daardoor werden de schaalvoordelen van het centrum evenwel verder versterkt, een handicap die slechts kon worden overwonnen door exporten centraal te stellen. Hoge inkomens, ontvangen uit exporten, stimuleerden ook in de periferie een snelle uitbouw van de dienstensector, zoals het transportwezen, de kredietverlening en de verzekeringsbranche.²¹

Helaas was export en daarmee gepaard gaande schaalvergroting zonder ingrijpende structuurveranderingen slechts voor enkele producten te bereiken. De productiviteitsstijging die nodig was om de exporten te stimuleren leidde, volgens Baumol en Easterlin, tot een Schumpeteriaanse wedstrijd in innovaties. De productie werd in toenemende mate onderworpen aan de wetten van de concurrentie. Op lange termijn leidde de technologische vooruitgang soms zelfs tot verplaatsing van centra omdat de kostenvoordelen elders groter waren dan op de plaats, waar het allemaal begon.²² Voor het zover kwam, werd gewoonlijk nog gepoogd de exportbasis en de concurrentiepositie van de zich ontplooiende regio te handhaven door de transportkosten te drukken. Infrastructurele werken, zoals aanleg van wegen, kanalen en vliegvelden, kregen veel aandacht.²³ Vrij algemeen is men het erover eens dat daling van de transportkosten geen reden is de internationale handel te doen toenemen, al helpt het wel.²⁴ Fourastié²⁵ en Abramovitz²⁶ wezen erop dat voor

²⁰ Sylla and Toniolo, *Patterns of European industrialisation*, p. 16.

²¹ North, *Location theory*, pp. 243-245.

²² Baumol, *Productivity growth*, pp. 1077-1079; Easterlin, *Regional income trends*, p. 49.

²³ Baumol, *Productivity growth*, p. 1077, en North, *Location theory*, pp. 242-245.

²⁴ D.C. North, *Institutions, transaction costs and the rise of modern empire*, in: J.D. Tracey, *Political economy of the merchant empires*, Cambridge 1991, p. 23.

technologische innovaties op lange termijn hetzelfde geldt. Het als gevolg van technologische vooruitgang stijgend inkomen dreigt de wet van het dalend grensnut van Goschen uit zijn winterslaap te wekken: verzadiging en stagnatie zijn het gevolg. Ook stijgen, wanneer de nadruk ligt op innovatie, de kosten van een inhaalslag voortdurend. Het nut van elke innovatie neemt af naarmate de afschrijvingstermijn verstrijkt: elke volgende poging langs deze weg achterstanden weg te werken, is duurder dan de vorige. De verhouding kapitaal-arbeid wijzigt in opwaartse richting. Niettemin mag de innovatie niet worden verwaarloosd. De straf op technologische achterstanden wordt steeds groter. Gelukkig is het mogelijk een beetje tijd te winnen bijvoorbeeld door te profiteren van free-rider effecten of door de R. en D. kosten in de greep te houden. Het is zaak de bereidheid het beleid op groei te richten te blijven stimuleren en te streven naar een breed draagvlak. Tijdens een inhaalmanoeuvre moet aanpassingsbereidheid permanent aanwezig zijn en dat in aanzienlijke mate. Institutionele kaders komen in een breed veld onder druk. Van overheid, ondernemers en samenleving wordt een steeds grotere inzet geëist, alsmede de bereidheid risico's te nemen.²⁷

Een en ander manifesteert zich in het bijzonder op de arbeidsmarkt. In groeiende economieën neemt de arbeidsdifferentiatie toe. Dat heeft behalve een hoge mate van kapitaalmobiliteit ook verplaatsing van arbeidsmarkten tot gevolg met wisselende effecten. Pendel leidt wel tot stijging van koopkracht in de achtergebleven streek waar de pendelaars vandaan komen, maar niet tot verhoging van arbeidsproductiviteit of enigerlei vorm van zichzelf versterkende groei aldaar.²⁸ Migratie gaat gepaard met free-rider-effecten: de kosten van opleiding komen goeddeels voor rekening van het thuisland; het consumptieniveau in de streek van vestiging blijft achter omdat de arbeidskrachten hun zuur verdiende geld deels

²⁵ J. Fourastié, *Le grand espoir du XXe siècle*, Paris 1949, geciteerd door Ritzerfeld, Die structurelle Neuorientierung, pp. 278-279.

²⁶ Abramovitz, *Catching up*, p. 294.

²⁷ Abramovitz, *Catching up*, pp. 387-388 en 401-406; M. Olsen, *The rise and fall of nations : economic growth, stagflation and social rigidities*, New Haven 1982, pp. 224-237; Baumol, *Productivity growth*, pp. 1077-1079; Easterlin, *Regional income trends*, p. 493.

²⁸ Easterlin, *Regional income trends*, pp. 45-47.

naar huis overmaken; innovatieve investeringen worden nagelaten omdat men zich verlaat op de vakkennis van de binnengekomen vreemdelingen.²⁹ Arbeidsmarkt en arbeidsproductiviteit divergeren naar gelang de kwaliteit van de economische groei.³⁰ Voor de cultuurpatronen binnen bedrijven en economische sectoren is dit van doorslaggevende betekenis: de relaties tussen bedrijfsleiding en arbeidskrachten worden bepaald door een spelelement: de strijd om de controle over de arbeidsmarkt wordt al onderhandelend gestreden.³¹

Alle genoemde factoren speelden bij het inhalen van achterstanden een rol, zij het met flinke regionale verschillen. Inmiddels is van inhalen geen sprake meer. In Noordwest-Europa zijn de welvaartsverschillen tussen staten en binnen deze staten naar regio's dermate drastisch genivelleerd, dat een heel ander type economie in zicht is gekomen. Kosten en opbrengsten zijn in vergaande mate geüniformeerd. Het propriety capitalism naar Engelse snit, voornamelijk bestaande uit verticaal gespecialiseerde bedrijven van particuliere ondernemers, heeft al in de jaren dertig van deze eeuw het loodje gelegd.³² Ook de Amerikaanse oplossing voor de inhaalmanoeuvre, de uitbouw van bedrijven door verticale integratie en het totstandbrengen van vele vestigingen op verschillende plaatsen om van kostenvoordelen te kunnen profiteren, bekend onder de naam managerial capitalism, lijkt inmiddels achterhaald. Dat is niet alleen het geval omdat - althans binnen Noordwest-Europa - met allocatiemaatregelen geen kostenvoordelen meer te bereiken zijn, maar vooral omdat meer en meer duidelijk wordt dat de prijs van een product, zoals het uit de productiehal komt en die gelijk is aan de afnemersprijs verminderd met transactiekosten, niet zozeer door de kosten van transport, tussenhandel, financiering, verzekering en dergelijke wordt bepaald, maar vooral als gevolg van de overheid in het bedrijf zelf onder druk staat.³³ Het gevolg is dat de giganti-

²⁹ J.J.M. Ritzen and H.P. van Dalen, *The economic consequences of selective migration policies* (Discussion paper series; 8810/PP), Rotterdam 1988.

³⁰ M. Goossen, *The economic development of Belgian agriculture 1812-1846 : a regional perspective*, Louvain 1993, pp. 302-303.

³¹ I.A. Jaffe, *The struggle for market power : industrial relations in the British coal industry, 1800-1840*, Cambridge 1991, pp. 197-203.

³² W. Lazonick, *Business organisation and the myth of the market economy*, Cambridge 1991, p. 14.

³³ Lazonick, *Business organisation*, pp. 14-15.

sche staf gekwalificeerde medewerkers, die zo eigen is aan bedrijven georganiseerd volgens de beginselen van het managerial capitalism, overal stevig wordt uitgedund, heel wat buitenlocaties worden gesloten en door ondernemers terug wordt gekeerd naar kerntaken, waarbij elementen van verticale integratie worden afgebouwd.

Zodra economische actoren beseffen dat zij niet langer op efficiënte wijze op de markt transacties via een bestaand beheersysteem kunnen uitvoeren, proberen zij efficiënter beheersmechanismen te ontwerpen. Aanvankelijk wordt de heroriëntatie in eigen omgeving gezocht.³⁴ Dan kan het lijken alsof het Japanse voorbeeld tot lering strekt. Daar zijn de familiebedrijven onderdeel geworden van netwerken van ondernemingen, die worden gedomineerd door machtige industriële, handelfirma's en financiële instellingen.³⁵ Pad-afhankelijkheid is er grondslag van de institutionele veranderingen: verbetering van beroepskwalificaties, kennis en informatie leveren de ondernemers additionele mogelijkheden hun doelstellingen te bereiken. Men spreekt van collective capitalism.³⁶ Zo iets biedt, zo toonden Fourastié en Abramovitz geruime tijd geleden al aan, alleen op korte termijn soelaas. De enorme versnelling van de informatieverstrekking dwingt in steeds hoger tempo tot innovatieve investeringen en technologische aanpassingen. De afschrijvingstermijn wordt steeds korter. Op de duur zijn ontwikkelingskosten niet meer terug te verdienen, zoals de vliegtuig- en automobiellindustrie al laten zien. Stagnatie is onontkoombaar.

Vernieuwingen zullen aanzienlijk verder moeten gaan. North onderscheidt vier elementen, die nauw samenhangen:

- schaalvergroting
- een kostenstructuur die normatief en maatgevend is
- innovaties die bij voorkeur institutioneel zijn
- het zoeken van aansluiting bij de kracht van West-Europa: geleidelijke intensivering van relaties over de grenzen heen.³⁷

³⁴ J.L. Campbell, J.R. Hollingworth and L.N. Lindberg, *Governance of the American Economy*, Cambridge 1991, pp. 9-10.

³⁵ Lazonick, *Business organisation*, p. 14.

³⁶ D.C. North, *Institutions, institutional change and economic performance*, Cambridge 1990, p. 112.

³⁷ North, *Institutions, transaction costs*, p. 36.

Wat het laatste element betreft voor samenwerking over de grenzen heen, biedt de Euregio Maas-Rijn gunstige perspectieven. De social capabilities zijn opmerkelijk. Medio september 1995 toonde Leboutte op een te Maastricht gehouden congres aan dat in de achttiende en negentiende eeuw nergens in Europa de integratie van economieën over landsgrenzen heen zo nadrukkelijk aan de dag trad en zo breed werd uitgebouwd als juist hier.³⁸ Al is die traditie niet overeind gebleven en vooral sedert 1914 tijdelijk weggeëbt, de voorwaarden ervoor zijn opnieuw aanwezig. Harmonisatie en convergentie van economieën zijn in deze regio hand in hand gegaan; zij hebben elkaar zelfs versterkt. Het spreidingsgetal van de besteedbare inkomens in de beide Limburgen, de provincie Luik en het westelijk deel van het Regierungsbezirk Köln bedraagt slechts vijf, lager dan de spreiding van de harmonisatie binnen de nationale economieën, een fractie beneden het convergentieniveau van Noordwest-Europa. De samenhang binnen de regio is groter dan de banden die met de onderscheiden nationale economieën worden onderhouden. Een voorwaardenscheppend beleid gericht op groei kan worden geïnitieerd, zij het bij voorkeur langs andere wegen dan in de analyses van propriety capitalism, managerial capitalism of collective capitalism wordt beschreven en dat niet alleen om de binnen die organisatiemodellen dreigende stagnatie te vermijden. De sinds enige jaren herlevende bereidheid tot samenwerking moet worden aangegrepen voor het opbouwen van wat ik zou willen noemen een integrated capitalism. Uitgaande van samenhangen ontstaan doordat de verschillen in welvaart, arbeidsproductiviteit, kostenstructuur en bestedingen zo sterk zijn teruggelopen, dient een op efficiency gebaseerde economie te worden opgebouwd.³⁹ Die kan worden bereikt door versterking van de samenhang van economische activiteiten over de grenzen heen. Dat is iets anders dan streven naar uniformiteit. Die vloeit ook niet voort uit synergie van de besteedbare inkomens. Harmonisatie van inkomens leidt per definitie niet tot gelijkvormigheid in investe-

³⁸ R. Leboutte, *Frontières politiques et régions économiques. Les bassins industriels en Europe, 1750-1914*, in: *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965* / J.C.G.M. Jansen (red.) (Maaslandse Monograficën; 58), Leeuwarden/Mechelen 1996, pp. 223-236.

³⁹ Cfr. S.A. Marglin and J.B. Schorr, *The golden age of capitalism : reinterpreting the postwar experience*, Oxford 1991, pp. 43-56.

ringsniveaus, technologie productiestructuren en aard van de werkgelegenheid.⁴⁰ In deze opzichten blijven grote verschillen bestaan. In de regionale praktijk betekent dit dat Luik de nadruk legt op herindustrialisatie, Aken zich manifesteert als technologiecentrum, Belgisch-Limburg zich richt op exporterende nijverheden en Nederlands-Limburg zich graag als vervoerscentrum profileert, terwijl Heinsberg en omgeving zich volgens sommigen zouden moeten toeleppen op recreatie.⁴¹ Sterke punten uit de ene regio kunnen de nadelen van een andere regio goed maken. Kostenvoordelen kunnen worden behaald door de buurman in te schakelen, in het bijzonder wanneer het gaat om dienstverlening. Schaalvergroting wordt bereikt zonder verticale of horizontale integratie en dus zonder verlies aan dynamiek. Een flexibele economische structuur kan worden bereikt door het inschakelen van kleine en middelgrote bedrijven in een regionaal economisch netwerk dat over landsgrenzen heen functioneert.

Politieke, economische en culturele instituties zullen een aanpassing behoeven, wil men de uitdaging oppakken. Het lijkt geen twijfel dat de politieke bereidheid tot vorming van Euregionale netwerken aanwezig is. Zoals overal elders in de wereld mag van de regionale politici evenwel niet worden verwacht dat zij het voortouw nemen als het gaat om de ontwikkeling van institutionele vernieuwingen.⁴² Dat blijkt ook in de Euregio het geval. Vanuit een oogpunt van op korte termijn realiseerbare concrete actiepunten bevatten de beleidsnota's van Euregio en M.H.A.L. voornamelijk lege pagina's. Verdeling van taken en lasten, het op elkaar doen aansluiten van infrastructuren en onderwijsnetwerken blijken allemaal vrome wensen. Sommige voor het opbouwen van een grensoverschrijdend geïntegreerd netwerk van instituties noodzakelijke vernieuwingen, zoals de uniformering van monetaire structuren, onttrekken zich trouwens aan het gezichtsveld van de regiona-

⁴⁰ S. Salomon, *Themes in macro economic history : the U.K. economy 1919-1939*, Cambridge 1996, pp. 6-12; S. Berger, Introduction, in: S. Berger and R. Dore (eds.), *National diversity and global capitalism*, Ithaca 1996, pp. 1-25.

⁴¹ "Blik over de grens" : lesmateriaal over geschiedenis, geografie, economie en cultuur van de Euregio Maas-Rijn, Aachen 1996, C5, C6, C14; J.C.G.M. Jansen, Ter afsluiting, in: *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965* / J.C.G.M. Jansen (red.) (Maaslandse Monografieën; 58), Leeuwarden/Mechelen 1996, p. 240.

⁴² North, *Institutions, institutional change*, pp. 109-110.

le politici. Het is een taak van de Europese Unie, die al te vaak slechts melding maakt van nieuwe vertragingen bij de uitvoering. Het initiatief zal van economische zijde moeten komen. De mogelijkheden zijn daar royaal aanwezig. Nu bij vrijwel gelijke welvaart verschillen in arbeidskosten niet langer als allocatiefactor kunnen worden aangemerkt en door de teloorgang van propriety capitalism en managerial capitalism arbeidsverdeling geen organisatiebeginsel meer is, hoeft niemand bezorgd te zijn over een streven naar verticale integratie. Productie, distributie en afzet van goederen en diensten kunnen plaatsvinden door netwerken van zich in samenwerkingsverbanden associërende bedrijven die kris kras door het gebied gevestigd zijn en hun zelfstandigheid behouden. Voorsprongen op technologisch niveau, aanwezig in het technologiecentrum Aken en op organisatorisch vlak onder meer in het zich op export richtende Belgisch-Limburg, kunnen in heel de regio worden benut door diensten in te huren. Men hoeft de ervoor noodzakelijke know-how niet zelf te ontwikkelen.

De snelle uniformering van de bestedingen remt ook de tendens tot horizontale integratie af. Pogingen de markt te monopoliseren roept alleen concurrentie van aanbieders van specialiteiten op, zowel in de industrie als in de dienstensector. Een multilaterale organisatiestructuur, waarbij de betrekkingen van een groot aantal actoren in de sector op elkaar zijn afgestemd, hebben de voorkeur. Ook biedt de door Hoffmann c.s. geformuleerde wet van zich wijzigende voorkeuren voor bestedingen bij fluctuerende inkomens perspectief. Bij stijgende welvaart nemen de bestedingen ten behoeve van primaire levensbehoeften af en stijgen die van duurzame consumptiegoederen, huisvesting, woninginrichting en vakantie-reizen. Zodra de welvaartsgroei stagneert wordt een deel van die uitgaven opgeschort ten faveure van een goedkoop extraatje op tafel. Flexibilisering van het aanbod van goederen kan worden bereikt door een veelheid van aanbieders, die hun organisatie hebben afgestemd op het uitvoeren van kerntaken. De samenwerking binnen het netwerk bepaalt dan de omvang van de schaal en de daaruit te halen voordelen, niet de grootte van een individuele onderkenning. De interregionale schaalvoordelen vinden hun kracht in flexibiliteit, niet in marktverdelingen. Anders dan bij collective capitalism het geval is, wordt hier verstarring na korte tijd vermeden.

De voorwaarden tot het vormen van economische netwerken passend bij het integrated capitalism model in de Euregio zijn slechts deels aanwezig. Ritzerfeld stelde onlangs vast dat de economische structuur tussen de delen ervan hemelsbreed verschilt, maar dat er op afzetmarkten, toeleveringsmarkten en arbeidsmarkten nauwe banden bestaan. In sociaal opzicht is precies het omgekeerde het geval. De sociale structuren zijn identiek, maar de maatschappelijke organisaties werkzaam op arbeidsmarkten, afzetmarkten en in de toeleveringssectoren kennen hoegenaamd geen banden.⁴³ De bestaande zakelijke betrekkingen zullen niet effectief zijn, tenzij zij langs institutionele weg bevorderd wordt. Doordat het midden- en kleinbedrijf de meeste hinder ondervindt van het ontbreken van institutionele kaders, leidt het gebrekkig functioneren van institutionele kaders op de arbeidsmarkt, de afzetmarkt en de toeleveringsmarkt tot hiaten in de interregionale netwerken.

Marktregulerende institutionele aanpassingen, die zich gewoonlijk onttrekken aan de bevoegdheid van regionale organen binnen de Euregio Maas-Rijn, vormen de kern van de hervormingen die nodig zijn. Hier ligt een taak voor intermediaire instellingen op economisch niveau. Zij hebben niet het alleenvertoningsrecht. Het is nodig dat de overheden de technologische ontwikkelingen blijven volgen en waar mogelijk het voortouw nemen. Informatieverstrekking en onderzoek dienen binnen de regio op elkaar te worden afgestemd. De ervaring leert dat de informatiestromen ondanks zeer veel goede wil van betrokkenen aan weerszijde van de grenzen in het geheel geen samenhang vertonen. Een eenvoudig voorbeeld: de bibliotheekcatalogi zijn niet geïntegreerd. Het opsporen van een paar cijfers, zoals hiervoor gepresenteerd, vergt een tocht langs een flink aantal bibliotheken. Nog altijd is het voordeliger een boek te kopen dan het buiten de eigen stad te lenen.

Wat het onderzoek betreft dient onverwijld een begin te worden gemaakt met beperking van kosten. Beleidsrelevantie dient bij de voorbereiding van onderzoek prioriteit te krijgen. Van universiteit tot universiteit aanzienlijk verschillende sterke punten dienen in kaart gebracht en benut. De organisatie van het onderzoek dient te worden ontdaan van spijzieke elementen. Er dient efficiënter te worden gewerkt. Daartoe dient ook de samenwerking tussen open-

⁴³ Ritzerfeld, *Die strukturelle Neuorientierung*, p. 291.

bare en private onderzoeksinstellingen te worden verbeterd. De kernvraag luidt: hoe kan snel en goedkoop een spectaculair en bruikbaar resultaat worden behaald?

Bijlage Ia. Spreiding van het fiscaal inkomen per inwoner in België 1950-1993 naar provincies (België = 100)

	1950	1965	1973	1982	1991
Antwerpen	100	105	105	103	107
Brabant	123	128	120	111	110
Henegouwen	101	87	88	94	88
Limburg	66	72	80	90	92
Luik	122	106	101	102	95
Luxemburg	84	75	76	84	83
Namen	94	89	93	96	93
O.Vlaanderen	76	89	95	96	102
W.Vlaanderen	90	87	92	93	96
België	100	100	100	100	100
St. deviatie	20	18	14	8	9

Bron: N.I.S., Statistiek van het inkomen

Bijlage Ib. Spreiding van het nominaal inkomen per hoofd van de bevolking in Nederland (1950-1989) naar provincies (Nederland = 100)

	1950	1965	1974	1984	1989
Groningen	97	93	93	91	93
Friesland	90	83	89	89	89
Drenthe	79	84	91	92	94
Overijssel	94	89	91	91	91
Gelderland	88	92	94	94	96
Utrecht	102	107	105	103	105
N. Holland	116	113	110	109	107
Z. Holland	110	111	108	106	105
Zeeland	101	100	98	99	98
N. Brabant	83	89	93	96	98
Limburg	88	89	92	97	98
Rijk	100	100	100		
St. deviatie	12	11	8	7	6

Bron: C.B.S., Statistiek van het inkomen

Bijlage Ic. Spreiding van het bruto besteedbaar inkomen per inwoner of proxies daarvan in Nordrhein-Westfalen 1951-1991 naar Regierungsbezirk

	1951	1966	1974	1984	1991
Düsseldorf	121	112	112	110	107
Köln	101	104	101	103	103
Münster	80	84	86	88	89
Detmold	80	94	96	93	99
Arnsberg	92	92	93	93	95
Nordr. Westf.	100				
St. deviatie	16	10	9	9	6

Bron: Statistisches Jahrbuch von Nordrhein-Westfalen

Bijlage II. Convergentie in Europa 1950-1987. De ontwikkeling van per capita inkomens in twintig Europese staten, gerelateerd aan Zweden

Staten	1950	1987
Zweden	100	100
Groot-Brittannië	108	89
België	80	84
Nederland	92	87
Frankrijk	65	95
Duitsland	65	95
Denemarken	100	95
Italië	54	86
Portugal	35	55
Spanje	43	61
Zwitserland	119	98
Finland	68	90
Oostenrijk	55	83
Noorwegen	89	112
Hongarije	59	57
Polen	47	39
Tsjecho-Slowakije	67	59
Joegoslavië	25	39
Roemenië	23	37
Sovjet-Unie	59	57
Standaard-deviaties		
N.W.Europa (Denemarken = 100)	22	6
Europese Unie (EU=100)	29	15
O. Europa (Sov. Unie=100)	36	23
alle landen	43	34

Bron: Good, The economic lag, p. 886 en Maddison, Dynamic forces, passim

J.C.G.M. JANSEN

**DE VAANDELCOLLECTIE VAN HET
SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM**

Heel de negentiende eeuw door voerde de Nederlandse overheid, evenals die in de andere Westeuropese staten, een economische politiek, gekenmerkt door "faire aller", laat maar waaien. Het wilde kapitalisme, om een andere term van Rosanvallon aan te halen,¹ dat zich ontwikkelde, werd beheerst door dominantie van privébelangen. Aan het ontwikkelen van sociale structuren, passend bij de nieuwe markteconomie, werd van overheidswege nauwelijks aandacht besteed. Het totstandbrengen van nieuwe sociale evenwichten werd overgelaten aan het particulier initiatief. In het vrijwel homogeen katholieke Nederlands-Limburg betekende dit dat na de publicatie van de Encycliek *Rerum Novarum* in 1891 allerlei stands- en vakorganisaties ontstonden met talrijke lokale en parochiële afdelingen. Tot omstreeks 1950 gingen van die instellingen veel initiatieven uit om te geraken tot maatschappelijke vernieuwing.

Aan hun archieven besteedden de sociale organisaties gewoonlijk weinig aandacht. De opeenvolgende secretarissen bewaarden de oude paperassen op zolder of ruimden ze eenvoudig op. Vooral het besluit van de Duitse bezetter uit het begin van 1942 de katholieke sociale organisaties te nazificeren leidde tot grote schoonmaak. Dit had tot gevolg dat het steeds moeilijker werd de historie te reconstrueren van de maatschappelijke vernieuwingen die volgden op de industrialisatie van Limburg. In 1949 werd het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg opgericht met onder meer als opdracht de conservering van de schriftelijke nalatenschap van sociale organisaties, instellingen, verenigingen, bedrijven en bij de sociaal-economische vernieuwing betrokken personen.

De sociale organisaties bezaten evenwel niet alleen archivalia. Er waren ook enkele realia van waarde, vooral vaandels en vlaggen. Decennialang hadden de stands- en vakorganisaties zich naar het publiek gemanifesteerd, trekkend achter hun vaandel. In de loop van

¹ P. Rosanvallon, *Le libéralisme économique : histoire de l'idée de marché*, Paris 1989, pp. 208-214.

de jaren zestig van deze eeuw raakte deze vorm van representatie in onbruik. Ook vaandels verdwenen naar de zolder. Het Sociaal Historisch Centrum liet zich overtuigen van de noodzaak ook voor deze objecten een opvangmogelijkheid te creëren. Gaandeweg zijn 76 vaandels, vlaggen, spandoeken en wimpels ingeleverd. Het is een collectie die een nadere beschouwing meer dan waard is.

De vaandelcollectie van het Sociaal Historisch Centrum omvat stellig nog geen 10% van het totale aantal ten behoeve van sociale organisaties vervaardigde vaandels, maar is waarschijnlijk aardig representatief. Dat geldt op de allereerste plaats voor de regionale spreiding. Er zijn vijf vlaggen van nationale organisaties, alle vervaardigd na recente reorganisaties en fusies. Elf vaandels zijn afkomstig van provinciaal werkende organisaties, acht van Noordlimburgse afdelingen en tien van Middenlimburgse. Drieëntwintig vaandels stammen uit de mijnstreek, zeven uit Maastricht en het omliggende Heuveland, twee zijn van buiten de provincie afkomstig. Van een achttal vaandels was de herkomst niet te achterhalen. Heel de provincie is behoorlijk vertegenwoordigd, min of meer in verhouding tot de spreiding van de industriële bedrijvigheid in de jaren 1900 tot 1960. Het overgrote deel van de vaandels is afkomstig van arbeidersorganisaties. De overkoepelende standsorganisaties, achtereenvolgens R.-K. Volksbond, R.-K. Werkliedenvereniging, R.-K. Werkliedenbond, Katholieke Arbeidersbeweging en Nederlandse Katholieke Vakbeweging geheten, leverden achttien exemplaren. De diverse mijnwerkersbonden stonden aan de wieg van vijftien vaandels. Daarvan zijn er tien afkomstig van de (Rooms) Katholieke Mijnwerkersbond, vier van de socialistische A.N.M.B. en één van de Protestants-Christelijke Mijnwerkersbond. Van de overige vakbonden stammen veertien vaandels. Het zijn de R.-K. Metaalbewerkersbond (één), de R.-K. Bond van Spoor- en Tramwegpersoneel (vier), de Nederlandse Katholieke Bond van Vervoerspersoneel (één), de Nederlandsche R.-K. Bond van P.T.T.-personeel (één), de Nederlandsche R.-K. Bond van Handelsreizigers (één), de Industriebond N.K.V. (drie) en de Industriebond F.N.V. (één).

Een vijftal vaandels komt van Credo Pugno, een organisatie die zich ten doel stelde de katholieke sociale gedachten te propageren en leden te werven voor de katholieke arbeidersbeweging. Het is mogelijk dat het vaandel van de Propagandaclub Sint-Willibrordus ook tot deze groep behoort. Een tijdlang werd deze naam gebruikt voor een

voorgangster van Credo Pugno, later had zij betrekking op een vereniging die het katholicisme als zodanig promoveerde. De datering van het vaandel is te onzeker om een keuze tussen beide mogelijkheden te maken.

Vier vaandels en wimpels zijn afkomstig van de Katholieke Limburgse Middenstandsbeweging. Tot 1912 had deze beweging in de Volksbond één geheel uitgemaakt met de arbeidersbeweging. Na de afsplitsing bleef het ook in deze kring gebruikelijk een vaandel aan te schaffen.

Een zestal vaandels is afkomstig van organisaties die in sociaal of religieus opzicht de katholieke zaak ondersteunden. Twee ervan stammen van de drankbestrijdersorganisatie Sobrietas, telkens één van de Katholieke Actie - een instelling tijdens de Tweede Wereldoorlog gesticht om het werk van de door de bezetter opgeheven standsorganisaties voort te zetten - de Katholieke Limburgse Jong Studentenbond, de Eucharistische Kruistocht van het Bisschoppelijk College te Roermond - beide studentenverenigingen - en de Vereniging De Heilige Stede uit het in Noord-Brabant gelegen Overloon, een coördinatiepunt van lokale bedevaartgangers. Onlangs werd ook nog het vaandel ingeleverd van de Vereniging Limburgia, een gezelligheidsvereniging van in Brussel wonende Limburgers.

Van zeven vaandels kon de herkomst naar organisatietype niet worden vastgesteld. Enkele daarvan stammen vanwege de erop voorkomende voorstellingen zeker uit de arbeidersbeweging.

De arbeidersbeweging lijkt op het eerste oog sterk oververtegenwoordigd. Toch is dit waarschijnlijk niet zo. Speciaal de arbeiders hadden behoefte aan een vaandel. Alleen in deze kring waren lokale en parochiële afdelingsvaandels gebruikelijk. Een publiek optreden "achter het vaandel" eiste telkens opnieuw de aanwezigheid van een flink aantal leden. Waren de afdelingen ieder voor zich niet groot genoeg, dan trok heel de lokale vakbeweging op achter het vaandel van de standsorganisatie, in het begin de volksbond, later de werkliezenbond.

Het overwicht van de vaandels van katholieke organisaties kan worden verklaard door te wijzen op de dominantie van het katholicisme in Limburg. Tussen 1900 en 1960 was ruim 90% van de Limburgse bevolking katholiek. In de meeste gemeenten was het clubje socialisten te klein om geschaard achter een vaandel naar buiten te kunnen treden. Het getal protestanten was zo gering, dat meerdere

jaren verstreken voordat men het geld bijeen had voor tenminste één enkel bondsvaandel.² Slechts zelden zullen in deze kring afdelingsvaandels zijn aangeschaft, al wordt er in Amsterdam bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis één bewaard.

De meeste bewaard gebleven vaandels zijn niet erg oud. Op niet minder dan 31 vaandels is een jaartal vermeld. Het is verleidelijk in dit getal een aanduiding te zien van het jaar, waarin het vaandel is vervaardigd. Zo staat op het bondsvaandel van de Limburgsche R.-K. Werkliedenbond het jaartal 1900. Dit getal kan evenwel niet verwijzen naar het jaar van vervaardiging van het vaandel omdat de organisatie tot april 1912 Limburgsche R.-K. Volksbond heette en van dan af tot 1928 Limburgsche R.-K. Werkliedenvereniging Sint-Joseph. Alleen tussen 1928 en 1942 droeg zij de naam, vermeld op het vaandel. Het vaandel van de Werkliedenbond is lang na 1900 vervaardigd. Het is immers niet waarschijnlijk dat op een vaandel een naam wordt vermeld die de organisatie nog niet had op het moment dat het vaandel werd gemaakt, al is het eenmaal voorgekomen dat na een naamswijziging het opschrift op een vaandel werd aangepast. Na de splitsing in 1911 van de afdeling Heerlen van de Volksbond in een werkliedenorganisatie en een middenstandsvereniging bleef het vaandel aan de werklieden. Zij lieten er een nieuw opschrift opzetten met veel afkortingen omdat de ruimte te klein was: "R.K. Werkl. Ver. St. Joseph", met gebruikmaking van een heel andere stof in een afwijkend lettertype. De verandering is duidelijk te zien en omstandig gedocumenteerd.³ In het algemeen verwijzen de jaartallen op de vaandels niet naar de datum van vervaardiging. Aan de hand van mededelingen in jubileumgeschriften, persberichten verschenen bij gelegenheid van de overdracht van een vaandel, de op de vaandels aangetroffen tenaamstelling en soms ook de spelling daarvan kon van een vijftigtal vaandels het tijdstip waarop zij werden vervaardigd bij benadering worden bepaald. Twee vaandels uit de S.H.C.-collectie zijn vóór 1914 vervaardigd, elf en mogelijk vijftien stammen uit de jaren 1914-1929, acht à twaalf zijn tussen 1930 en 1942 vervaardigd,

² *De Protestants-Christelijke Mijnarbeider*, 2(18-12-1920, 04-06-1921), 8(02-12-1926 en 01-11-1927).

³ *Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der R.K. Werkliedenvereniging te Heerlen*, [Heerlen 1930], pp. 34-35.

zeventien stammen uit de periode 1945 tot 1964, vijf zijn jonger dan 1964.

Dit houdt in dat de vaandels gewoonlijk aanzienlijk jonger zijn dan de organisaties zelf. Van de 31 organisaties die hun oprichtingsdatum op het vaandel vermeldden, is 58% vóór 1914 ontstaan en 32% tussen 1915 en 1929. Slechts 7% kwam tussen 1930 en het begin van de Tweede Wereldoorlog tot stand; 3% is van na 1945. De wens een vaandel te bezitten, manifesteerde zich soms pas na vele jaren. Diverse keren werd het vaandel bij gelegenheid van een 20- of 25-jarig bestaan voor de eerste maal ontvouwd.

Waarom schaften zoveel organisaties zich met zulk een grote verfraging een vaandel aan? Financiële redenen hebben daarbij stellig weleens een rol gespeeld, doorslaggevend waren zij zelden; de meeste organisaties legden grote vindingrijkheid aan de dag bij het spekken van hun vaandelfonds. Veel belangrijker was de functie van het vaandel in de organisatie. Voor alles gold dat het publiek optreden achter een vaandel het zelfrespect van de arbeidersklasse versterkte. Op 7 augustus 1907 liepen 25 leden van de Katholieke Arbeidersbeweging van Geleen-Lutterade tijdens een openluchtmee-ting achter hun vaandel aan. De secretaris gewaagt in zijn jaarverslag van een opvallende "achting die de arbeidersklasse van toen af ten deel viel na de minachting in vroeger tijden".⁴ Ook het zelfbewustzijn van de afdeling speelde een rol. Men hechte grote waarde aan opvallen tijdens een vaandelstoet. Het georganiseerd spoorwegpersoneel te Reuver en Swalmen hield tussen de beide oorlogen een actie onder de gegoede burgers van beide gemeenten om een vaandel te kunnen kopen, zodat de afdeling "niet meer behoefde achter te staan bij de grotere afdelingen... op onze bondsdagen in verschillende groote plaatsen in ons land".⁵

Zelden trok men achter het vaandel om te demonstreren en voor eigen belangen op te komen. Gewoonlijk ging het om manifestaties met een breed maatschappelijk doel, zoals bondsdagen, toogdagen, vaandeldagen en vooral openbare bijeenkomsten van de katholieke Kerk, bijvoorbeeld katholiekendagen, Mariacongressen en processies.

⁴ *Feestgids 50 jaar K.A.B. Lutterade-Krawinkel*, Heerlen 1959, p. 17.

⁵ *Feestelijke herdenking van het 25-jarig bestaan van de afdeling Reuver-Swalmen van de R.-K. Bond van Spoor- en Tramwegpersoneel "Sint-Raphaël" op 26 januari 1938*, [z.pl. 1938], ongepagineerd.

Bij die gelegenheden toonden ook de arbeiders, dat zij geëmancipeerd waren, precies zoals andere groepen dit zo graag deden. Het emancipatiestreven van de arbeidersklasse, de in Nederland zich achtergesteld voelende katholieken en het "arme, verdrukte" Limburg gingen hand in hand, zozeer zelfs dat het lidmaatschap van een zich groepsemancipatie ten doel stellende standsorganisatie, i.c. de Katholieke Werkliedenbond, hoger werd aangeslagen dan het lidmaatschap van de vakbond, die slechts de economische belangen verdedigde.⁶ Juichend berichtte de lokale pers over feesten, waarbij duizenden personen achter wel 40 vaandels en ondersteund door de tonen van muziekgezelschappen door de Limburgse steden trokken.⁷ "Hier zijn wij en we willen gezien worden. Denk niet dat wij minder zijn dan anderen", was decennialang de teneur. Vooral tussen 1920 en 1960 was dit het geval. In die tijd was een vaandel onontbeerlijk. De sterke hang groepssolidariteit en zelfrespect bij allerlei gelegenheden te tonen, verklaart ook waarom zoveel vaandels zijn overgebleven van afdelingen van de standsorganisaties en van de mijnwerkersbond. Zij omvatten 45% van de collectie. De meeste afdelingen van de andere bonden waren te klein om telkens opnieuw, elke zomer wel vier, vijf keer een afvaardiging van voldoende omvang naar de publieke manifestaties te kunnen zenden. In geen geval mocht de indruk worden gewekt dat de arbeidersbeweging maar weinigen in beweging bracht. De geringe participatie - zelden was ergens meer dan 10% van de beroepsgroep georganiseerd - dwong juist bij openbaar optreden vaak tot bundeling van krachten. Daarop waren slechts twee uitzonderingen. De duizenden mijnwerkers woonden bijna allemaal in een klein aantal gemeenten rond de steden Heerlen en Sittard, zodat de afdelingen van de mijnwerkersbond al gauw groot genoeg waren voor een eigen presentatie. Een heel ander geval was de propagandistenclub Credo Pugno. De leden van Credo Pugno waren zo gemotiveerd dat zij bijna zonder uitzondering verschenen als zij naar een centraal punt werden ontboden. Op een Bondsdag van deze organisatie in 1934 waren 1.500 leden, 89 vaandels en 12 muziekgezelschappen present.⁸

⁶ R. Dieteren, *Mens en Mijn*, Heerlen 1953, pp. 69-70.

⁷ *Limburgs Dagblad*, 19 september 1937, verslag vaandelwijdingsfeest N.R.K.M.B.

⁸ *Credo Pugno, Jaarverslag 1934*, p. 7.

Het samengaan van sociaal, religieus en regionaal emancipatiestreven binnen de Limburgse Katholieke Arbeidersbeweging is ook zeer verhelderend voor het begrijpen van de symbolentaal op de vlaggen en vaandels. De afbeeldingen, voorkomend op de vaandels van katholieke en christelijke bonden zijn gewoonlijk een combinatie van religieuze, beroepsgebonden en naar de regio verwijzende symbolen. Religieuze symbolen, zoals de patroonheilige of het Kruis treft men 51 keer aan, werktuigen waarmee de werkmans de kost verdiende komen 36 keer voor, 25 keer is er een silhouet van stad of streek. In dit opzicht is er groot verschil tussen de vaandels van de religieus gebonden organisaties, katholiek en protestant, en de vaandels afkomstig van socialistische bonden. Die tonen hoogstens een beroepssymbool, soms zelfs alleen de naam van bond en afdeling. Vanaf 1964, toen de emancipatie als voltooid werd beschouwd, verdwenen de symbolen. Op de zeven na 1964 gemaakte vaandels komt slechts het embleem van de bond voor.

De religieuze symbolen zijn overdadig aanwezig. Op de 59 vaandels afkomstig van katholieke organisaties werden 77 religieuze symbolen aangetroffen: 1,3 per vaandel. Het vaakst komt een afbeelding van een heilige voor. Zij zijn 43 keer centraal in het vaandel en zeer groot afgebeeld. Dertigmaal wordt een kruis aangetroffen, soms in combinatie met beroepssymbolen, altijd veel kleiner dan de portretten van de heiligen, nogal eens weggedrukt in een hoekje. Tweemaal staat het H. Hart afgebeeld, eenmaal de H. Hostie en een keer de sleutel van Sint-Servaas. Het betreft hier een vaandel, afkomstig uit Maastricht, zodat men in deze sleutel tevens een lokaal symbool kan onderkennen. Er is iets merkwaardigs mee aan de hand. Waarom een Servaassleutel op een vaandel? Het lijkt gewaagd daarin een uitdrukking van lokale autonomie te zien, zoals tot in de zestiende eeuw gewoonte was. Toen redeneerde men dat wie de sleutel van het hemelrijk, die door Sint-Petrus in de vierde eeuw aan Sint-Servaas was afgestaan, in zijn bezit had, een gezag bezat dat uitging boven dat van de Staat.⁹ Hendrik van Veldeke, Nederlands eerste dichter, omschreef de positie van Sint-Servaas in de twaalfde eeuw al met de woorden:

⁹ A.M. Koldewij, *Der gude Sente Servas* (Maaslandse Monografieën (groot formaat); V), Assen/Maastricht 1985, pp. 117-122.

"Hi gaff hem die selve gewalt
Die hem God hadde ghegeven
Over die dode ende over die leven:
Dat was ware orkonde,
Dat hij bonde en ontbonde
Sondighe ende gherechte
Heeren ende knechte
Beide Man ende wijff
Inden doot ende inden lijff".¹⁰

Hoewel de politieke achtergronden van de Servaassleutel in het begin van de twintigste eeuw nauwelijks nog bekend waren, mag toch niet worden uitgesloten dat de vermelding van de Servaassleutel op het vaandel van de Katholieke Actie te Maastricht een sterke politieke symboolwaarde had. De Katholieke Actie werd tijdens de Tweede Wereldoorlog opgericht om het sociaal-religieuze werk van de standsorganisaties voort te zetten. De organisatie hechtte eraan duidelijk te maken dat zij in ethisch opzicht ver uitsteeg boven het nationaal-socialisme.

Gewoonlijk werd het imago van de organisatie evenwel bepaald door de afgebeelde heilige.¹¹ Meestal werd gekozen voor iemand die tijdens zijn leven activiteiten had uitgevoerd die verwant waren aan die van de organisatie. Erg consequent was men daarbij niet. De werkliedenbonden kozen voor de timmerman Joseph, een pars pro toto. Hij werd vijftienmaal op een vaandel afgebeeld. De metaalbewerkers stelden de bisschop van Noyon-Doornik, Eligius de goudsmid, ten voorbeeld (3x); de handelsreizigers opteerden voor Sint-Christoffel, die reizigers overzette (4x) en de vervoerders voor de aartsengel Raphaël, die Tobias op een reis had vergezeld (3x). Moeilijker hadden de mijnwerkers het. Zij kozen vijf keer voor Sint-Barbara, die opgesloten was geweest in een toren, die enige gelijkennis vertoonde met een mijnschacht. Een negental keren stelde een vakbondsafdeling zich onder bescherming van de patroonheilige van de eigen parochie om de band met de regio te benadrukken. Even vaak werd al dan niet op instigatie van de geestelijk adviseur geko-

¹⁰ Henric van Veldeken, *Sente Servas/Sanctus Servatius* / hrsg. von Th. Frings und G. Schieb, Halle 1956, vs. 1748-1756.

¹¹ [J. van den Boogard en W. Rutten], *De vlag dekt de lading*, Leeuwarden/Maastricht 1989, p. 4.

zen voor een fantasieheilige. Soms kwamen de aalmoezeniers met een "petite idéologie". Zo stelde kapelaan Von Bönninghausen in 1904 voor de Venlose Volksbond, waarin patroons en arbeiders waren verenigd, onder bescherming te stellen van de H. Carolus Borromeus omdat die in de heiligverklaringsbulle werd genoemd "Een schitterend voorbeeld voor herders en schapen, een martelaar der liefde".¹² Versterking van onderlinge solidariteit was hier kennelijk het uitgangspunt.

De bedrijfstakgebonden symbolen waren gewoonlijk heel algemeen. De arbeidersstandsorganisaties beeldde meestal tandrad en hamer af; de mijnwerkersorganisaties kozen doorgaans voor een mijnlamp samen met twee afbouwhamers. Een enkele keer worden varianten daarop aangetroffen, alleen tandraderen, een hamer met houweel en dergelijke. In de vervoerssector ziet men het wagenwiel met vleugels, de locomotief, de bliksemschicht en de propeller verschijnen. Behalve de idee van stoere kracht, nodig om het werk uit te voeren, steekt achter deze symbolen vaak ook een vooruitgangsgedachte in de vorm van het voortrollend rad, de bliksemschicht en het stuurwiel. De veel voorkomende combinatie van tandrad, hamer en kruis verbeeldde zelfs uitdrukkelijk de samenwerking van kapitaal, arbeid en religie.¹³ De band met stad en streek is gewoonlijk slechts uitgedrukt in een gestileerde weergave van een markant punt. In Maastricht is dat de Servaasbrug of de Servaaskerk, in de mijnstreek een Malakoff-toren, ten plattelande een grazige weide of een breed stromend water. Op deze wijze werd benadrukt dat solidariteit en samenwerking in de eerste plaats dienden te leiden tot verbetering van de leefomstandigheden in eigen omgeving. Voor de herkenbaarheid van een opmarcherende organisatie waren deze aanduidingen van geen belang. Daarvoor werd vrijwel altijd de naam van de gemeente waaruit de afdeling afkomstig was in zeer grote letters op een duidelijk zichtbare plaats op het vaandel weergegeven.

Symboliek en functie verklaren ook de vorm en de uitvoering van het vaandel. De vakbonden en standsorganisaties waren niet de uitvinders van het vaandel als teken van opmarcherende groepen. Militairen liepen van oudsher achter hun vaandel aan en koesterden het met een uitgebreid ritueel. In het begin van de negentiende eeuw hadden

¹² 25 jaren sociale arbeid : feestuitgave R.K. Werkliedenbond Venlo, [Venlo] 1929, p. 15.

¹³ Van den Boogard en Rutten, De vlag dekt de lading, p. 8.

muziekgezelschappen zich een "drapeau" aangeschaft om bij hun publieke optredens duidelijk herkenbaar te zijn. Sinds 1830 bezitten ook de harmonieën en fanfares in Limburg vaandels. In meer dan 90% van de gevallen zijn het nog altijd ruitvormige vaandels, veelal vervaardigd naar Vlaams voorbeeld met gebruikmaking van velours of velours antique, omzoomd door goudgeborduurde kranen van eikenloof en - symbolisch voor succes - lauriertakken.¹⁴

De vak- en standsorganisaties hebben deels de gebruiken van de muziekgezelschappen gevolgd. Een veertiental vaandels is ruitvormig, gemaakt van velours of velours antique. Er is kwistig met gouddraad en goudfranje gewerkt. Herhaaldelijk is de centrale figuur gevat in een afzetting van lovertakken. De band met de oude vaandels van muziekgezelschappen is duidelijk, al is het kleurenspectrum ruimer dan op de oude Vlaamse harmonievaandels, waar het velours overwegend donkerrood en bruin was gekleurd.

Het overgrote deel van de vakbondsvaandels is evenwel rechthoekig en vervaardigd naar het voorbeeld van de wapperende nationale driekleur. Dat had consequenties voor het gebruik van materialen, zijde (33x), katoen (24x), wol (5x). Alleen bij vaandels, vervaardigd na de Tweede Wereldoorlog, komt men ook linnen (4x) of nylon (1x) tegen.

Het ligt voor de hand te vermoeden dat achter de gebruikte vormen en materialen een chronologie is verborgen: aanvankelijk ruitvormige vaandels van velours, zeer geschikt om de betekenis van de eigen organisatie of afdeling te benadrukken, later wapperende zijden en katoenen vaandels om bij collectief optreden met enige tientallen organisaties des te meer indruk te maken en na de Tweede Wereldoorlog een versobering, waarbij nieuwe, relatief goedkope materialen en weinig arbeidskracht vergende technieken de overhand krijgen. Deze veronderstelling is evenwel apert onjuist. Kostbare gevoerde vaandels van velours en kwistig bezet met goudband en gouddraad zijn tot kort vóór de Tweede Wereldoorlog vervaardigd, terwijl menig wapperend vaandel ouder is, soms zelfs van vóór 1914 stamt, zoals het geval is met de katoenen vlag van de R.-K. Volksbond van Venlo. Dit vaandel valt bijzonder op, omdat het zowel als wapperende vlag bij optochten alsook in uitgespreide vorm als vaandel kon

¹⁴ P. Crasborn, De Verenigingsvaandels, in: M. Nijsten, J. Meuwissen en J. Frusch, *Blaasmuziek in Limburg*, Thorn 1989, pp. 154-200.

worden gebruikt: aan de bovenzijde zijn lussen aangebracht zodat ophangen mogelijk was.

Behalve de functie - overwegend intern of publiek - speelden ongetwijfeld ook de kosten een rol. Het velours vaandel met gouddraad was vele malen duurder dan het wapperend vaandel, dat soms al voor f 26,- (prijs in 1934) kon worden verworven. De gebruikte technieken bevestigen de bovengenoemde hypothese. Tot 1942 werden overwegend zeer arbeidsintensieve technieken gebruikt. Er is veel borduurwerk, herhaaldelijk worden applicatie- of incrustatietechnieken gebruikt. Combinaties ervan komen veel voor. Bij het maken van acht vaandels werden drie of meer technieken tegelijk gebruikt, bij niet minder dan 37 twee technieken. Na de Tweede Wereldoorlog, toen het vaandel geleidelijk een minder opvallende rol ging spelen bij het representeren van de organisaties, werd ook in technisch opzicht een versobering doorgevoerd: druk- en schildertechnieken die maar weinig arbeidstijd vergden, werden herhaaldelijk toegepast.

De sterk ideëel gekleurde functie van de vaandels en vlaggen had ook nog andere gevolgen. De ontwerpers en de vervaardigers werden gewoonlijk niet belangrijk genoeg geacht om zelfs maar bij de officiële aanbidding te worden genoemd. Eigenlijk is slechts van één enkel vaandel bekend wie het heeft ontworpen en wie het vervaardigde. Het op 1 november 1927 onthulde vaandel van de Protestants-Christelijke Mijnwerkersbond was door L.H. Kurpershoek, hoofdbestuurslid van de Algemene Nederlandse Christelijke Ambtenarenbond, ontworpen en door een Haags atelier vervaardigd.¹⁵

Wat vaker kennen wij of de ontwerper of de maker. Dat is in het bijzonder het geval wanneer de vaandels zijn gesigineerd, iets wat elf keer voorkomt. Maar dan nog wordt men niet veel wijzer: wie is H.v.d.L.? Wat wordt bedoeld met JAP/LAP? Een wat duidelijker beeld krijgen wij van de Credo Pugno vlaggen. Omdat die niet kleurecht waren gebleken, verschenen publicaties dat de ontwerper-vervaardiger, Matthieu Lommen te Schaesberg, gratis voor herstel zorg droeg.

De spraakmakende gemeente houdt het erop dat de meeste vlaggen en vaandels zijn ontworpen en vervaardigd door vrouwelijke religieuzen. Mogelijk is dit juist; diverse vrouwenkloosters hadden ateliers

¹⁵ De Protestants-Christelijke Mijnwerker van 1 november 1927 vermeldt de ontwerper; de maker heeft het vaandel gesigineerd.

voor de vervaardiging van paramenten en vaandels die druk beklant waren. Voorzover evenwel makers bekend zijn, blijken de vakbonden zich veeleer tot gespecialiseerde ateliers dan tot kloosters te hebben gewend.

De anonimiteit van de makers en ontwerpers zegt ook iets over de artistieke kwaliteit. Pas in 1958 in het ontwerp van Tom Franssen voor de Eucharistische Kruistocht te Roermond komt een verbinding tussen kunsthistorisch belangrijke scholen en vaandels tot stand. Bij dit vaandel heeft het werk van Marc Chagall - naar het schijnt - als voorbeeld gediend. Voor die tijd hebben wij louter met kunstnijverheid te doen, waarbij de vormgeving overeenkomsten vertoont met die op aardewerk en porselein en in glas-in-loodramen uit dezelfde tijd. De artistieke geplogenheden in de kunstnijverheid werden steeds bepaald door de smaak van de opdrachtgever. Die stond nogal afwijzend ten opzichte van de sedert 1850 sterk persoonlijk gekleurde intuïtie van vooraanstaande kunstenaars. Het vaandel, "de verzinnebeelding van wat leeft en streeft in de organisatie", zoals Poels het in 1927 uitdrukte,¹⁶ diende gemaakt te zijn volgens het principe van het affiche en dus aan drie voorwaarden te voldoen: op grote afstand moest het de aandacht trekken door zijn kleur; door de markante voorstelling en vormgeving moest het van verre herkenbaar zijn en de voorstelling en de kleuropbouw dienden berekend te zijn op het uitwaaiëren van de vlag.¹⁷ Door deze doelstellingen sloot de vormgeving van de vakbondsvaandels en -vlaggen sterk aan bij die van allerlei vormen van volkskunst. De ontwikkeling naar een nieuwe en meer abstracte vormentaal verliep zeer traag. Zij laat zich bij gebrek aan studies over de ontwikkeling van de volkskunst in de late negentiende eeuw tot hun opgaan in algemeen aanvaarde kunstvormen in het derde kwart van de twintigste eeuw, toen design een artistiek specialisme werd, helaas niet bondig en tegelijk nauwgezet beschrijven.

¹⁶ *Limburgs Dagblad*, 19 september 1927, verslag van het vaandelwijdingsfeest N.R.K.M.B.

¹⁷ P. Nissen, *De Eucharistische Kruistocht van het bisschoppelijk college te Roermond : geschiedenis van een katholieke jeugdbeweging voor middelbare scholieren 1933-1983*, Roermond 1985, p. 63.

Vatten wij samen:

De vaandelcollectie van het Sociaal Historisch Centrum biedt een opmerkelijk spectrum van de symbolische vormtaal, door de arbeidersbeweging gehanteerd bij haar intrede in de moderne geïndustrialiseerde samenleving. De achterliggende idee is er één van zelfbewust groepsoptreden; de vormtaal wordt door dit representatief aspect geconditioneerd. Ook de arbeiders hebben er behoefte aan te tonen dat zij in elk type samenleving passen zonder te breken met tradities. Zoals het negentiende-eeuwse muziekgezelschap, zoals de oude parochiële gemeenschap met haar processies laten zij iedere toeschouwer zien dat zij een waardevol element in de samenleving zijn, waarmee rekening moet worden gehouden en geen buitenbeentje. Zoals eertijds legerafdelingen volgden zij het vaandel ten strijde; zoals de deelnemer aan de processie tonen zij het belang van hun ideeëngoed, zoals de harmonie en de fanfare hun bijdrage aan het welzijn van de lokale gemeenschap. Er vindt een integratie van doelstellingen plaats die de vaandelcollectie tot een opmerkenwaardige documentatie maakt omtrent de sociaal-psychologische consequenties van de overgang van een sterk informele samenleving naar een moderne industrieel gerichte markteconomie. Zij opent daarmee perspectieven op beter inzicht in de verandering van cultuurpatronen onder de minder welvarende delen van de bevolking, gaande van volkscultuur naar participatie in de elitaire cultuur. De grote vertraging waarmee de culturele opvattingen van de arbeiders zich aanpasten aan veranderingen in de samenleving is zo opmerkelijk, dat een breder onderzoek op dit terrein wenselijk is.

LITERATUUROVERZICHT

P. van den Brink, red., Almanak Verzamelingen Topografisch Beeldmateriaal. Een overzicht van kaartenverzamelingen en topografisch-historische atlassen in Nederland, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag 1996, 340 pag.

Topografisch beeldmateriaal is van wezenlijk belang voor de geschiedvorsing. Historisch-geografische studies steunen in hoge mate op de analyse van kaartmateriaal. Bedrijfshistorici zijn regelmatig aangewezen op foto's van productieprocessen om de cryptische opmerkingen in archieven te kunnen begrijpen. De sociaal historicus wil graag een afbeelding hebben van het interieur van een oude arbeiders- of burgermanswoning om de leefomstandigheden in vervlogen tijden nauwgezet te kunnen beschrijven. De cultuurhistoricus die aandacht besteedt aan volkscultuur is aangewezen op beeldmateriaal. Het is niet alleen in veel grotere omvang beschikbaar dan beschrijvingen van uitingen van volkscultuur, maar ook duidelijker. Architectuurgeschiedenis en monumentenzorg kunnen niet zonder technische tekeningen. Zo kan men doorgaan.

Er zijn in Nederland talrijke zeer omvangrijke verzamelingen topografisch beeldmateriaal. Elke archiefdienst en elk historisch museum bewaart manuscriptkaarten, gedrukte kaarten, atlassen, globes, technische en niet-technische tekeningen, historieprenten, prenten, prentbriefkaarten, foto's, luchtfoto's, beeldplaten, films en affiches of althans een deel van dit materiaal. Hier en daar is het ondergebracht in een speciale afdeling, aangeduid met de welluidende naam historisch-topografische atlas, waar tenminste aandacht wordt besteed aan de conservering van het materiaal. Soms worden ook interessante initiatieven ontplooid om tot ontsluiting te geraken. De kleinere instellingen beschouwen het topografisch beeldmateriaal gewoonlijk als documentatie, zeer geëigend om bezoekers een paar aangename, maar volstrekt toevallige verrassingen te bezorgen. Conservering en ontsluiting krijgen pas aandacht als de omstandigheden er aanleiding toe geven.

Hoe het ook is georganiseerd, de ontsluiting en toegankelijkheid van het topografisch beeldmateriaal laat steeds veel te wensen over. Deels is dit begrijpelijk: het gaat om heel disparate collecties: kaarten,

technische tekeningen, prentbriefkaarten, foto's, bidprentjes laten zich niet in één ontsluitingssysteem vangen. Er zijn zelfs nauwelijks eenduidige regels te geven voor de beschrijving ervan. Bovendien worden delen van het materiaal, betrekking hebbende op een en hetzelfde thema of een bepaalde geografische eenheid, altijd aangetroffen bij meerdere instellingen, bibliotheken, musea, archieven en documentatiecentra. Die gebruiken steeds eigen ontsluitingsystemen en hanteren computerprogrammatuur die niet uitwisselbaar is. In het beste geval worden categorie voor categorie afspraken gemaakt en met vallen en opstaan uitgevoerd.

De Nederlandse Vereniging voor Cartografie en de Vereniging De Historisch-Topografische Atlas doen al sinds lang moeite in deze duisternis enig licht te brengen. In 1980 verscheen een Gids voor Kaartenverzamelingen in Nederland, twee jaar later een Gids voor topografisch-historische atlassen in Nederland. De beperkingen die beide publicaties kenden deden de beide verenigingen in 1992 besluiten zich breed te informeren. De rondgezonden uitvoerige enquêteformulieren werden slechts op beperkte schaal ingevuld getourneerd. Een beknopter vervolgenquête bracht wat ruimer informatie boven tafel, zij het nog steeds met ernstige lacunes.

Vooraf de Limburgse beheerders van topografisch beeldmateriaal lieten het afweten. Slechts zes instellingen zonden antwoorden in: drie archieven, te weten het Rijksarchief te Maastricht en de gemeentearchieven van Heerlen en Maastricht, één museum, het Mijnmuseum in Kerkrade, één bibliotheek, de Stadsbibliotheek te Maastricht en één categorale instelling, het Sociaal Historisch Centrum, antwoordden. De rest deed er het zwijgen toe, zodat het lijkt alsof te Roermond, Sittard, Venlo en Weert, om slechts voorbeelden te noemen, in het geheel geen topografisch beeldmateriaal wordt bewaard, noch door de archivariissen, noch door de musea. Ook heeft het er de schijn van dat de verzameling van het Limburgs Geschieden Oudheidkundig Genootschap, bewaard door het Bonnefantennmuseum, geen historischeprenten en ander prentmateriaal bevat, om te zwijgen van de lokale musea, waar de wanden vol hangen met foto's. Het gaat om collecties van gigantische omvang. Zonder dat melding werd gemaakt van de zeer omvangrijke collectie kadasterkaarten, bewaard door het Rijksarchief en met links en rechts de aanduiding onbekend als het ging om de aantallen bewaarde foto's, technische tekeningen, negatieven en prentbriefkaarten, gaven de zes inzenders

al het bezit op van 400.000 fysieke eenheden. Alle instellingen tezamen zullen ongetwijfeld over meer dan een miljoen eenheden beschikken, een historische "mer à boire", waarin niemand enige weg kan vinden.

De les van deze derde, nuttige, maar zeer onvolledige publicatie over topografisch beeldmateriaal is duidelijk: zolang de inefficiency bij het onderzoek naar topografisch beeldmateriaal geen enkele beperking kent, zal elke onderzoeker die er op is aangewezen zich er bij voorbaat bij neer moeten leggen dat zijn inspanningen zullen leiden tot publicaties die voornamelijk opvallen door hun onvolledigheid en hiaten.

Een aantal maatregelen dient te worden getroffen. Vooreerst zal voor heel de provincie een globaal overzicht dienen te worden gemaakt van de omvang en de waarde van de collecties. Vervolgens dienen afspraken te worden gemaakt omtrent een zo uniform mogelijk ontsluitingssysteem, dat ruim toegankelijk is en op eenvoudige wijze te consulteren. De derde stap dient te bestaan in verwijzing naar vooral voor de Limburgse geschiedenis van eminent belang zijnde verzamelingen kaartmateriaal uit de zestiende tot de achttiende eeuw, bewaard door instellingen in het buitenland: België, Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk, Italië en zelfs, zo blijkt uit een uit eind negentiende eeuw verschenen publicatie, Denemarken.

Tenslotte dient men zich te beraden over het beheersen van de groei van de collecties. Op dit moment wordt alles in dank aanvaard zonder zelfs maar te letten op de houdbaarheid van de dragers. Die is voor bijvoorbeeld films, negatieven en videobanden aan serieuze beperkingen onderhevig, zodat weldra aanzienlijke kosten voor pure conservering ontstaan.

Overigens is het op dit terrein niet louter kommer en kwel. Lifva spant zich met provinciale ondersteuning in om de her en der bewaarde films te beschrijven. Met middelen verstrekt door het Prins Bernhardfonds werd onlangs een niet gering deel van de tekeningen, afkomstig van een atelier van een glazeniersgeslacht, beschreven. Dat zijn waardevolle bijdragen, waardoor het benutten van kleine, heel specifieke bestanden wordt vergemakkelijkt. Gezien de omvang van het beeldmateriaal in openbaar en in particulier bezit blijft het echter dweilen met de kraan open.

J.J.

A. Lewe, "Invoer te lande verboden". Een verkenning van de handel over landwegen tussen Nederland en de Pruisische provincies Rheinland en Westfalen 1836-1857, Hilversum 1995, 350 pag., graf., reg.

De handel tussen Nederland en West-Duitsland in de negentiende eeuw heeft recent herhaaldelijk de aandacht van historici getrokken. Gewoonlijk hadden de beschouwingen betrekking op het totaal van de handelsstromen of meer specifiek op de Rijnvaart. Nusteling maakte over dit laatste thema menig behartenswaardige opmerking. Aan de handel over land werd nauwelijks aandacht besteed. Het was om meerdere redenen begrijpelijk. De landhandel valt qua omvang in het niet bij het goederentransport over de rivieren of - wat het laatste kwart van de negentiende eeuw betreft - via het spoor. Rond 1850 werd slechts 3% van de Nederlandse invoer uit Duitsland over de weg ons land binnengebracht. Opmerkelijk genoeg lag dit bij de uitvoer flink hoger. Zo'n 20% van de goederen die vanuit Nederland naar de langs de grenzen gelegen Pruisische provincies werden verstuurd, kwam over land binnen.

Behalve het geringe belang van de landhandel was stellig ook de diffuse bronnentoestand debet aan het gebrek aan historische belangstelling voor het thema landhandel. In Nederland zijn hoegenaamd geen cijfers over de landhandel bewaard gebleven. Alleen het Provinciaal Verslag van Limburg biedt incidenteel enige informatie. In Duitsland werden wel cijfers gepubliceerd, zij het in een reeks die in geen enkele bibliotheek volledig aanwezig is en alleen voor goederen die waren onderworpen aan in- of uitvoerrechten. Het laatste betekent dat slechts voor een klein aantal producten een lange reeks kan worden opgesteld; het merendeel van de goederen was soms wel, dan weer niet bij het overschrijden van grenzen belast en komt derhalve hooguit incidenteel in de opgaven voor.

De eerste verdienste van mevrouw Lewe is dat zij aantoont dat het ondanks al deze mitsen en maren zeker gaat om een thema zonder enig belang. Integendeel, in meerdere opzichten verbetert haar ogenschijnlijk microscopisch onderzoek ons inzicht in de negentiende-eeuwse economie. Vooreerst: de aard van de landhandel was destijds heel divers. In overwegend agrarische streken, zoals rond Kranenburg en langs de Meinweg, ging het om puur regionale handel; er werden wat goederen de grens overgebracht die voor lokale behoeften nodig waren. In de streek rond Aken, Vaals en

Moresnet was daarentegen overwegend sprake van internationale handel. Er was nog een derde vorm. Tussen Venlo en Mönchengladbach/Krefeld had het goederentransport over land vooral de behoeften van snel industrialiserende regio's te vervullen. Deze drie handelsstromen bleken in sterk verscheiden mate gevoelig voor zich aandienende alternatieve vervoersmogelijkheden. De opening van de spoorlijn Antwerpen-Luik-Keulen in 1843 deed de landhandel rond Aken bijna van de ene op de andere dag verdwijnen. De lokale handel in het noorden en in het midden van de provincie veranderde daarentegen nimmer van karakter. Hooguit kozen de transporteurs een andere nabijgelegen grensovergang omdat de straat daar toevallig was verbeterd. In beide gevallen was het economisch belang van het landkanaal rond 1850 marginaal. De aanleg van spoorwegen in de Nederrijn en de verbetering van landwegen in de industrialiserende regio Krefeld-Gladbach-Viersen had daarentegen een sterk stimulerend effect op de landhandel. De versnelling van de industrialisatiegolf aan Duitse zijde leidde tot stijgende vraag naar luxe consumptiegoederen, halffabrikaten en enkele grondstoffen die via de Maas werden aangevoerd en vervolgens per as vanuit Venlo naar Kaldenkirchen en verder het land in werden gebracht. Industriële producten werden uiterst zelden mee teruggenomen, zodat Venlo zich tot een transportcentrum bij uitstek ging ontwikkelen.

Een heel andere wetmatigheid van economische aard, die door de auteur wordt onderlijnd, betreft de gevolgen van een verbetering van het wegennet. De verharding van wegen leidde op vier, vijf fronten tot daling van transactiekosten. De karren vorderden sneller, zodat een groter gebied kon worden bediend. Zij konden zwaarder worden beladen, er was minder trekkracht nodig, het transport was minder gevoelig voor weersomstandigheden, bijkomende kosten, bijvoorbeeld voor overnachtingen, vielen weg. De aanwezigheid van een goede verbinding in de omgeving rechtvaardigde al vlug een omweg. Een gunstig gelegen kleine stad als Venlo kon zich in korte tijd ontwikkelen tot een distributiecentrum, waarin de dienstensector flink uitdijde. Ook zij opgemerkt dat niet elk type handel zich leende voor alternatieve transportwijzen. Bulkgoederen, zoals steenkool, zout en kalk werden lang per as de grens overgebracht, maar gingen vanaf de periode 1845-1850 deels per spoor. De veehandel leende zich uitsluitend voor overland-handel: schapen en runderen werden opgedreven. Handel in luxe consumptieproducten, zoals specerijen, koffie, rijst

en gedroogde vruchten, was per definitie aangewezen op gemengd transport. Nadat de goederen per schip - later deels per spoor - naar een distributiecentrum waren vervoerd, werden zij van daaruit per as naar afnemers gezonden. Indien, zoals ter hoogte van Venlo aan de overzijde van de grens het geval was, een regio snel expandeerde ontwikkelde zich een transportnetwerk. Maar als de afstand tot de rivier te groot werd of die niet goed bevaarbaar was, zoals met de Maas bij Maastricht het geval was, bleek het al vlug voordeliger de trein in te schakelen en twee keer verladen voor lief te nemen.

De auteur verwerft zich verdiensten door een ogenschijnlijk klein onderwerp zo uit te diepen dat inzicht ontstaat in historische processen die zich tot nu toe geheel aan het oog van de waarnemer onttrokken. Zij maakt duidelijk waarom noch Maastricht, noch Sittard, noch Nijmegen na 1830 in de internationale handel een economisch steunpunt vonden, terwijl het voor Venlo de kurk werd waarop de economie dreef.

J.J.

J. Mertens, Handel en wandel van de Teuten in Duitse gemeenten. Studie van de migratie van Luikenaars in Duitse gemeenten, Lommel 1995, 506 pag., ill., bijlagen, reg. (= Publicaties van de v.z.w. Museum Kempenland te Lommel, 14).

Sedert de publicatie in 1972 van R. Knaepen, "Lommel. De vrijheid en het Teutendorp", hebben de ambulante economische activiteiten veel aandacht gekregen van lokale historici. De omvangrijke literatuurlijst die de nieuwe studie van Mertens voorafgaat staat bol van vermeldingen van meer of minder omvangrijke bijdragen over dit thema. Kennisname van een studie van Abel Poitrineau, "Remues d'hommes. Les migrations montagnardes en Franse 17e-18e siècles", bracht Mertens op de gedachte dat een verbreding en verdieping van het thema mogelijk was. Heel wat trekkende luiden bleven ver van huis hangen, vonden er een minder fysiek belastende inkomstenbron en stichtten er een gezin. Een zoektocht naar inwijkelingen in landstroken waar Teuten met hun waren langstrokken kon wellicht het zicht op het vraagstuk verdiepen. In tenminste één opzicht bleek dit een heel goede gedachte. In tal van Duitse archieven en bibliotheken vond Mertens sporen van migranten, afkomstig uit het kwadrant

Eindhoven-Roermond-Hasselt-Turnhout, de streek waar de varende luiden gewoonlijk met de verzamelnaam Teuten werden aangeduid. De bijeengebrachte documentatie is zeer overvloedig. Zij vult op tal van punten onze kennis van ambulante economische activiteiten aan. Of Mertens ook het beeld van het ambulante gebeuren helderder maakt is evenwel zeer de vraag. De wijze waarop hij zijn data ordent zet de lezer herhaaldelijk op het verkeerde been. De omstandige documentatie is geografisch geordend. Het eerste van dit zeven delen tellend boek behandelt de Teuten in het noordwesten van Duitsland, dat wil hier zeggen de streek tussen Flensburg aan de grens van Duitsland en Denemarken en Trier vlakbij de grens van de huidige deelstaten Nordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz. Het tweede deel vergast ons op de data, aangetroffen in de Rijnpalts, Elzas-Lotharingen en Luxemburg. Gemakshalve worden die landstrekken ook in de zeventiende en achttiende eeuw tot het Duitse Rijk gerekend. Het derde deel brengt ons naar het Taunusgebergte, het vierde deel naar Hessen en het vijfde deel naar Hannover en Brunswijk. Ditmaal is de afbakening van de territoria redelijk helder, maar is sprake van zeer verscheiden activiteiten. In de Taunus ontmoeten wij vooral koperslagers, evenals trouwens in Hannover en Brunswijk. In Hessen gaat het daarentegen om haarhandelaren afkomstig uit Eersel, Luiksgestel en Bergeyk, drie dorpen gelegen aan de rand van het Teutengebied. Het zesde deel brengt de sporen van incidentele aanwezigheid van Teuten in Dantzig en Silezië bijeen. Het laatste deel probeert een samenvatting te geven. Een heldere definitie van de Teutenhandel meent de auteur na de stormvloed van feiten en gebeurtenissen niet meer te kunnen geven (p. 303). Enige kenmerken weet hij wel op te sommen. Heel specifieke ambachtelijke vaardigheden (ketellappen, versnijden van haren voor bewerking door de pruikenmaker), ongebruikelijke commerciële praktijken (handel langs de deur tegen contant geld) en bijzondere organisatievormen (opereren in groepsverband binnen afgebakende regio's) gaan samen (pp. 303-304).

Ik betwijfel of daarmee de bijzondere plaats van de Teuten in de ambulante economische activiteiten uit de nieuwe tijd voldoende is afgebakend. De ambulante economische activiteiten waren tussen 1550 en 1800 veelvormig. Heel oud, zeker tot in de veertiende en vijftiende eeuw teruggaand, is de internationale veehandel. Als gevolg van een toenemende consumptie van vlees ontstond rond 1350, 1400 in landen als Denemarken en Hongarije een intensieve

veeteelt, die zich toelegde op de fok en iets later het vetmesten van slachtvee, dat vervolgens werd opgedreven naar meer verstedelijkte gebieden in Duitsland en soms ook de Nederlanden.

Vervolgens is er de trekarbeid. Een sterke balling van werkzaamheden in akkerbouw en veeteelt tussen juni, als in de weidegebieden het hooi snel moest worden gemaaid en binnengebracht, en september/oktober, wanneer de oogst van vlas en meekrap zeer veel handen werk gaf, bood gelegenheid aan personen, woonachtig in minder vooruitstrevende agrarische gebieden, met seizoensarbeid langs de kusten van de Noordzee enig beleg op de schrale boterham te verdienen. Jan Lucassen deed er omstandig verslag van. Zijn relaas is gesitueerd omstreeks 1800. Het is onduidelijk wanneer de trekarbeid opkwam. Het hannekemaaien bleef tot tenminste 1914 in zwang. De trek van Vlamingen naar Noord-Frankrijk om bieten te rooien eindigde pas rond 1950. Tot de trekarbeiders kunnen ook de families uit Wallonië en het Limburgse Maasdal worden gerekend, die tussen ten laatste 1800 en 1914 ver van huis brikkenovens bouwden en stenen bakten.

Zeer verbreid en waarschijnlijk vanaf de zestiende eeuw in opkomst waren de rondtrekkende ambachtslieden. Daaronder treft men koper-slaggers, blikslagers, scharenslijpers, schoorsteenvegers en veecastreeters aan. Soms was het noodzakelijk dat zij hun werkzaamheden bij de opdrachtgever aan huis uitvoerden, in andere beroepsgroepen was dit alleen maar hoogst wenselijk om te voorkomen dat de kookpot of het blikken gerief te lang buiten gebruik was. Het gros van de Teuten valt in deze categorie. Hier gold waarschijnlijk dat een redelijk uitgestrekt gebied nodig was om voldoende klanten te vinden en dat de ambachtsman elk jaar langs diende te komen voor bij voorkeur preventief onderhoud. Het verschijnen van de rondtrekkende ambachtsman werd zinvoller naarmate de omvang van de inboedel toenam en daaronder meer uit metaal vervaardigde voorwerpen waren. Uit nogal wat studies over materiële cultuur aan de hand van boedelinventarissen komt naar voren dat zulks vooral in de achttiende eeuw het geval was. Rond die tijd werden ook kachel en fornuis populairder. Zij vroegen een goed trekkende schoorsteen, smaller dan die van het open haardvuur. Het trekkende ambacht werd een bezigheid van importantie. In de loop van de twintigste eeuw verdween de rondtrekkende ambachtsman weer uit het straatbeeld. Hij had

behalve het platteland ook iets te zoeken in kleine steden. Mertens trof hen er regelmatig aan.

Tenslotte dient de marskramer te worden genoemd. Hij trok onder meer rond met snuisterijen, brillen, horloges en in het bijzonder textiel. Muchenbled heeft er onlangs nog op gewezen dat in de tweede helft van de zeventiende en in de achttiende eeuw overal waar geen vlas werd geteeld ten plattelende behoefte bestond aan linnens, daar waar de schapenhouderij zeldzaam was aan grove wollen stoffen. Hergebruik en reparatie van deels versleten linnen en wollen textilia waren regel. Omdat de behoefte van streek tot streek varieerde was het waarschijnlijk lucratief de verkoop van enig textiel en garens met een amdacht, dat zich voor ambulante activiteiten leende, te combineren. Mertens heeft onder de Teuten van dergelijke combinaties, voorzover ik kan overzien, meer voorbeelden aangetroffen dan van gespecialiseerde textielhandel. Uit bedrijfsgeschiedenissen en biografieën blijkt evenwel dat leden van Westfaalse marskramersfamilies als Brennikmeyer, Thorbecke, Lampe en Dreesmann, sterk het accent legden op textielhandel, daarin veelal waren gespecialiseerd. In tegenstelling tot de Teuten trokken zij vooral naar streken met relatief hoge gemiddelde besteedbare inkomens. Van de joodse marskramers die in de lösstreken van de beide Limburgen opereerden staat vast dat hun activiteiten pas in het derde kwart van de achttiende eeuw een aanvang namen, althans in meer gespecialiseerde vorm. Voordien hadden belangrijke joodse handelaren tenminste af en toe hun knechten de boer op gestuurd.

Naast verkopende marskramers waren er ook rondtrekkende handelaars die vooral inkochten. In de pruikentijd was haar een begeerd artikel. Sommige dorpen uit de Teutenregio specialiseerden zich erin. Er is een grote diversiteit aan ambulante economische activiteiten geweest. In diverse streken van West-Europa werd het in de nieuwe tijd regel een deel van de bevolking maandenlang op pad te sturen. De expulsiezones zijn gewoonlijk streken met relatief lage doorsnee-inkomens. De bodem was er vaak van zo matige kwaliteit dat intensivering van de landbouw niet mogelijk was. In zulke streken mag een aanzienlijk overaanbod aan arbeidskrachten worden verwacht, waarvoor een uitlaatklep moest worden gezocht.

Trek naar steden waar toch heel de nieuwe tijd door een sterfteoverschot wordt aangetroffen, werd kennelijk niet als de meest ideale oplossing gezien. Om een of andere reden werd gekozen voor tijde-

lijk verblijf in den vreemde. De weg terug werd opengehouden. Waarom deze oplossing de voorkeur had is voorshands onduidelijk. Mertens brengt geen verklaringen aan, of het moet zijn dat de opmerkelijke gemiddelde leeftijd van de rondtrekkende Teuten een rol speelde. De aan hen verstrekte paspoorten laten zien dat zij gemiddeld 30 à 32 jaar oud waren. Dit was destijds ongeveer de leeftijd waarop jonge mannen in het huwelijk traden. Het is evenwel om meerdere redenen onwaarschijnlijk dat vooral werd gekozen voor ambulante economische activiteiten om nog vlug een uitzet te verdienen. Er bleven erg veel Teuten achter in de gebieden waar zij hun klanten hadden gevonden. Ook is sprake van een hoge mate van continuïteit in het ambulante ambacht. Generaties lang stuurden Lommel, Neerpelt, Overpelt, Budel, Hamont en Nederweert grote aantallen koperslagers uit, terwijl men hen in diverse vlakbij gelegen dorpen met een lamp moest zoeken. Mertens wijt het verschil deels ten onrechte aan de stand van het onderzoek. Vader en zoon Lucassen hebben in Meijel even intensief naar Teuten gespeurd als Knaepen in Lommel. De Lucassens vonden een enkeling, Knaepen een schier onafzienbare stoet.

Van belang lijkt in dit verband ook dat de Teuten uit de Brabants-Limburgse grensstreek voornamelijk één ambacht beoefenden: de koperslagerij. Die vergde een vaardigheid die niet één, twee, drie was aan te leren. Een langdurige opleiding "on the job" kan niet hebben plaatsgevonden om vlug even wat bij te verdienen. Om de hiervóór genoemde redenen valt ook uit te sluiten dat we met een generatiekloof te maken hebben. De overdracht van agrarische bedrijven van vader op zoon verliep inderdaad moeizaam. Heel wat jonge mannen moesten langer wachten op de rol van bedrijfshoofd dan hen lief was. Maar het kan toch wel niet zo zijn dat zij, wachtend op het moment dat pa zich terugtrok, eerst jarenlang in opleiding waren om een paar jaar als ambulant ambachtsman in den vreemde door te brengen en schielijk naar huis terug te keren als het eindelijk zover was. Hoogstens kan het opereren als Teut en passant een bijdrage hebben geleverd aan het oplossen van maatschappelijke problemen als hiervóór beschreven.

Een heel ander probleemveld dat in alle studies nog onvoldoende is aangesneden, vormt de kennelijk sterke mate van regionale collectiviteit in de ambulante bedrijvigheid. Van streek tot streek worden andere accenten gelegd. De Schotse hooglanders en de bergbewoners

van het kanton Solothurn in Zwitserland werden bij voorkeur soldaat, de Maaskanters tussen Horn en Elsloo legden zich steevast toe op de steenbakkerij, de inwoners van Westfalen liepen en masse met textiel. Rond Lommel-Budel-Nederweert treft men onwaarschijnlijk grote aantallen kopersmeden aan, genoeg om een flink deel van Noordwest-Europa te bedienen. Informele netwerken moeten overal de recruterij en opleiding in één en dezelfde richting hebben gestuurd. Ook daarmee is de collectiviteit present. Eenmaal op pad maakten de ambulanten deel uit van een hiërarchisch gestructureerd verband: de compagnie. Die verdeelden onderling de afzetgebieden en speelden een rol bij de aankoop van grondstoffen en de aanleg van handeldepots (p. 308). De rol van de compagnie is echter veel breder dan alleen kapitaalverstrekking, zoals Mertens suggereert (p. 307).

De structuur van de arbeidsmarkt en de wijze van arbeidsorganisatie die ten grondslag lagen aan het nogal massale verschijnsel van ambulante economische activiteit in Europa tussen de tweede helft van de zestiende eeuw en grosso modo de beide wereldoorlogen is nog verre van helder. Hiervóór hebben wij gezien dat de samenhang met regionaal zeer diverse economische ontwikkelingspatronen sterk is. Aan de basis van een overzichtswerk als Mertens beoogde te schrijven, zou een theorie over de rol van ambulante economie in de vroeg moderne economie moeten liggen, zodat het fenomeen niet uitgaand van geografische spreiding, maar thematisch, aspect voor aspect, kan worden beschreven.

J.J.

A. Verhulst, Landbouw en landschap in Middeleeuws Vlaanderen, Brussel 1995, 191 pag., ill.

In 1964 schreef A. Verhulst een korte studie onder de titel "Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief", dat in wetenschappelijke kringen een warm onthaal kreeg. Een kleine twee jaar later, in 1966, verscheen een iets uitgebreider Franstalige versie van dit boek, getiteld "Histoire du paysage rural en Flandre de l'époque romaine au XVIIIe siècle".

In beide studies ging het om de oorsprongen van het landschap in de beide provincies Vlaanderen, zoals dit zich aan het begin van de

negentiende eeuw en in belangrijke mate nog altijd laat zien. Verhulst heeft zijn onderzoek rond dit thema nog dertig jaar lang tot aan zijn emeritaat als hoogleraar historische geografie en middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Gent voortgezet. De in die tijd verworven inzichten vat hij samen in het nu voorliggende werk. Het Gemeentekrediet dat als uitgever optrad en de auteur hebben, naar het schijnt, hevig gewedijverd wie de meest excellente prestatie kon leveren: de vormgever of de schrijver. Die strijd is onbeslist geëindigd. Er ontstond een schitterend, zeer functioneel geïllustreerd werk dat met een overvloed aan bewijzen helder de centrale these van de schrijver bijna onomstotelijk uiteenzet: de contouren van het moderne Vlaamse landschap zijn in de vroege Middeleeuwen gelegd in de beide provincies Vlaanderen; zij hebben zich in de hoge Middeleeuwen, ten laatste in de twaalfde tot de veertiende eeuw over heel het Vlaamse gewest verbreid, het laatst in de Brabantse en Limburgse Kempen. Laten wij zijn relaas volgen.

Het ontstaan van het landschap is de geschiedenis van het ingrijpen van de mens in de natuur. De effecten waren steeds tegelijk positief en negatief. Cultuur en verloedering gingen hand in hand. Dat wil niet zeggen dat het proces van inbezitname van de natuur door de mens eenvoudig is te reconstrueren. Als gevolg van een schoksgewijs verlopende toename van kennis en inzichten van de creatieve mens verliep het in cultuur brengen van het landschap met flinke sprongen, waarbij vaak ook oude cultuurvormen werden gewijzigd. Cultuurlagen werden naast en boven elkaar aangetroffen. Tussen 1250 en 1400 werd het proces afgesloten. De dikste cultuurlaag is een middeleeuwse schepping.

Het beginpunt wordt opmerkelijk genoeg aangetroffen in de Vlaamse kuststreek. Als gevolg van een aanzienlijke stijging van de zeespiegel met 45 meter in 9.000 jaar deden er zich herhaaldelijk transgressies voor. Dan stond het hele huidige poldergebied onder water. Voor het laatst gebeurde dat tussen 170 v.Chr. en 270 n.Chr., een periode die goeddeels samenvalt met de Romeinse overheersing. Een sterke mate van verzilting en de vorming van veenpakketten, goeddeels verborgen onder een kleilaag, waren het gevolg.

Na 270 is nog slechts sprake van sporadische overstromingen. Bij zulke gelegenheden ontstonden krekens, die zich zowel voor afwatering van het omringende land als voor het aanleggen van havenkommen leenden. Het drassige kustlandschap was heel geschikt voor

destijds tamelijk geavanceerde vormen van menselijke activiteit. Blijvende ingebruikname van de streek vergde evenwel intensieve zorg. Hier werd de grondslag gelegd voor de intensivering van de landbouw en de verstedelijking van Vlaanderen.

De sterk verzilte kuststreek werd al vroeg benut voor schapenhouderij. Geleidelijk werd die verbeterd. Van de negende tot de elfde eeuw dwongen overstromingen tot de vorming van schaapsweiden op de schorren en de bouw van schaareshoeven langs de kust. Dijkbouw en aanleg van polders volgden weldra. In toenemende mate viel het gebied droog en raakte het ontzilt: vanaf hoger gelegen gebieden breidden veeteelt en akkerbouw zich over de kuststreek uit.

De landschapsgeschiedenis vertoonde een hoge mate van samenhang met de economische ontwikkeling van het gewest. De schapenhouderij leverde zoveel wol dat de textielnijverheid opbloede, in het bijzonder in vlak achter de kust gelegen steden als Brugge, Gent en Ieper. De daaruit voortspruitende bevolkingstoename dwong tot uitbreiding van akkerbouw en veeteelt. De stijgende vraag naar veeteeltproducten legde de grondslagen voor een intensivering van de landbouw. Soms nam die de vorm aan van teelt van zware bemesting vragende handelsgewassen, waaruit kleurstoffen werden gewonnen ten behoeve van de textielnijverheid, zoals meekrap, wede en wouw, dan weer gaf men de voorkeur aan tussenteelt van voedergrassen, zodat meer vee kon worden gehouden met als gevolg intensieve bemesting en forse toename van de productiviteit op akkerlanden. Het benutten van de mogelijkheden van het kustlandschap had ook complicaties tot gevolg. In toenemende mate ontstond her en der gebrek aan brandstoffen. Die moest door turfwinning worden opgevangen met als gevolg forse investeringen voor zwaardere bedijking en inpoldering van ontveende streken. De dijken en polders hielden het zeewater zo efficiënt tegen dat de kreken verzandden met als gevolg transportproblemen die ook door de aanleg van kanalen niet blijvend konden worden ondervangen. De kustgebieden van Zeeuws-Vlaanderen hadden van deze ontwikkeling veel meer te lijden dan de streken langs de Noordzee omdat er een duinenrij ontbrak.

In de kuststrook waren de landschappelijke veranderingen uit de achtste tot de dertiende eeuw niet alleen aanzienlijk ingrijpender dan in het binnenland, zij waren ook van meer belang. In de kuststrook werden de grondslagen gelegd van progressieve akkerbouw en

veeteelt; het was de schatkamer van grondstoffen voor de industrie: wol en turf.

In het binnenland deden zich alleen tussen de tiende en de dertiende eeuw ingrijpende veranderingen van het cultuurlandschap voor. Omstreeks het jaar 800 werd in Vlaams sprekend België buiten de Haspengouw, een deel van Zuidoost-Vlaanderen en langs enkele rivieren, niets anders aangetroffen dan een natuurlandschap. Het Kolenwoud tussen Soignies-Doornik-Nijvel en Diest en het Ledebos tussen Bree en Lanaken waren de grootste gesloten boscomplexen. Overal waren grote bossen. Zelfs binnen nederzettingen was geen sprake van aaneengesloten akkerlandcomplexen. Langs Leie, Schelde en Demer en in de Brabantse en Limburgse Haspengouw trof men weliswaar tamelijk wat continuïteit van bewoning aan vanaf de Romeinse tijd, maar noch de ligging van de dorpen noch de parcellering van de velden was dezelfde gebleven. De groepering van het akkerland binnen nederzettingen tot één grote kouter, de uitbreiding van de dorpskouter met ontginningsblokken en de overal in Europa optredende concentratie van boerderijen in dorpskommen om door vruchtwisseling en bemesting continuïteit in de productie te bereiken, dwongen tot een ingrijpende landschappelijke reconstructie. Zij voltrok zich geleidelijk. In de Kempische kransakkerdorpen is de vroege ontwikkelingsfase nog goed bewaard.

Het is onmogelijk te zeggen of de reconstructie van landschap en akkerbouw in de negende en tiende eeuw het gevolg waren van toenemende bevolkingsdruk of juist mogelijkheden voor bevolkingstoename schiepen. Vast staat slechts dat de verdrievoudiging van de bevolking die zich tussen 1000 en 1300 voltrok, samenviel met het aanvatten van de ontginningen. Overal verliep het ontginningsproces in drie fasen; in het westen volgden ze wat vroeger dan in het oosten van Vlaams België. In de eerste fase ging het om kleinschalige activiteiten van boeren. Twee generaties lang breidden die aansluitend aan de bestaande dorpskouter het areaal beetje bij beetje uit. In de twaalfde eeuw zette een tweede fase door. Landsheren en kerkelijke instellingen hielden nu het voortouw. De cisterciënzers bouwden op ontginningen hun grangia; graven en hertogen stichtten complete dorpen. De inwoners ervan verleenden zij bijzondere rechten. In de laatste fase, die bijna een eeuw na het begin van de tweede fase inzette, hervatten abdijen en rijke burgers de door hun voorgangers inmiddels gestaakte ontginningsactiviteiten. Op grote schaal werden

bossen gerooid. De afwateringsproblemen wist men evenwel niet meester te worden. De opbrengsten bleven matig: plaggen moesten aanvullende bemesting bieden. Meer en meer heidevelden lieten zich zien. In het midden van de dertiende eeuw waren er nog slechts onvruchtbare woeste gronden over. Het rechtsstatuut dat daarop van toepassing was en dat vaak, zoals op de Graetheide en in de Meiweg tot gevolg had dat de woeste gronden niet parochieel waren ingedeeld, maakte tot 1800 hervatting van de ontginningsactiviteiten onmogelijk.

Heel wat ontwikkelingen in Brabant en Limburg zijn nog niet goed verklaard, ook al zijn ze nog zo opmerkelijk. De indeling van de ontginningspercelen is overal nogal uniform. De nieuwe gronden zijn echter zelden precies van de oude dorpskouters te onderscheiden, zodat het ontstaan van straatdorpen, de concentratie van bewoning in kernen (Dorfballung) en het verdwijnen van gehuchten niet zonder meer duidelijk zijn. Zeker is wel dat deze verschijnselen niet samenhangen met de heerdgang. Die was veel minder algemeen dan de Dorfballung. Ook de zeer verscheiden keuzes ten aanzien van het vruchtwisselingsstelsel roepen vragen op. Een tijd lang, vooral in de twaalfde en dertiende eeuw, was het drieslagstelsel op de oude dorpskouter algemeen. Op de minder vruchtbare, buiten de kouter gelegen landerijen was dat zeker niet zo. Het kon voorkomen dat men marginale gronden jarenlang dries liet liggen om ze na een min of meer vast aantal jaren weer even met haver te beplanten. Tegelijk waren er ook de landerijen van de cisterciënzers, die veel intensiever werden bebouwd dan het drieslagstelsel toeliet omdat de abdijen veel vee hielden. Hun exploitatiewijze heeft mogelijk rond de steden school gemaakt: daar was steeds grote vraag naar voedingsmiddelen, zowel granen als veeteeltproducten. Helemaal is daarmee de zaak niet verklaard. Indien marktomstandigheden en transportproblemen de relatieve voorlijkheid of achterlijkheid van een regionale landbouw zouden verklaren, mocht worden verwacht dat vanaf het moment dat in de vijftiende eeuw de prijs van Baltisch importgraan meer en meer invloed op de kosten van levensonderhoud ging uitoefenen, werd gekozen voor nadruk op de productie van veeteeltproducten voor de regionale markt en daaropvolgend intensivering van de akkerbouw in de verwachting de importeurs te onderbieden. Daarvan is echter wel heel weinig gebleken.

Dankzij de aanwezigheid van veel oude documenten met betrekking tot de Vlaamse kuststreek die hij heel vindingrijk wist te interpreteren, heeft Verhulst ons een indringend en coherent beeld kunnen schetsen van de samenhang tussen landschap, landbouw en stedelijke economie in het westelijk deel van Vlaams België. Ten aanzien van het binnenland is de bronnensituatie diffuser; bovendien werd er nog te weinig detailonderzoek verricht. In methodisch opzicht liet het te wensen over. Dialectmateriaal en toponymische gegevens werden weinig creatief benut, zodat de verdiensten van Verhulst hier beperkt moeten blijven tot het definiëren van de vragen.

J.J.

JAARVERSLAG 1996

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

In 1996 kwam een oplossing voor het huisvestingsvraagstuk van het Sociaal Historisch Centrum nog niet in het verschiet. De plannen die door het bestuur bij de diverse subsidiegevers werden ingediend, konden niet worden uitgevoerd in de vorm waarin zij werden gepresenteerd, maar op andere wijze lijkt de doelstelling toch - nagenoeg integraal - haalbaar. Het College van Bestuur van de Universiteit Maastricht verklaarde zich bereid kort daarop gelukkig te onderzoeken hoe op korte termijn een toename van de capaciteit van het archief- en bibliotheekdepot van anderhalve kilometer kan worden bewerkstelligd en in de loop van 1999 een verdubbeling van de depotcapaciteit tot stand kan komen, zodat wij mogen verwachten dat tot in het tweede decennium van de eenentwintigste eeuw de opvang van bibliotheek- en archiefmateriaal ongestoord voortgang kan vinden. Dan zal inmiddels de automatisering van de opslag van historische documenten - zo wordt verwacht - zo ver zijn voortschreden, dat technische problemen, verband houdende met het garanderen van de leesbaarheid van digitaal opgeslagen documentatie, de capaciteitsvraagstukken verre zullen overtreffen.

Ook voor de financiële problemen van het S.H.C.L. kwam een oplossing in het verschiet. Het is al sinds enige jaren niet meer mogelijk door de overheden opgelegde bezuinigingen geheel in de niet-personele sfeer op te vangen. Er vond dientengevolge een langzame teruggang van het personeelsbestand plaats bij gelijktijdige toename van de omvang van de werkzaamheden. Het gemeentebestuur van Maastricht bleek in 1996 bereid deze spiraal te doorbreken. Het stelde middelen beschikbaar, toereikend voor de aanstelling van een drietal medewerkers en gaf daarbovenop enige gelden voor het bestrijden van de overheadkosten, zodat tegelijk de ergste knelpunten in die sfeer konden worden opgelost.

De leden van het bestuur en de medewerkers van het Sociaal Historisch Centrum genieten sedert lang bekendheid vanwege hun bedrijfstrouw. Een vijftientigjarig bestuurslidmaatschap of een vijftientigjarig dienstjubileum vormden nimmer een uitzondering. Geleidelijk gaan nu leeftijd en soms zelfs gezondheid drukken. De penningmeester, drs. J.J.C. Huyben, nam in 1996 al afscheid om dergelijke redenen. De voorzitter, dr. G.C.P. Linssen, kondigde zijn

vertrek aan per 1 juni 1997. De directeur, prof. dr. J.C.G.M. Jansen, meent zijn taak per 1 maart 1998 te moeten neerleggen omdat de belasting zijn fysieke mogelijkheden gaat overschrijden. Gedrieën spraken zij de wens uit dat het bestuur bijzondere aandacht zou besteden aan een opvolging die de continuïteit van het instituut en kwaliteit van het geleverde werk zouden garanderen. Met vreugde wordt hier de verwachting uitgesproken dat het, naar het zich laat aanzien, mogelijk zal zijn aan deze afscheidswens gevolg te geven. Hier zij reeds de bijdrage van de oud-penningmeester, drs. J.J.C. Huyben, gememoreerd. Zestien jaar lang heeft de heer Huyben zijn taak met grote inzet vervuld. Het was kenmerkend voor zijn deskundigheid en vindingrijkheid dat het bestuur aan het eind van elk jaar ondanks telkens terugkerende bezuinigingsronden toch mocht vaststellen dat het Sociaal Historisch Centrum zich merkkelijk voorspoediger had ontwikkeld dan voor mogelijk werd gehouden. Gaarne brengt het bestuur hem ook op deze plaats hulde voor zijn vele inspanningen tijdens zoveel moeilijke jaren.

ORGANISATIEVERSLAG

Bestuur

In 1996 heeft zich in het Bestuur van het S.H.C. slechts één wijziging voorgedaan. Drs. J.J.C. Huyben meende dat het hem bezwaarlijk werd zijn taak als penningmeester voort te zetten. Het bestuur drukt gaarne zijn bijzondere erkentelijkheid uit. F.A.G. Hol was gelukkig bereid zijn taak over te nemen.

Het Algemeen Bestuur vergaderde op 28 mei en 21 november 1996. Tijdens de vergadering werd van gedachten gewisseld over de verslechterende financiële positie, de mogelijkheden tot fundraising, de mutaties in de personele sfeer en vooral over de huisvestingsproblemen die steeds nijpender worden. Het Bestuur betuigde zijn instemming met de voorstellen van het Dagelijks Bestuur.

Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen op 16 februari, 12 april, 28 mei, 30 juli, 24 september en 21 november. Het hield zich behalve met de voorbereiding van de Algemene Bestuursvergadering vooral bezig

met de samenwerking in het kader van Maaslandse Monografieën, de noodzaak om het wetenschappelijk onderzoek nog meer dan voorheen een grensoverschrijdend karakter te geven, het herstel van financiële steun vanwege de gemeente Maastricht in een nieuwe vorm en de wenselijkheid van instelling van een deeltijd-VUT.

Verreweg de meeste tijd is besteed aan het zoeken naar een oplossing voor het huisvestingsvraagstuk. Het vinden van een geschikt gebouw, het overleg over aanpassingen van bestaande complexen, verkenning van mogelijkheden financiële bronnen te vinden en vooral de noodzaak alle betrokken instanties enthousiast te maken voor één en hetzelfde plan, vergde van de leden van het Dagelijks Bestuur veel tijd. De voorzitter, de secretaris, de penningmeester en de bouwkundig adviseur, ir. A. Peters, kwamen herhaaldelijk bijeen voor ad hoc overlegondes. De gulden regel dat bestuursleden vooral een toezichthoudende taak uitoefenen, gold in deze aangelegenheid allerminst. De complexe en vaak weerbarstige materie noopte hen voortdurend initiërend en stimulerend op te treden. Er werd een wissel getrokken op de schaarse tijd van diverse bestuursleden. Gelukkig had dit als neveneffect dat het toch al grote enthousiasme van de Dagelijks Bestuursleden verder toenam. De grote betrokkenheid van de bestuurders vereenvoudigde de discussies in de vergaderingen.

Met Gedeputeerde Staten, de provinciale ambtenaren, het College van Bestuur van de Universiteit Maastricht (U.M.) en haar ambtelijke vertegenwoordigers werden goede betrekkingen onderhouden. In dit kader zij vermeld dat meerdere leden van het College van Gedeputeerde Staten van Limburg, de griffier der Staten en de voorzitter van het College van Bestuur van de U.M. het Centrum met een bezoek vereerden. De contacten tussen voorzitter, secretaris, penningmeester en directie waren frequent. Voor de samenstelling van het Bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

Bureau

In de samenstelling van het personeel, in dienst van de Stichting, hebben zich in 1996 diverse wijzigingen voorgedaan. De uitruil van

werktijd tussen de dames I. Frints, E. Muyres-Schilder en A. Peeters werd aangepast, nadat mevrouw Frints haar studie Frans M.O.-B had afgerond. Mevrouw drs. E.C.M. Fleré verzocht gebruik te mogen maken van de deeltijd-VUT voor een dag per week. Mevrouw M. van Ravenstein-Charpentier nam na een langdurig dienstverband ontslag wegens verhuizing naar Noord-Brabant. Zij werd vervangen door L.C.C.M. Royackers, die als gevolg daarvan per 1 januari 1997 voltijds ging werken. De mutaties in het personeelsbestand hebben er zo toe bijgedragen de moeilijkheden op te lossen die het part-time werken bij de dienstverlening opleverde.

In het kader van een subsidieregeling, van toepassing verklaard door het gemeentebestuur van Maastricht, traden drs. P.A.A.B. Arnold en drs. X.A.G.M. Cerfonteijn in dienst.

De Stichting Vrienden van het S.H.C. bleek bereid op te treden als werkgeefster voor medewerkers ten behoeve van de versnelde uitvoering van het W.L.D. en de administratie van de Stichting Maaslandse Monografieën. Uit die dienst nam mevrouw drs. J. Verbeek per 1 maart 1996 ontslag.

Alle afdelingen kregen ondersteuning van vrijwilligers, medewerkers in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening (W.S.W.), de Stichting Phoenix, die banenpoolers beschikbaar stelde en een drietal stagiaires, afkomstig uit Duitsland. De algemene dienst had hulp van twee personen. De bibliotheek en het archief werden elk door drie personen ondersteund, het onderzoek door een viertal, waaronder een met een voltooide academische opleiding. Zij werkten gezamenlijk 6,3 mensjaren.

Sedert 1 januari 1980 is het bureau georganiseerd in vier afdelingen: algemene dienst, bibliotheek, archief en onderzoek. Voor een organogram wordt verwezen naar de bijlage. Aan het einde van het verslagjaar was de formatieve personeelssamenstelling als volgt:

- Drs. P.A.A.B. Arnold, documentatie
- Drs. J.J.F. van den Boogard, onderzoek
- Mevr. T.A.G. Brockbernd-Wijts, bibliotheek
- Drs. X.A.G.M. Cerfonteijn, documentatie
- Mevr. M.E.J. Charpentier, bibliotheek tot 1 december 1996
- Dr. H.J.G. Cromptvoets, onderzoek, gedetacheerd
- Mevr. Drs. E.C.M. Fleré, hoofd bibliotheek
- Mevr. I.J.L. Frints, algemene dienst
- Mevr. M. Hanssen, algemene dienst

- Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen, directeur
- W.A.A. Mes, hoofd archief
- Mevr. M.C. Mommers-Bakker, hoofd algemene dienst
- Mevr. E.M. Muyres-Schilder, algemene dienst
- Mevr. A.M.Th. Peeters, archief
- Dr. J.F.R. Philips, onderzoek
- L.C.C.M. Royackers, bibliotheek
- Drs. W.J.M.J. Rutten, hoofd onderzoek
- Mevr. Drs. J. Verbeek, onderzoek tot 1 maart 1996
- Mevr. M.H.H.E. Volkers-Geuskens, bibliotheek
- M.I.M.A. Wijnen, archief
- Drs. H.H.A. van de Wijngaard, onderzoek, gedetacheerd.

Tien personeelsleden hebben een parttime dienstverband. Het gehele personeel bezet 14,5 formatieplaatsen, waarvan 1,6 tijdelijk.

De diverse afdelingen werden tenminste gedurende een deel van het jaar geassisteerd door de volgende personen: drs. P.A.A.B. Arnold, mevrouw M.L. Best, E.J.G. Boshouwers, P.W.J. Crämer, F.H. Heijnen, mevrouw H.E. Hieronimus, P.H.M. Hupperts, mevrouw A.M.L.G. Janssen, H.M. Janssen, mevrouw M.V. Lauritzen, mevrouw D.C.C. Lucassen, drs. P.Th.R. Mestrom, E.L.G.H. Smeets, mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux en mevrouw R.C.F.J.W. Vernooy.

Onze erkentelijkheid gaat uit naar de directie van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven (M.T.B.) en de Stichting Phoenix, die arbeidskrachten beschikbaar stelden.

Voor het personeel was, voor zover mogelijk, de rechtspositieregeling van de Provincie Limburg van toepassing. De salarisadministratie werd verzorgd door de dienst Personeelszaken en Organisatie van de Provincie Limburg. De controle op het ziekteverzuim is opgedragen aan de Districts Geneeskundige Dienst te Maastricht.

Vertegenwoordigingen

Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen maakte deel uit van de jury van de Eisma-prijs ter stimulering van de lokale en regionale geschiedbeoefening in Nederland, alsmede van de jury van de historische prijs ter bevordering van de geschiedschrijving van het platteland in Vlaanderen, ingesteld door de Belgische Boerenbond te Leuven.

Als oud-voorzitter van de Studievereniging voor sociale en economische geschiedenis, de Nederlandse afdeling van de International Economic History Association, verzorgde hij de uitgave van een bundel voordrachten, gehouden tijdens een congres onder de titel "Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk (1750-1965)" dat door de Belgische, Duitse en Nederlandse verenigingen voor sociaal-economische geschiedenis in Maastricht in september 1995 werd gehouden. Als uitvloeisel van dit congres werd met ondersteuning van het secretariaat-generaal van Benelux een permanente organisatie voorbereid ter bevordering van de beoefening van grensoverschrijdend sociaal-economisch historisch onderzoek in België, Luxemburg, Nederland en Duitsland.

De directeur had tot 1 juli 1993 als penningmeester zitting in het Dagelijks Bestuur van het Limburgs Volkskundig Centrum (L.V.C.). Na de ontslagname van het Bestuur van het L.V.C. ter bevordering van de integratie van dit museum met het Goltziusmuseum te Venlo tot Limburgs Museum (L.M.) werd hij door Gedeputeerde Staten belast met de liquidatie van de Stichting L.V.C. Diverse problemen stonden de liquidatie van het L.V.C. ook in 1996 nog in de weg. Hij zette zijn activiteiten in een Begeleidingscommissie voor Volkskundige Studiedagen en in het Bestuur van het Nederlands Economisch Historisch Archief voort.

Hij bleef lid van de Redactie van het Neha Jaarboek, van de Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis en secretaris van de Stichting Maastrandse Monografieën.

Het lidmaatschap van de provinciale Limburgse Monumentencommissie, ingesteld door Gedeputeerde Staten van Limburg, vergde veel aandacht. Dat gold ook voor het voorzitterschap van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, dat hij in 1996 aanvaardde. Op verzoek van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant is hij lid van de adviescommissie van het driedelig werk "Traditie en Modernisering in Noord-Brabant 1796-1996", een grootschalige studie die zijn voltooiing nadert.

Drs. W.J.M.J. Rutten is secretaris van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis en maakt deel uit van de Werkgroep Limburg Film- en Video-archief. De heer W.A.A. Mes is voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht. Hij maakt deel uit van de redactie van de Stichting Jaarboek Maastricht. Dr. H.J.G. Cromptvoets is

vice-voorzitter van de Stichting Nederlandse Dialecten, bestuurslid van de Limburgse Vereniging voor Dialect- en Naamkunde en hoofdredacteur van het tijdschrift *Veldeke*. Drs. H. van de Wijngaard is secretaris van de Stichting Nederlandse Dialecten en lid van het Bestuur van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde. Drs. J.J.F. van den Boogard voerde het secretariaat van de Commissie ter voorbereiding van de tentoonstelling "Een eeuw vakbeweging in Limburg".

Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijsden, Valkenburg, Beek, Geleen en Thorn voortgezet. Ook dit jaar werden relaties onderhouden met de universiteiten van Luik, Leuven, Aken, Antwerpen, Trier en Bonn.

Huisvesting

Sinds april 1974 is het S.H.C. gehuisvest in een gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Dit complex is eigendom van de Stichting. Het onderhoud wordt deels in eigen beheer verricht. Door de directeur van de Stichting M.T.B. werd daartoe in W.S.W.-verband een vakman beschikbaar gesteld.

Groot onderhoud, zoals het bijhouden van de daken, herstel van voegwerk aan de buitenmuren en buitenschilderwerk wordt sedert 1990 op basis van rapporten van architectenbureau Satijn te Gronsveld en de Monumentenwacht Limburg systematisch gepleegd. In 1996 kon worden volstaan met het gebruikelijke onderhoud. Het bijzonder periodiek onderhoud aan daken blijkt zeer effectief ondanks lage kosten. Een onderzoek naar de toestand van de deels met leien gedekte daken op de panden aan de Boschstraat wees eind 1996 uit dat de levensduur van deze daken, die nog van vóór de Tweede Wereldoorlog stammen, zodanig is verlengd dat zeker nog tien jaar met normaal periodiek onderhoud kan worden volstaan. Pogingen de overlast van duiven te bestrijden, bleken aan de Boschstraat effect te sorteren. Dat was evenwel geenszins het geval op de Andrieskapel. Daar dreigt ernstige schade door overlast van duiven. Waarschijnlijk zijn rigoreuze maatregelen nodig.

Sedert juli 1984 is het gebrek aan depotruimte aan de Boschstraat opgevangen in de Andrieskapel, gelegen Achter de Barakken op loopafstand van het kantoor. De totale depotcapaciteit is daardoor op

ongeveer negen kilometer gekomen. Alle planken zijn inmiddels gevuld. Sedert medio 1994 is de depotcapaciteit ontoereikend. De beperkte aanvulling van de ruimte, op grond van een deskundigenonderzoek in 1995 beschikbaar gekomen, tezamen een 200 meter, heeft slechts kort soelaas gebracht. Het aanbod van archieven en bibliotheekgoed neemt als gevolg van reorganisaties in het bedrijfsleven, het onderwijs, de gezondheidszorg en de maatschappelijke dienstverlening een dusdanige omvang aan, dat opvang ook niet kan plaatsvinden in ruimte die vrijkomt door het opschonen en ontdebelen van reeds aanwezige bestanden, ook niet wanneer daarvoor extra mankracht wordt ingezet.

Niettemin dient de overname van documenten voortgang te vinden. In een aantal gevallen gaat het zelfs om een maatschappelijke noodzaak en niet alleen om een historisch-wetenschappelijke wenselijkheid. Zoiets is in het bijzonder het geval bij de acquisitie van archivalia en drukwerken betreffende de herstructurering van Limburg, zoals die zich tussen 1965 en 1992 voltrok. De herstructurering van het Limburgse mijngebied vormde binnen de Europese Unie een uniek voorbeeld van een succes, waaruit in vele opzichten lering valt te trekken. Dat vereist dat de documentatie zo volledig mogelijk wordt bijeengebracht en volgens een uniform systeem toegankelijk gemaakt. Veel dossiers betreffende de herstructurering zijn door ons reeds overgenomen. Het restant komt op korte termijn vrij. Het was gezien de omstandigheden noodzakelijk te blijven zoeken naar een oplossing van het huisvestingsvraagstuk.

In de loop van 1996 heeft het bestuur zijn plannen ontvouwd. Herhuisvesting in het eerlang vrijkomend Bonnefantencolonnade aan de Bonnefantestraat te Maastricht leek een geschikte oplossing te bieden, die zou kunnen leiden tot een verdubbeling van de depotcapaciteit. Gedurende tenminste tien à vijftien jaar zal het aangeboden bibliotheek- en archiefgoed zonder problemen kunnen worden opgevangen. Daarna kan, zo nodig, in de directe omgeving aanvullende depotruimte worden gecreëerd. Het gemeentebestuur van Maastricht is in beginsel bereid te zijner tijd de bouw van een ondergronds depot onder het naast het Bonnefantencolonnade gelegen terrein toe te staan. Het is twijfelachtig of dit ooit nodig zal zijn. Digitale opslag van archiefbestanden neemt sterk toe. Na de overname van historisch belangrijke documentatie die zijn neerslag heeft gevonden op papier waarmee een groot ruimtebeslag is gemoeid, zal wellicht een tijdperk

aanbreken waarin de archivaris en de bibliothecaris zich meer moeten bekommeren om de technische problemen die behoud en leesbaarheid van lang geleden samengestelde digitale bestanden met zich meebrengen dan met ruimtelijke vraagstukken. Het is niet onwaarschijnlijk dat over tien, vijftien jaar, als de depots weer eens vol gaan raken, het aanbod van veel ruimte vergende documentatie zo gering is geworden, dat uitbreiding van de beschikbare ruimte niet meer aan de orde is.

Het bestuur koos bij het indienen van zijn plannen voor een financieringsopzet, afgeleid van de wijze waarop in 1974 en 1984 de huisvesting aan de Boschstraat te Maastricht en in de Andrieskapel werd betaald. Zo'n constructie, waarbij meerdere overheden een bijdrage leverden, bleek in 1996 niet meer haalbaar. Met voldoening stelde het bestuur vervolgens vast dat het College van Bestuur van de Universiteit Maastricht bereid is mee te werken aan een heel andere financiële opzet die zeker niet als onhaalbaar van de hand moet worden gewezen. Een geschikte locatie zal evenwel ten vroegste medio 1999 beschikbaar komen. Tot dat moment zullen wij ons - opnieuw dankzij de welwillendheid van het universiteitsbestuur - kunnen behelpen, zo laat zich aanzien.

Financiën

De financiën van het S.H.C. hadden in 1996 een bevredigend verloop. De exploitatie was sluitend; de vermogenspositie kon enigszins worden verbeterd, zij het dat de ontoereikende compensatie voor loon- en loonkostenstijgingen zorgen blijft baren. Jarenlang kon de discrepantie tussen kostenstijging en compensaties, die vaak pas met een interval van één à anderhalf jaar zonder terugwerkende kracht werden toegekend, worden opgevangen door rentebaten uit belegd vermogen. De financiën van het instituut zijn niet toereikend om de gevolgen van de noodzakelijk geworden ruimere huisvesting te dekken. De problemen kunnen niet worden ondervangen door vermindering van het personeelsbestand. Zoiets is niet alleen onverantwoord, het levert vanwege langdurige wachtgeldverplichtingen bovendien nauwelijks iets op.

De bijdragen van de grote subsidiënten in de exploitatie stemden niet geheel overeen met de verwachtingen. De Provincie Limburg finan-

cierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van f 538.600,--. De U.M. bepaalde het subsidie op f 604.600,--.

Omstreeks 10% van de uitgaven kon worden bestreden uit middelen, verworven via de zogenaamde derde geldstroom, in hoofdzaak bestaande uit particuliere bijdragen en incidentele bijdragen voor bepaalde projecten. Hiermee was een bedrag van f 131.100,-- gemoeid. De kosten, verband houdend met de uitvoering van het W.L.D., in totaal f 220.000,--, werden bestreden uit het fonds W.L.D. Doordat het fonds weinig voeding kreeg werd flink ingeteerd.

De overige inkomsten daalden enigszins. Zij kwamen in 1996 ongeveer f 20.000,-- hoger uit dan geraamd. Deze middelenstroom is slechts ten dele structureel. De gelden worden voor een belangrijk deel verkregen als vergoeding voor incidentele diensten. De financiële injecties die het instituut van particuliere zijde krijgt, zijn niet voldoende om structurele tekorten op te vangen.

De financiële administratie werd gevoerd door mevrouw M. Mommers-Bakker en voldeed aan de verwachtingen. De accountantscontrole werd als gebruikelijk verricht door VB-Groep Accountants. De loonadministratie werd verzorgd door de Centrale Personeelsdienst van de Provincie Limburg.

WETENSCHAPPELIJK VERSLAG

Historisch onderzoek

Het historisch onderzoek van het S.H.C. vertoonde tot in het begin van de jaren tachtig een grote spreiding en veel differentiatie. Het sloot aan op de bijeengebrachte collecties en werd deels in opdracht verricht. Om een brede groep onderzoekers te stimuleren, werd gepoogd antwoord te geven op uiteenlopende vragen. De opgedane ervaring leidde tot een drietal inzichten, die als uitgangspunten voor een planmatige aanpak konden dienen:

* De archivalia, afkomstig van werkgevers, van de sociale organisaties en die van de overheid, stellen dezelfde gebeurtenissen en ontwikkelingen heel verschillend voor. Hoe de loop der dingen is

geweest, haalt de historicus niet uit de archivalia; die leren slechts hoe het gebeuren door betrokkenen is ervaren. Bronnenkritiek heeft hoge prioriteit en dient systematisch te worden aangevat. Dit houdt in dat ononderbroken aandacht moet worden besteed aan onderzoek dat de infrastructuur voor de historicus verbetert: wat is aan gegevens beschikbaar, hoe zijn zij te vergelijken en te combineren?

* In een tijd, waarin overheden in de samenleving overwegend een subsidiaire rol speelden, gingen economische innovaties en sociale veranderingen doorgaans uit van particuliere organisaties. Maatschappelijke veranderingen op lange termijn werden beïnvloed door micro-economische en micro-sociale ontwikkelingen. Systematische acquisitie van archieven van privaatrechtelijke instellingen en particulieren moet hand in hand gaan met onderzoek naar kenmerken van de samenleving op laag aggregatieniveau. De uitkomsten kunnen na verloop van tijd worden geclusterd tot een geschiedenis van een regio, zoals Limburg, met een accent op specifieke kenmerken.

* Bestaande verklaringsmodellen en theorieën zijn bruikbaar als toetssteen en middel om de status quaestionis te beschrijven. De verklaring van de aangetroffen verschijnselen zal geleidelijk aan de uitkomsten van een reeks onderzoeken moeten worden ontworsteld. Het onderzoeksprogramma 1989-1994, dat mede met het oog op de verwachte liëring met de U.M. werd bijgesteld, sloot aan bij bovengenoemde inzichten. Het kreeg de titel mee "Economische ontwikkeling en sociale verandering in Limburg 1450-1980". Het beoogde de vraag te beantwoorden of de specifieke elementen in de Limburgse sociaal-economische geschiedenis kunnen worden herleid tot geleidelijke wijzigingen in de samenhangen tussen economische ontwikkelingen en sociale veranderingen, al dan niet onder invloed van politiek-staatkundige, geografische, religieuze, culturele en juridische factoren.

De realisatie van het plan kreeg in drie stappen gestalte: a) Op meerdere onderdelen werd detailonderzoek uitgevoerd. b) De samenhang tussen dit detailonderzoek werd gewaarborgd door generaliserend onderzoek, waarin niet alleen verkregen inzichten werden samengevat, maar tevens nieuwe, vaak achterliggende vragen werden opgeworpen en waar mogelijk beantwoord. c) De rol van het S.H.C. als punt van waaruit stimulansen uitgaan voor historisch onderzoek, maakte het nodig een derde stap toe te voegen. Het was gewenst onderzoek te verrichten, dat het derden mogelijk maakte fundamen-

tele vragen te beantwoorden. Derhalve werd aandacht besteed aan infrastructuur versterkend onderzoek.

Uitkomsten

In het kader van de onderzoeksbeoordeling geschiedenis 1993 zijn de uitkomsten inhoudelijk geanalyseerd. Daartoe werd het volgende overzicht samengesteld:

Van 1988 tot 1990 heeft het accent gelegen op de nauwkeurige beschrijving van de specifieke kenmerken van de Limburgse samenleving. Onder meer bleek dat het inkomen per hoofd van de bevolking heel de negentiende eeuw door naar Nederlandse maatstaven erg laag was, een achterstand die in de twintigste eeuw slechts geleidelijk werd ingelopen. Ook werd duidelijk dat de economische dienstverlening in belangrijke mate door inwijkelingen werd opgebouwd en dat de landbouw tot diep in de twintigste eeuw stoelde op het kleine gemengde gezinsbedrijf. Pogingen tot industrialisatie mislukten van 1770 tot 1895 meermalen, mede als gevolg van de ligging van Limburg ten opzichte van de industriegebieden rond Luik en in het Rijnland, maar ook ten gevolge van het ontbreken van eigen vermogen als basis voor investeringen. Afhankelijkheid van de Rijnlandse en Waalse arbeidsmarkt verhinderde de oprichting van vakbonden, zodat de sociale vernieuwing voornamelijk steunde op de inspanningen van standsorganisaties die streefden naar verhoging van het algemeen sociaal niveau, in stedelijke bestuurlijke netwerken binnendrongen, onderling intensief samenwerkten en het accent legden op onder andere verbetering van de volkshuisvesting en de achtergebleven gezondheidszorg.

Opmerkelijk genoeg prevaleerden in het maatschappelijk leven lokale en regionale netwerken, hoewel de regio in economisch opzicht in hoge mate afhankelijk was van over de landsgrenzen gelegen centra. Dit uitte zich onder meer in de keuze van huwelijkspartners. In het culturele leven kwam na een lange periode van stilstand het accent te liggen op actieve, sterk lokaal/regionaal gekleurde uitingen van artisticeit. Culturele samenwerking over de grens heen kwam pas na 1950 tot stand. Drie monografieën en zeventien artikelen sneden deze themata aan.

Limburg bleek over heel wat specifieke kenmerken te beschikken, maar de samenhang tussen de fenomenen leek niet groot. De tegenstelling tussen de economische ontwikkeling, waarop al vroeg in de negentiende eeuw de snel industrialiserende omringende regio's in België en Duitsland invloed uitoefenden, en de kleinschaligheid van de sociale veranderingen viel op.

In 1991, 1992 en 1993 is gezocht naar een verklaring voor deze tegenstelling. De vraag is gesteld of we hier wellicht te maken hebben met een overgang van een op zelfverzorging en instandhouding van het bedrijf gericht gezinsbedrijf met sterk informele sociale banden in de directe omgeving (dorp, stad, regio) naar een marktconomie, tijdens welk proces de maatschappelijke voordelen van de samenleving uit het verleden werden gekoesterd. Deze vraag is vooral aan de orde gesteld in publicaties, die van 1993 tot 1995 verschenen.

Een aantal structurele kenmerken van het tot diep in de twintigste eeuw in het noorden van de provincie en tot laat in de negentiende eeuw in het zuiden dominante gezinsbedrijf en de daaraan gekoppelde informele samenleving kon worden ontvouwd. Het zijn de volgende:

* De productie was primair gericht op de verzorging van het gezin en de instandhouding van het bedrijf.

* Het productie-optimum voor eigen gebruik werd altijd overschreden: er kon steeds wel iets op de markt worden verkocht.

* Geld was in de informele samenleving nooit neutraal: het bepaalde de mogelijkheden tot consumptief gedrag en dus ook de wisselende kansen van de detailhandel die nog lang ambulante was of als nevenactiviteit werd bedreven, zodat de handelaar was ingedekt tegen kwade kansen.

* Zowel in de stad als op het platteland domineerde in de zeventiende, de achttiende en een deel van de negentiende eeuw de consumptie-economie: de basisbehoeften werden altijd wel bevredigd, het geld bepaalde de aangename kanten van het leven.

* In een economie, waarin slechts een beperkt deel van de productie op de markt werd gebracht, stegen de inkomsten in geld en bestedingsmogelijkheden bij elke toename van de productie - hoe gering ook - exponentieel. Dus was het inlopen van achterstanden geen must en kon welzijn prevaleren boven economische resultaten.

* Een voor de bevolking bevredigende mate van welzijn werd bereikt in een geordende samenleving, waarin harmonie een hoofdrol speelde. Die werd relatief gemakkelijk bereikt in kleine, gesloten gemeenschappen; in iets grotere en toevallige verbanden vergde zij de toepassing van straffe disciplineringsstechnieken.

* Vooral in de overgangsfase naar een markteconomie had dit alles consequenties. Een samenleving die van oudsher veel aandacht besteedde aan welzijn en harmonie zag graag vergenoegd om, hechte aan maatschappelijke stabiliteit en waardeerde volkscultuur en religie zeer, zodat

* de sociale veranderingsprocessen zich per definitie trager voltrokken dan de economische. Aan de lokale en regionale overheden werden slechts subsidiaire rollen toegekend. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw werd daar energiek voor gestreden, twee volle generaties nadat de industrialisatie zijn beslag had gekregen.

* Naarmate evenwel de oriëntatie op de markt toenam moest meer worden geïnvesteerd en daalde het exponentiële inkomenseffect van de groei. De bevolking werd meer en meer gedwongen zich aan te passen aan de markteconomie.

* Dat gold na verloop van tijd ook voor maatschappelijke processen, waarin veranderingen echter tenminste een tijdlang van buitenaf opgelegd leken.

Voortzetting

Het hier geschetste verklaringsmodel is nog rudimentair. Het heeft echter de potentie redelijk veel specifieke kenmerken van de Limburgse samenleving, die in de jaren 1988 tot 1990 werden geëxpliciteerd, te kunnen omsluiten. In de nabije toekomst zal het wenselijk zijn het model verder uit te werken en het te dynamiseren door meer aandacht te besteden aan veranderingsprocessen dan aan structurele elementen. De theorie moet historie worden.

De visitatiecommissie liet zich positief uit over de uitkomsten en perspectieven van het tussen 1988 en medio 1993 verricht onderzoek. Zij prees de coherentie, sprak waardering uit voor het overschrijden van geografische en methodologische grenzen en roemde de Maaslandse Monografieën. Derhalve konden de resultaten van het

plan 1989-1994 als basis dienen voor een vervolgplan voor de periode 1995-1999.

Zo'n keuze biedt enige in het oog springende voordelen:

- continuïteit en samenhang tussen de opeenvolgende onderzoeksplannen vanaf 1981 tot kort voor de eeuwwisseling is gegarandeerd;
- conform de doelstellingen van het plan 1989-1994 komen fijnmaziger verklaringen en modellen in zicht;
- het brede werkterrein van het S.H.C. wordt voor wat het onderzoek betreft enigermate ingedamd, zodat gebrek aan consistentie en het gevaar van springerigheid worden bezworen;
- er wordt per definitie aandacht besteed aan de bijdragen van privépersonen en privaatrechtelijke instellingen aan de veranderingen in de economie en de vernieuwing van de samenleving, zodat de band tussen onderzoek en de collectionerende taken van het instituut op archief- en bibliotheekterrein wordt behouden;
- de weg wordt geopend naar het benutten als historische bron van onder andere volkstaal, collecties volkskunst en roerende relictien van industrieel-archeologische aard, zodat de infrastructuur voor het onderzoek verder wordt verbeterd, de aansluiting bij het beleid van de Provincie Limburg op het stuk van cultuurbehoud in stand blijft en methodologische innovaties mogelijk zijn;
- binnen het zich ontvouwende grensoverschrijdend onderzoek, uitgevoerd volgens de afspraken tussen de Ministers van Onderwijs van Vlaanderen, Nederland en Nordrhein-Westfalen kan het S.H.C. een rol vervullen.

Het plan 1995-1998

Om aan te geven dat van onderzoeksplan tot onderzoeksplan de centrale vraagstelling evolueert en aan hanteerbaarheid wint, is besloten het plan 1995-1998 de titel "Economische activiteit, welvaart en welzijn" mee te geven. Daarmee wordt beoogd aan te geven dat in de eerstkomende jaren de nadruk zal liggen op het expliciteren van de wisselende samenhangen tussen economische innovaties en groei, wijzigingen in de regionale bestedingspatronen en veranderingen in de betrekkingen tussen de participanten in het maatschappelijk veld met het doel die in een consistent verklaringsmodel te

vatten. Vanwege de regionale beperking van het toetsingskader zal zo'n model geen algemene zeggingskracht kunnen hebben. Nu gelijklopende opvattingen ook in Engelse en Duitse literatuur doorbreken kan wellicht met gebruikmaking van comparatieve methoden tevens een bijdrage worden geleverd aan het ontwikkelen van een model met brede relevantie. Nagegaan wordt hoe het mogelijk is dat niet alleen in Limburg, maar daar wel heel in het bijzonder, groei van economische output, ontwikkeling van welvaart en welvaartsverdeling en organisatie van welzijn naar aard en tempo zo sterk divergeerden. Die complexe vraag dient systematisch te worden aangevat. De kernvraag naar de relatie tussen economische activiteit, welvaart en welzijn kan via detailonderzoeken worden benaderd indien rekening wordt gehouden met twee vereisten. Allereerst dient te worden beseft dat de relatie tussen economische activiteit, welvaart en welzijn geen rechtstreekse is. Staatkundige, juridische, geografische, culturele en religieuze factoren spelen een intermediaire of compliceerende rol en kunnen bijdragen tot specifieke invullingen. Themata, die op het eerste oog niet van economisch- of sociaal-historische aard zijn, dienen in het plan te worden opgenomen indien zij wijzen op voorwaarden voor of consequenties van economische ontwikkeling of sociale verandering. Bij het onderzoek naar zulke kwesties dienen in de vraagstelling de relaties tussen economische activiteit, welvaart en welzijn voorop te staan, zodat bij voorbaat vast staat dat de betreffende studies bijdragen tot verheldering van het centrale onderzoeksthema. Het onderzoeksobject wordt in dergelijke gevallen binnen een economische en maatschappelijke context en in mindere mate genre-specifiek onderzocht.

Er is nog een andere stap te zetten. Deelonderzoeken geven slechts partieel zicht op de onderzochte relatie. De resultaten moeten geleidelijk ineen worden geschoven. Uiteindelijk dienen detailonderzoeken de grondslag te leveren voor publicaties met een hoger abstractieniveau in de vorm van een typologie van de aangetroffen samenhangen tussen economische activiteit, welvaart en welzijn in de nieuwe en nieuwste tijd.

Heel essentieel is tenslotte de verbreding van de documentatie. Tot in het derde kwart van de twintigste eeuw was de bemoeienis van de overheid met het economisch leven en het welzijn beperkt en eenzijdig. Dat heeft tot consequentie dat de documenten daarover, in overheidsarchieven aangetroffen, leemten vertonen en eenzijdig zijn.

De schriftelijke nalatenschap van direct betrokkenen, hun taal en de overblijfselen van hun inspanningen in de vorm van realia dienen de documentatie afkomstig van de overheid aan te vullen. Het verzamelen, ordenen, documenteren en systematiseren van zulke gegevensbestanden vatten wij samen onder de term infrastructuur versterkend onderzoek.

Methodisch worden voorshands geen beperkingen aangebracht. Gebleken is dat klassieke beschrijvingen van historische discoursen evengoed tot spectaculaire resultaten kunnen leiden als de toepassing van geavanceerde statistische technieken. Ook is duidelijk geworden dat documentatie die afwijkt van het bronnenmateriaal dat historici gewoonlijk gebruiken, zoals de lokale woordenschat, relictten van ambachtelijke productiewijzen en bodemvondsten, zeer verscheiden ontsluitingstechnieken vergt, zodat ook om die reden geen methodische voorschriften kunnen worden opgelegd. De noodzaak de maatschappelijke werkelijkheid nu eens op te diepen uit niet-coherent bronnenmateriaal, dan weer uit seriële bronnen, dwingt tot vindingrijkheid bij de keuze van methoden van bewerking. Steeds dient te worden nagegaan of een bepaalde documentatie zich leent voor het toepassen van geavanceerde bewerkingswijzen en hoe automatische dataverwerking daarvoor kan worden benut.

Drie niveaus zijn derhalve te onderscheiden. Allereerst dient aan de hand van primaire bronnen detailonderzoek plaats te vinden naar vraagstukken van beperkte omvang, van belang voor het verkrijgen van inzicht in het centrale thema. Vervolgens moet stap voor stap de samenhang tussen deze detailonderzoeken en die van derden duidelijk worden gemaakt, alsook hun verder reikende betekenis voor het zicht op de relatie tussen economische activiteit, welvaart en welzijn. Tenslotte moeten de randvoorwaarden voor het onderzoek naar het centrale thema worden verbeterd door verspreide gegevens en nieuwe typen data voor geavanceerde bewerking gereed te maken. Vanwege de instituutstraditie van onderzoek op elk van deze terreinen kunnen onderzoekingen, behorend tot elk van deze drie niveaus, deels gelijktijdig worden uitgevoerd.

Onderzoek in 1996

In 1996 werden vierentwintig publicaties verricht. Elf publicaties worden gerekend tot de wetenschappelijke publicaties, waaronder drie van monografische aard, dertien tot de vakpublicaties. Het aantal is nagenoeg gelijk aan dat van voorgaande jaren.

Wetenschappelijke publicaties

J. Molemans†, J. Verbeek en J. Goossens, *Woordenboek van de Limburgse Dialecten, I. Agrarische terminologie*, afl. 10: Paardetuig, Van Gorcum, Assen 1996, XIV + 102 pag.

J.C.G.M. Jansen, *La collection d'étendards du Sociaal Historisch Centrum voor Limburg à Maastricht*, in: *Studium et Museum. Mélanges † Edouard Remouchamps. Ethnographie, Folklore, Ethnologie linguistique, Littérature populaire, Histoire: arts et sociétés, Museologie*, Éditions du Musée de la Vie Wallonne, Liège 1996, pp. 515-527.

H. Cromptvoets, *De situatie van het dialect in Griendtsveen*, in: R. van Hout en J. Kruijsen (red.), *Taalvariëties. Toonzettingen en modulaties op een thema*, Foris, Dordrecht 1996.

H. van de Wijngaard, red., *Een eeuw Limburgse dialectologie*, Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde en Vereniging Veldeke Limburg, Hasselt/Maastricht 1996, XV + 362 pag.

J.F.R. Philips, *Verloren jaren? Noord-Brabant in een overgangstijd, 1795-1870*, in: *Symposium bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de TEK Aldenbiesen*, 11 en 12 mei 1996, TEK-papers dl. IV, Tilburg 1996, pp. 5-19.

J.C.G.M. Jansen (red.), *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk. 1750-1965; Wirtschaftliche Verflechtungen in Grenzräumen im Industriellen Zeitalter, 1750-1965; Relations économiques dans les régions frontalières à l'ère industrielle, 1750-1965*. Verslagbundel van het op 14 en 15 september 1995 te Maas-

tricht gehouden congres van de verenigingen voor economische geschiedenis in België, Duitsland en Nederland, Eisma BV, Leeuwarden/Mechelen 1996, VI + 273 pag.

Daarin: J.C.G.M. Jansen, Inleiding, pp. 1-6.

J.C.G.M. Jansen, Economische gevolgen van grensligging vanuit het perspectief van het inkomen per hoofd van de bevolking, pp. 195-221.

J.C.G.M. Jansen, Ter afsluiting - Zusammenfassung - Résumé, pp. 237-271.

Paul Arnold, "Een zegen voor onze gezinnen". Het Dr. Poelsoord, een historische schets van een opmerkelijke instelling, in: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, dl. XLI, 1996, pp. 1-77.

J.F.R. Philips, Familieperikelen van een Maastrichtse wijnhandelaar. Een relaas over zijn achttiende-eeuwse bedrijfsvoering, in: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, dl. XLI, 1996, pp. 79-113.

J.C.G.M. Jansen, Een wereld van verwarring: de economische toestand tussen Rijn en Maas omstreeks 1800 in: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, dl. XLI, 1996, pp. 115-177.

W.J.M.J. Rutten, "Les partisans de la vaccine". Het debuut van de pokkenvaccinatie in het departement Nedermaas, in: De Maasgouw, jrg. 115, 1996, afl. 4, pp. 241-264.

H.H.A. van de Wijngaard, Blève, kòmme, krèje, vónge, woeëde in kaat braat, Het voltooid deelwoord van zes werkwoorden met perfectieve betekenis in de Limburgse dialecten, in: R. van Hout en J. Kruijzen (red.), Taalvariaties. Toonzettingen en modulaties op een thema, Foris, Dordrecht 1996, pp. 287-298.

Vakpublicaties

J.C.G.M. Jansen, In Memoriam Pater Dr. Remigius Dieteren O.F.M., in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl. XLI, 1996, pp. VII-X.

H. Cromptvoets, Standaardtaal en dialect in de Limburgse mijnwerkerterminologie, in: *Limburgs Eige*, Sittard 1996, pp. 132-137.

H. Cromptvoets, Frans Walraven ontving de "Rheinlandtaler", in: *Veldeke*, jrg. 70, 1995, pp. 169-172.

H. Cromptvoets, Pierre Bakkes promoveert, in: *Veldeke*, jrg. 71, 1996, pp. 110-112.

H. Cromptvoets, Over haazoeër, klatsert en vlikke. Termen uit de boorepieël van Ospel en Nederweert, in: *Nederweerts Verleden*, dl. V, 1996, pp. 9-16.

H. Cromptvoets, Heinrich von Veldeke Kulturpreis voor "Veldeke", in: *Veldeke*, jrg. 71, 1996, pp. 105-109.

H. Cromptvoets e.a., Advies inzake de erkenning van het Limburgs als streektaal, Sittard 1996, 80 pag.

W.A.A. Mes, *Geschiedenis van de Société Céramique, 1850-1958*, in: J. Vercauteren (red.), *Céramique Maastricht*, Maastricht 1996, pp. 9-24.

W.A.A. Mes, Twintig eeuwen Maastricht, gezien door vreemden, in: *Ach Lieve Tijd. Twintig eeuwen Maastricht en de Maastrichtenaren*, afl. 19, Waanders, Zwolle 1996, pp. 437-451.

W.J.M.J. Rutten, Professor Adrien P lerin (1698-1771). Aartsvader van het medisch onderwijs te Maastricht, in: *Traject. Maandblad van het Academisch Ziekenhuis te Maastricht*, 11, 1996, nummer 5, p. 9.

H.H.A. van de Wijngaard, Uvver poetes, flöbbes, pannas en anger zaache um tse èse, in: Uvver plat jekald, Kerkrade 1996, pp. 102-109.

H.H.A. van de Wijngaard, Bjê.vels, in: Veldeke, jrg. 71, 1996, pp. 31-32.

H.H.A. van de Wijngaard, Nieuwe aflevering WVD, in: Alledaagse Dingen, 1996, afl. 1, p. 9.

Mede dankzij redactionele werkzaamheden van medewerkers van het S.H.C. verscheen in 1996 nog een hierboven niet vermelde publicatie, te weten het 59ste deel van het Neha-Jaarboek (Amsterdam 1996, 368 pag.) alsmede enige boekbesprekingen, tezamen 10 pagina's druks omvattend.

Woordenboek van de Limburgse Dialecten

In 1965 benoemde de Katholieke Universiteit Nijmegen (K.U.N.) een medewerker met als opdracht een Woordenboek van de Limburgse Dialecten samen te stellen. Onder Limburgse dialect werden verstaan de dialecten, gesproken in de gemeenten gelegen binnen de provincies Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg. De voortgang van de werkzaamheden liet evenwel te wensen over zodat de K.U.N. in 1980-1981 besloot het project te beëindigen. Omdat grote delen van het dialect, te weten de vaktalen, op het punt stonden te verdwijnen, zodat de regionale taalschat niet op een later tijdstip kon worden beschreven, is dit besluit slechts ten dele geëffectueerd. Het bleef bij een reorganisatie. Het Provinciaal Bestuur van Nederlands-Limburg droeg in 1983 aan het S.H.C. op het project samen met de K.U.N. voort te zetten, op zodanige wijze dat voltooiing van de twee delen van het Woordenboek, de vaktaal omvattend, binnen een redelijke termijn in uitzicht zou komen.

Het W.L.D. omvat evenwel drie delen: de agrarische vaktaal, de niet-agrarische vaktaal, afkomstig uit ambachtelijke en industriële beroepsgroepen, en de algemene woordenschat. Het Woordenboek wordt volgens een thematisch beginsel samengesteld, hetgeen bete-

kent dat elk lemma opent met een cultuur- en techniek-historische inleiding op het te beschrijven fenomeen, waaraan naar gemeenten geordend tenminste de in dialecten aangetroffen heteroniemen met hun uitspraak worden gevoegd. De nauwkeurige beschrijving van de taalkundige consequenties van lokale c.q. regionale verschillen in de uitoefening van agrarische, ambachtelijke en industriële beroepen en de cultuur- en techniek-historische inleiding op de lemmata deed het project aansluiten bij de wetenschappelijke doelstellingen van het S.H.C., zodat de opdracht van het Provinciebestuur kon worden aanvaard.

Het W.L.D. is een gedrukte databank en beoogt voorwaarden te scheppen voor dialectonderzoek, cultuur-historisch onderzoek, sociolinguïstisch onderzoek en het voeren van een door de aanwijzing als streektaal van het Limburgs in 1996 urgent geworden dialectbeleid door de beide Provinciebesturen.

De laatste jaren is veel aandacht besteed aan het versnellen van het werktempo door een efficiëntere organisatie van de werkzaamheden. Dit leidde tot het toevoegen van een klankinleiding. De klankinleiding bestaat uit kaarten met toelichting op de regels die plaatselijk worden gevolgd bij verklanking van homoniemen - woorden uit het A.B.N., die in een dialect slechts enigszins anders worden uitgesproken - en die verder in het W.L.D. niet worden beschreven. De klankinleiding reduceert derhalve de omvang van de afleveringen en doet de voorbereidingen sneller verlopen.

Tot laatst genoemd doel strekten ook andere maatregelen. De redactionele werkzaamheden aan het W.L.D. worden gaandeweg met behulp van automatiseringstechnieken uitgevoerd. Zo is programma-tuur beschikbaar met een uit 127 lettertekens bestaand alfabet, zodat alle in de Limburgse dialecten aangetroffen klankverschillen grafisch kunnen worden weergegeven. Het daartoe ontwikkelde automatiseringssysteem sluit aan op die, welke worden toegepast bij de beschrijving van het Woordenboek van de Brabantse Dialecten (W.B.D.), eveneens te Nijmegen (K.U.N.) in uitvoering, en het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (W.V.D.), dat wordt samengesteld aan de Rijksuniversiteit te Gent. Aldus ontstaat een cluster van databanken, die een geheel vormen, waarin na voltooiing van W.L.D., W.B.D. en W.V.D. op een centrale plaats nieuwvormingen kunnen worden toegevoegd. De samenwerking tussen W.L.D., W.B.D. en W.V.D. wordt begeleid door Rewo, een orgaan van de

Nederlandse Taalunie, dat beoogt de verschijning van regionale woordenboeken te stimuleren.

De druk van de afleveringen wordt verzorgd met financiële steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O.), zodat de doorlooptijd tussen het gereedkomen van een aflevering en zijn presentatie op de markt niet geheel in de hand is te houden.

Er wordt volgens een strikte planning gewerkt. In de laatste weken van 1991 vroeg het Provinciaal Bestuur van Nederlands-Limburg om een plan voor het volledige W.L.D. tot aan zijn voltooiing, die bij voorkeur vóór de eeuwwisseling zijn beslag zou moeten krijgen.

In de Nota Afronding W.L.D. is uiteengezet dat de voltooiing van alle afleveringen van W.L.D. I en II tot eind 1996 zou duren bij een inzet van vier redacteuren. Vanaf de tweede helft van 1995 zou W.L.D. III kunnen worden aangevat. Dit deel omvat het dialect van de omgangstaal en van verschijnselen uit het dagelijks leven. Het deel opent met de klankinleiding die inzicht geeft in de niet te behandelen homoniemen, waarvan er veel in de algemene woordenschat voorkomen. Het dient in concept gereed te zijn op het moment dat de afleveringen van deel III worden aangevat. Ook dient alsdan het computerprogramma zodanig te zijn verbeterd dat de database in staat is

* de gegevens zodanig op te slaan dat zij volgens alle relevante parameters kunnen worden geordend;

* er een gedetailleerd diatopisch gebiedswoordenboek uit kan worden afgeleid;

* de gegevens automatisch kunnen worden gekarteerd.

Omdat alleen de programmatuur in gebruik bij het W.V.D. al aan deze voorwaarden voldeed, was een aanpassing van de software van het W.L.D. noodzakelijk. Zoiets leek slechts een beperkte inspanning te vergen. Dit bleek veel te optimistisch gedacht. De bij W.L.D. en W.B.D. in gebruik zijnde hardware bleek niet geëigend de W.V.D.-software storingsvrij te laten draaien. Ogenschijnlijk eenvoudige aanpassingen leverden telkens opnieuw zwarigheden op. Diverse afleveringen konden niet op het voorziene tijdstip worden afgewerkt. Doordat de invoer van data ongestoord doorging, mag worden verwacht dat de ogenschijnlijk verloren tijd in 1997 zal worden ingehaald. Doordat ook de drukker moderniseerde ontstond een probleem met de conversie van het cartografisch materiaal. Het

ontwerpen van een nieuwe grondkaart leverde onverwacht veel hoofdbrekens op.

En passant diende ook overeenstemming te worden bereikt over de aard en de omvang van de reductie van de fonetische documentatie van de drie Grote Regionale Woordenboeken op dusdanige wijze dat een uniforme gebruikersvriendelijke, dynamische en gemakkelijk tot een lokaal of regionaal handwoordenboek te herleiden documentatie ontstaat. Dankzij financiële steun van Rewo werd een oplossing voor deze vraagstukken gevonden.

Met vier redacteuren leek het werk vóór het einde van de twintigste eeuw te kunnen worden voltooid. In dit opzicht deden zich evenwel tegenslagen voor. De medewerkster, belast met de voorbereiding van de klankinleiding, werd gefinancierd uit middelen, toegezegd door de Vlaamse Minister van Onderwijs. De betaling daarvan stagneerde zozeer dat de medewerkster meende te moeten uitzien naar meer zekerheid omtrent haar arbeidsplaats. Haar ontslagbrief en het bericht van de Vlaamse Minister-President dat tot uitbetaling van het toegezegde subsidie zou worden overgegaan, kwamen op dezelfde dag binnen. De vreugde over de ene brief werd getemperd door teleurstelling over de andere, want de samenstelling van de klankinleiding die een lange inwerkperiode vergt, is aanzienlijk vertraagd. Een begeleidingscommissie, bestaande uit mr. J. Smeets, voorzitter, prof. dr. J. Goossens, begeleider, prof. dr. J. Cajot, vertegenwoordiger van Belgisch-Limburg, prof. dr. A. Weijnen, oud-directeur van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde (N.C.D.N.), prof. dr. A.M. Hagen, directeur N.C.D.N., drs. F.A.G. Walraven, voorzitter van de Vereniging Veldeke, en prof. dr. J.C.G.M. Jansen, directeur van het S.H.C., draagt zorg voor de bewaking van de voortgang van het project en de wetenschappelijke kwaliteit.

In 1996 verscheen van het eerste deel van het W.L.D. (agrarische vakterminologie) aflevering 10: het paardentuig, van de hand van wijlen dr. J. Molemans en lic. J. Verbeek.

W.L.D. I-9, het kleinvee, en W.L.D. II-11, houtbewerking, kwamen in concept gereed.

De werkzaamheden aan het W.L.D. werden in 1996 uitgevoerd door dr. H. Cromptvoets, dr. J. Kruijsen, drs. H.H.A. van de Wijngaard en mevrouw J.M.A. Verbeek tot 1 maart. Prof. dr. J. Goossens (Leuven-Münster) en prof. dr. A. Hagen (K.U.N.) stonden in voor de dagelijkse wetenschappelijke begeleiding.

Bijzondere leerstoel

Medio 1983 werd de directeur van het instituut, dr. J.C.G.M. Jansen, benoemd tot bijzonder hoogleraar aan de U.M. met als leeropdracht de Geschiedenis van de westerse samenleving met bijzondere nadruk op structurele verandering in Limburg en aangrenzende regiones. In het College van Toezicht hebben zitting vanwege de U.M. prof. dr. G. de Vries en de dekaan van de faculteit der Gezondheidswetenschappen en vanwege het S.H.C. dr. G.C.P. Linssen en prof. dr. A.M. van der Woude, voorzitter. Dit college stelde zich op de hoogte van de activiteiten.

De bijzonder hoogleraar heeft zijn aandacht verdeeld over het onderwijs en de begeleiding van onderzoeksprojecten, waaronder een aantal dissertaties. Die inspanningen loonden. De dissertatie van drs. R. Mestrom over uurwerken en uurwerkmakers in Limburg kon eind 1996 aan de beoordelingscommissie worden voorgelegd. De dissertatie zal op 3 oktober 1997 in het openbaar worden verdedigd. De onderwijsactiviteiten hielden vooral verband met een tweetal wetenschapsstages. Anders dan gebruikelijk hoefde niet te worden uitgegaan van een heel beperkte historische voorkennis. Een intensieve begeleiding was in een geval toch nodig omdat de kandidate geen enkele onderzoekservaring had. Een uit Bonn afkomstige student was daarentegen ervaren. Hij had meer moeilijkheden met de Nederlandse taal dan met wetenschappelijke kwesties. Regelmatig wordt ten behoeve van meerdere faculteiten inhoudsdeskundige ondersteuning gegeven, voornamelijk ten behoeve van onderzoeksprojecten. Momenteel lopen nog drie dissertatieprojecten. Zij dragen de navolgende titels:

- Limburg en Nederland 1839-1848. Achtergronden en verloop van het Limburgs separatisme.
- Het oude cultuurlandschap in Noord- en Midden-Limburg.
- Proto-industriële textielnijverheid in Limburg: het bedrijf Pélerin te Maastricht.

Van enkele dissertaties zijn in 1996 concepten besproken. In één geval wordt verdediging van de dissertatie buiten Maastricht voorzien.

De hoogleraar had zitting in een promotiecommissie te Nijmegen en drie in Tilburg. Hij was betrokken bij de toekenning van weten-

schappelijke prijzen in België en Nederland, te weten die van de Belgische Boerenbond en de Eisma-prijs voor regionale en lokale geschiedbeoefening.

Bijzondere aandacht werd besteed aan de stimulering van grensoverschrijdend sociaal- en economisch-historisch onderzoek. Daarover werd op instigatie van de Studievereniging voor sociaal-economische geschiedenis in Nederland, de Belgische Vereniging voor sociale en economische geschiedenis en de Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte medio september 1995 in Maastricht een congres gehouden over "Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965". Het congres werd georganiseerd door mevrouw prof. dr. G. Devos (U.F.S.I.A. Antwerpen), prof. dr. R. Hildebrand (R.W.T.H. Aachen) en de bijzonder hoogleraar. De voordrachten zijn in 1996 in de reeks Maaslandse Monografieën gepubliceerd.

De noodzaak van verder onderzoek op dit terrein, die evident aan de dag trad, bewoog de drie verenigingen in Benelux-verband een organisatie op te zetten die met nadrukkelijke instemming van diverse overheden de verdieping van de tijdens het congres geëtalende resultaten zal nastreven. De Minister van Buitenlandse Zaken van het Groot-Hertogdom Luxemburg reageerde enthousiast. Zijn Belgische en Nederlandse collega's waren hem aan het einde van het verslagjaar nog niet bijgevallen. De bijzonder hoogleraar trad toe tot het bestuur van deze internationale V.Z.W. in oprichting.

Jaarboek

De Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verheugen zich in een ruime belangstelling. Hoewel ook in 1996 een klein aantal geïnteresseerden om economische redenen zijn abonnement opzegde en enige trouwe lezers ons ontvielen, nam het aantal contribuanten dankzij spontane meldingen en wervingsactiviteiten hoegenaamd niet af. Een zestigtal abonnees is afkomstig uit het buitenland. De oplage van het jaarboek beliep 1.000 exemplaren. Ondanks efficiency verhogende maatregelen kon het XLIIe deel van de Studies pas in januari 1997 worden verzonden. Het aanbod aan kopij was zo overvloedig dat een deel er van moest worden doorgeschoven naar het XLIIIe deel, een handelwijze die zorgvuldig overleg

met de auteurs vergt. Deel XLI van de Studies opende met een "In memoriam Pater Dr. Remigius Dieteren O.F.M.". Hij was de oprichter van het Sociaal Historisch Centrum. Hij stond het bestuur veertig jaar lang als secretaris en daarna tot zijn dood als adviseur terzijde. In het jaarboek waren vier artikelen opgenomen:

Paul Arnold, "Een zegen voor onze gezinnen". Het Dr. Poelsoord, een historische schets van een opmerkelijke instelling.

J.F.R. Philips, Familieperikelen van een Maastrichtse wijnhandelaar. Een relaas over zijn achttiende-eeuwse bedrijfsvoering.

J.C.G.M. Jansen, Een wereld van verwarring: de economische toestand tussen Rijn en Maas omstreeks 1800.

W.P.P.M. Teeuwen, De sieraardewerkproductie in Noord-Limburg, 1936-1960. Een herleving van het Tegels volksaardewerk.

De opgenomen artikelen waren omvangrijk, ruim vijftig pagina's druks gemiddeld. Daarom moest het literatuuroverzicht tot het minimale worden beperkt. Er konden slechts twee besprekingen worden opgenomen.

Aan het Jaarboek werd het Jaarverslag 1995 van het S.H.C. toegevoegd. Het Jaarboek werd typografisch verzorgd door de dames I.J.L. Frints en E.M. Muyres-Schilder van onze eigen dienst en gedrukt door de Handelsdrukkerij van 1874 te Leeuwarden. De omvang was X + 285 pagina's. Door het gebruik van een geautomatiseerd typografisch procédé waren de kosten bescheiden. Daar stond tegenover dat door onze medewerksters heel wat editing-werkzaamheden moesten worden verricht.

Maaslandse Monografieën

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën waren ook in 1996 van belang. Er was een groot aanbod aan kopij. Die vroeg veel zorg. Alle manuscripten waren omvangrijk. Eén is bovendien rijk geïllustreerd. Het oplossen van technische problemen bleek tijdrovend. De kwaliteit van Maaslandse Monografieën heeft tot gevolg dat historici met een lange staat van dienst hun levenswerk aan de redactie aanbieden. De juichkreten over zo'n stap worden misschien wel eens enigermate gedempt door de vaststelling dat voor het uittypen van het manuscript sterk verouderde apparatuur is gebruikt of dat bibliografie en voetnoten zonder rekening te houden

met de vereisten van de geautomatiseerde titelbeschrijving zijn samengesteld. Voor de noodzakelijke aanpassingen is dan de inzet van gespecialiseerde krachten onontbeerlijk. Maaslandse Monografieën prijst zich zeer gelukkig dat het S.H.C. haar daarbij regelmatig te hulp schiet. Haastwerk wordt dan niet geleverd.

Er is nog een andere oorzaak voor de trage productie. In gevallen waarin een manuscript al te omvangrijk is geworden, moeten van de auteur verkortingen worden gevraagd. De meeste auteurs zijn tot verkortingen bereid. Het betekent voor hen echter een hele tijdsinvestering die slechts geleidelijk kan worden uitgevoerd omdat andere werkzaamheden de voorrang moeten hebben.

Ook in 1996 had Maaslandse Monografieën met dergelijke moeilijkheden te kampen.

Alleen het 58ste deel in de reeks kon van de pers rollen:

J.C.G.M. Jansen (red.), *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk. 1750-1965; Wirtschaftliche Verflechtungen in Grenzräumen im industriellen Zeitalter, 1750-1965; Relations économiques dans les régions frontalières à l'ère industrielle, 1750-1965.* Verslagbundel van het op 14 en 15 september 1995 te Maastricht gehouden congres van de verenigingen voor economische geschiedenis in België, Duitsland en Nederland, Eisma BV, Leeuwarden/Mechelen 1996, VI + 273 pag.

Aan het einde van het verslagjaar was van de oplage van 500 exemplaren de helft verkocht.

Daarnaast kwam ten langen leste, acht jaar nadat de manuscript-kaart aan de drukker, IFAG te Frankfurt, was aangeboden en vijf jaar nadat de toelichting van de persen rolde, de vijfde aflevering uit de Historische Atlas van Limburg in distributie:

W.A.J. Munier, *Kerkelijke circumscription van de tegenwoordige provincie(s) Limburg en omliggende gebieden (1821-1840) [= Historische Atlas van Limburg, II. Serie kerkhistorische kaarten, deel 4], Van Gorcum, Assen/Maastricht 1991, XIV + 166 pag. toelichting alsmede een kaartblad 1996.*

Deze publicatie trok de verwachte belangstelling.

De afzet van de boeken baart het bestuur overigens zorgen. De interesse voor het algemene boek taant. Gerenommeerde boekhandels sluiten hun deuren, andere beperken het assortiment. Nieuwe distributiekanaalen ogen veelbelovender dan zij zijn.

De daling van kosten door de toepassing van een geautomatiseerde typografie en intensieve publiciteitscampagnes brachten enige verbetering in de afzet. Een reorganisatie van administratie en verkoop van Maaslandse Monografieën opende eveneens perspectieven. Mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux slaagde erin de verkoop weer enigszins op te stuwen. Bij dergelijke bescheiden pogingen moest het blijven. De idee de reeks meer en meer te vullen met populaire werken vond geen weerklank. De goede naam van de serie kan licht verloren gaan. De financiële risico's worden er beslist niet geringer door. Kwaliteit dient voorop te staan. Een internationaal samengestelde visitatiecommissie voor de historische wetenschappen in Nederland roemde in 1994 Maaslandse Monografieën niet zomaar als "an important contribution to historical research". Vaste afnemers mogen hoog kwalitatieve producten blijven verwachten. Kassuccessen zijn daar echter niet onder. Bestuur, Redactie en Raad van Advies trachten diligent nieuwe perspectieven te openen.

Het Bestuur van de Stichting werd begin 1996 gevormd door ir. D.J. van Waes, voorzitter, prof. dr. J.C.G.M. Jansen, secretaris, drs. J.J.C. Huyben, penningmeester, mr. H.J.J.M. van der Bruggen, A.F. Henrar, dr. A.M.J.A. Berkvens en dr. G.C.P. Linssen. Heel het jaar door stond W. Pécasse het Bestuur terzijde als adviseur. In het najaar van 1996 zag drs. J.J.C. Huyben zich genoopt het penningmeesterschap, dat hij vijfentwintig jaar lang met bijzondere inzet en opmerkelijk succes had vervuld, neer te leggen. Het Bestuur ziet met diepe erkentelijkheid terug op een hoog gemotiveerde, inventieve en uiterst accurate penningmeester. De heer Huyben mag zich vleien met de gedachte dat hij ondanks tegenslagen mede gestalte heeft gegeven aan een zelfs in zakelijk opzicht succesvolle historische reeks. Hij werd als penningmeester opgevolgd door A.F. Henrar. Het Bestuur vergaderde vijfmaal.

De Redactie werd gevormd door prof. dr. A.M. van der Woude, voorzitter, dr. M. van der Eycken, prof. dr. A.Fl. Gehlen, drs. L. Smets, dr. P.J.H. Ubachs, prof. dr. R. van Uytven en drs. S. Vandevelde. De Redactie vergaderde tweemaal.

De Raad van Advies bestond bij de aanvang van het verslagjaar uit Gouverneur mevrouw H. Houben-Bertrand, Commissaris der Koningin mr. B.J.M. baron Van Voorst tot Voorst, prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, prof. dr. E. Hélin, prof. dr. W. Janssen, prof. dr. H. de Schepper, prof. dr. M.G. Spiertz en prof. dr. H. baron Van der

Wee. Eind 1996 zag prof. dr. E. Hélin zich als gevolg van ernstige chronische gezondheidsproblemen genoodzaakt zich uit de Raad terug te trekken. Raad en Bestuur zijn hem veel dank verschuldigd voor een groot aantal waardevolle adviezen en voor de warme belangstelling die hij sedert zijn aantreden in 1976 aan de dag legde. Het aantal vaste afnemers bleef 1.250 bedragen. Het Bestuur van de Maaslandse Monografieën zag zich geruggesteund door de samenwerking met Eisma B.V. te Leeuwarden die sedert medio 1988 optreedt als uitgever van de publicaties van de Stichting. De dames M.C. Mommers-Bakker, I.J.L. Frints en E.M. Muyres-Schilder verwierven zich grote verdiensten bij het persklaar maken van manuscripten en de typografische voorbereiding van de druk van in 1996 te verschijnen werken. De administratie en de marketing werden verzorgd door mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux. VB-Groep Accountants contro-leerden de administratie en stelden de jaarrekening samen.

Samenwerking op wetenschappelijk terrein

Aan de samenwerking met de U.M. wordt permanent aandacht besteed. Tussen beide instellingen is in de loop van de jaren een aantal ad hoc samenwerkingsverbanden tot stand gebracht. Zij spitsten zich toe op medewerking aan onderwijs en onderzoek en op bibliothecaire samenwerking. Ook in 1996 namen deze samenwerkingsvormen in intensiteit toe. Dat gold zowel voor de bibliothecaire samenwerking als voor het onderzoek. Het S.H.C. participeerde aanvankelijk slechts in het L.B.S.-samenwerkingsverband, waaraan naast de U.M., de hogescholen, de Stadsbibliotheek Maastricht en enige wetenschappelijke instellingen deelnamen. Dankzij de L.B.S.-samenwerking konden docenten en studenten van Limburgse instellingen voor wetenschappelijk onderwijs en onderzoek de catalogus van de U.M. en het S.H.C. in eigen omgeving consulteren. Mede dankzij deze service wordt steeds meer gebruik gemaakt van de diensten van het S.H.C. door medewerkers en studenten van de U.M. Steeds vaker blijkt dat de collecties van de U.M. en het S.H.C. wonderwel op elkaar aansluiten. Vooral de Faculteit Cultuurwetenschappen is geïnteresseerd in verdere uitbouw van de samenwerking. Hun studenten treffen hier ook mogelijkheden voor archiefonder-

zoek. Vaker dan bij de overheidsarchieven het geval is, bevatten de door het S.H.C. bewaarde archieven rijke bronnencollecties betreffende de veranderingen die zich in cultuur en samenleving in de twintigste eeuw hebben voorgedaan. Het leek nuttig te zoeken naar mogelijkheden vraag en aanbod nauwer op elkaar aan te sluiten. Concretisaties van dit idee bleken zeer nuttig. Zo werd in 1995 op verzoek van de Faculteit der Cultuurwetenschappen ten behoeve van een breed geschakeerd onderzoek aan de U.M. naar de geschiedenis van de chemische industrie en de door chemische bedrijven toegepaste technologieën, het archief van de werkgeversorganisatie voor de chemische industrie overgenomen tezamen met een aanzienlijke collectie literatuur. Beide collecties werden met voorrang geordend en beschreven, zodat zij in 1996 door onderzoekers intensief werden benut. Besloten is op deze wijze verder te gaan en permanent te streven naar wederzijdse ondersteuning.

De uitvoering van de liëringsovereenkomst van 12 juni 1990 tussen de U.M. en het S.H.C., die met terugwerkende kracht per 1 januari 1990 in werking trad, verliep voorspoedig. Na een vijftal jaren verkennen kon eind 1996 tot verdere uitbouw worden besloten. Verheugend is dat het College van Bestuur van de U.M. eind 1996 zich formeel bereid verklaarde mee te zoeken naar een oplossing van de huisvestingsproblemen van het S.H.C.

Ook op andere terreinen kon meer klantgericht worden gewerkt. Dankzij de medewerking van de wethouder van Sociale Zaken van Maastricht, drs. Th. Bovens, kon in oktober 1996 worden gestart met een documentatieproject ten behoeve van de monumentenzorg. Bij de voorbereiding van restauraties en aanpassingen ten behoeve van gebruik voor andere dan de oorspronkelijke doelstelling van monumenten van jonge bouwkunst blijkt gewoonlijk dat een flink deel van de noodzakelijke technische gegevens ontbreekt. Tegen hoge kosten worden die dan door adviesbureaus gereconstrueerd. Achteraf blijkt dan dat ontbrekende data geheel of ten dele in door het S.H.C. bewaarde collecties aanwezig zijn. Het leek nuttig de betreffende collecties adequaat te ontsluiten. In nauwe samenwerking met het Monumenten Selectieteam van de Provincie Limburg is daartoe een documentatieproject gestart. Het gemeentebestuur van Maastricht stelde er Melkert I-middelen voor beschikbaar. In 1996 werden de eerste twee medewerkers ten behoeve van dit project aangesteld.

De samenwerking met andere onderwijsinstellingen werd voortgezet. Contacten met de dagopleiding geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Leergangen te Sittard hebben er toe geleid, dat het S.H.C. voor geschiedenisstudenten van deze instelling mogelijkheden schept voor praktisch onderzoek, waarvan ook in 1996 dankbaar gebruik werd gemaakt. In het bijzonder werden de stagemogelijkheden en de faciliteiten aan docenten die een nascholing volgden gewaardeerd. De contacten met diverse historische verenigingen en instellingen, met pers, televisie en radio ontwikkelden zich voorspoedig. Vooral het W.L.D. mocht zich verheugen in een grote belangstelling van de media.

Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappelijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en congressen in binnen- en buitenland om zo het contact met collega's in Nederland, België en het Rijnland te intensiveren.

J.C.G.M. Jansen sprak te Maastricht over de vaandelcollectie van het S.H.C. en te Tilburg over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg in comparatief perspectief.

W.J.M.J. Rutten sprak op 15 januari 1996 voor Radio Limburg over de levensstandaard in Limburg.

J.J.F. van den Boogard hield lezingen voor studenten van de Hogeschool Holland over de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht en sprak bij de opening van de tentoonstelling Honderd Jaar Vakbeweging in Limburg te Maastricht over het thema "Samen Vooruit".

H.J.G. Crompvoets sprak te Nijmegen op de Open Collegedag Nederlands over het maken van regionale en lokale dialectwoordenboeken en te Freiburg voor de Saale-Unstrut-Verein für Kulturgeschichte und Naturkunde over "Die Mundarten in Limburg". Regelmatig verzorgde hij in het programma Euregio van Omroep Limburg een praatje over een item uit het W.L.D. Ook sprak hij voor de radio een paar maal over de erkenning van het Limburgs als streektaal.

VERSLAG VAN DE DIENSTVERLENING

Archief

De explosieve groei in de jaren 1984-1990 van de archiefbestanden, bewaard door het S.H.C., heeft het Bestuur genoopt maatregelen te treffen. Er vindt sinds lang een strenge afweging plaats voordat tot overname wordt overgegaan. De schoning van de over te nemen bestanden krijgt bijzondere aandacht. Geregeld wordt bezien of de overdracht enige tijd kan worden uitgesteld, danwel of er mogelijkheden bestaan de documenten elders onder te brengen. Dit beleid heeft vruchten afgeworpen. De omvang van de archiefbestanden groeide sinds 1991 minder snel. Toch is er hoegenaamd geen depotruimte meer beschikbaar.

Er waren enkele factoren die tegenzaten: te vaak werden zeer omvangrijke collecties aangeboden. In zulke gevallen is het vaak ondoenlijk al vóór de overname alle selectiecriteria toe te passen omdat de daarvoor noodzakelijke werkruimte ontbreekt. Voorts stonden de eigenaren van enige grote archieven op het punt te verhuizen. Op een vastgesteld tijdstip moest het archief uit het pand zijn verdwenen: de tijd haalde de archiefmedewerker belast met schoningswerkzaamheden in. Tenslotte is het personeelsbestand te klein om allerlei grote archieven tegelijkertijd optimaal te kunnen schonen. Op de eerste dag van het verslagjaar moest worden vastgesteld dat de archiefdepots vol waren. Alleen enkele kleine archieven konden nog worden overgenomen. Per saldo waren het er nog zes met een gezamenlijke omvang van tien meter. Diverse aanbieders bleken bereid nog even te wachten met de overdracht.

Daarmee was het probleem evenwel verre van opgelost. Een aantal grote instellingen, dat eerder al omvangrijke collecties overdroeg, zag zich om uiteenlopende redenen genoopt bij het S.H.C. gastvrijheid te zoeken voor omvangrijke aanvullingen. Het overlijden van de voorzitter van het Nederland-Amerika Instituut, afdeling Limburg, leverde nog slechts twee strekkende meter op. Uit de nalatenschap van mr. Stan Smeets kwam al vijf meter. De onderbrenging van het E.T.I.L. bij de Universiteit Maastricht was goed voor twintig meter. De reorganisatie van de Hermes Groep had tot gevolg dat van een viertal tram- en busondernemingen uit Limburg, V.S.L., N.A.O., Meussen en L.T.M., alsnog 23 strekkende meter aanvullingen wer-

den overgedragen. Onderbrenging van delen van Symbiose in andere gebouwen leverde per saldo 15 strekkende meter op, afkomstig van diverse maatschappelijke organisaties, terwijl een verhuizing van de L.O.Z.O. en hun besluit ook persoonsgebonden bestanden, van groot belang voor de studie van de detailhandel sedert 1918, over te dragen, niet minder dan 50 strekkende meter opleverde.

De verworven archieven omvatten in totaal 132 meter. De veertien aanvullingen namen daarvan 92% voor hun rekening. Schoningswerkzaamheden leverden slechts 30 meter ruimtewinst op, zodat een netto accres van ruim honderd meter resteerde. In totaal worden thans 484 archieven, tezamen omvattend 4.700 meter, beheerd. De gemiddelde omvang van de fondsen steeg mede als gevolg van de grote aanvullingen van 9,60 tot 9,71 meter.

Het heeft geen zin nog langer te spreken van een steeds nijpender depotprobleem. De depots zijn helemaal vol. Zeker 150 meter archief bevindt zich nog bij de archiefvormers en moet aan de bestanden worden toegevoegd. Het overzicht van de archiefaanwinsten maakt duidelijk dat vooral de fusies, de reorganisaties en de verhuizingen verantwoordelijk zijn voor de enorme toevloed aan historische documenten.

De grote zorg die moest worden besteed aan de schoning van te verwerven archieven nam niet weg dat ook met de archiefordening goede voortgang kon worden gemaakt.

Drs. P. Arnold en drs. X. Cerfontejne vervaardigden bij hun werkzaamheden aan de opbouw van een documentatie betreffende jonge bouwkunst en passant een plaatsingslijst van het archief van het architectenbureau J.H.A. Huysmans te Maastricht.

Mevrouw A. Peeters voltooide de inventaris van de archieven van Loe Maas, pseudoniem van L.G.M. Snackers (1925-1970) en Mya Maas, pseudoniem van M.M.J. Snackers-Brennenraedts (1933-) en het echtpaar Snackers-Brennenraedts.

Zij stelde plaatsingslijsten samen van het archief van de Vermogensstichting Sint Maartenshuizen en de Exploitatiestichting Sint Maartenshuizen te Maastricht (1939-1993), van het archief van de Coöperatieve melkinrichtingen en zuivelfabrieken "De Mijnstreek en Omgeving" te Brunssum en Heerlen (1920-1996), van het archief van dr. W.A.F. Janssen te Maastricht (1923-1952) en van het restant van de archieven van het Zuivelconsulentschap in de provincie

Limburg (1923-1968) en de Maatschappij van Landbouw in Limburg, afd. Sittard (1897-1900).

M.I.M.A. Wijnen stelde een inventaris op van het archief van de Bank Haffmans en Steegh te Venlo.

De Limburgse overheidsarchieven en de archivaris van het S.H.C. kwamen in 1984 overeen enige lijn te brengen in het acquisitiebeleid en te proberen tot een taakafbakening te komen: archieven van zuiver lokaal belang horen in gemeentearchieven; is de werkingssfeer breder dan kan een beroep worden gedaan op het Rijksarchief of het S.H.C. Die afspraken werken uitstekend voor zover het de zorg voor kerkelijke archieven aangaat. Voor de parochiebesturen is duidelijk dat hun archief bij de gemeentearchieven thuis hoort. Dat ligt anders als het gaat om archieven van bedrijven en particulieren. De ervaring leert dat niet de archivaris uitmaakt waar een bedrijfsarchief moet worden bewaard, maar dat de ondernemer dit bepaalt. Ook de bedrijfsleiding van ondernemingen met puur lokale werkingssfeer geeft soms de voorkeur aan berging bij het S.H.C. boven die in een overheidsarchief. Indien geen gehoor wordt gegeven aan deze wensen, dreigt vernietiging van de stukken. Privépersonen zijn in meerderheid gevoelig voor de argumentatie van de archivaris. De samenwerking met de Rijksarchiefdienst werd in 1996 nog onderlijnd doordat het Rijksarchief in Limburg en het Sociaal Historisch Centrum gezamenlijk hun diensten via Internet gingen aanbieden.

Bibliotheek

Evenals in vorige jaren ging de bibliotheek in 1996 selectief te werk bij de collectievorming. De niet onaanzienlijke toevloed aan bibliotheekmateriaal kon per saldo worden gereduceerd tot een aanwas die 41 m' plankruimte beslaat. Omvangrijke collecties kwamen uit de nalatenschap van Pater dr. Remigius Dieteren O.F.M., van het E.T.I.L. te Maastricht en van de Hermes Groep te Weert.

De collecties monografieën en statistische publicaties zijn geheel ontsloten. Meer dan een halve kilometer boekwerken is nu in de Pica-catalogus ondergebracht. Er is veel vraag naar. Het snel stijgend aantal uitleningen attendeerde ons overigens op een bijzondere mogelijkheid voor de S.H.C.-bibliotheek om zich te manifesteren. Als gevolg van toenemende beheerskosten en dalende budgetten

kochten de wetenschappelijke bibliotheken in Nederland de laatste jaren betrekkelijk weinig buitenlandse werken. Zelfs Engelstalige specialistische werken ontbreken nogal eens. Duits- en Franstalige werken zijn zeldzaam geworden. Zij komen hier nog frequent binnen. De collectie vormt steeds nadrukkelijker een verrijking van het regionaal en zelfs het nationaal bibliotheekbezit. Om die reden is de nadruk gelegd op systematische ontsluiting van in Nederland moeilijk bereikbare literatuur. De catalogus zal op vele plaatsen raadpleegbaar zijn. Nadat eerder al de collectie tijdschriften in de geautomatiseerde catalogus was ingevoerd, is dit nu ook met de monografieën en de waardevolle collectie statistische publicaties het geval. De eveneens belangrijke collectie jaarverslagen is ter hand genomen en voor een belangrijk deel ingevoerd. Van honderden bedrijven, instellingen en organisaties waarvan het archief verloren is, kan uit de jaarverslagen tenminste globaal de gang van zaken worden afgeleid.

Door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen is enkele jaren geleden gesteld, dat de groei van de bibliotheekbestanden in Nederland dient te worden teruggebracht tot nul procent. Hoewel die doelstelling vanwege het karakter van onze bibliotheek, die een typische bewaarfunctie heeft, niet haalbaar was, is een beleid gevoerd dat erop is gericht ook bij het S.H.C. de groei van de bibliotheek tot een minimum te beperken. Daarom werd sedert 1980 bij de collectionering de nadruk gelegd op de zogenaamde grijze literatuur, waaronder publicaties worden verstaan die niet langs de gebruikelijke kanalen in de handel werden gebracht. Aan opvang van dergelijke publicaties is behoefte. 60% van de aanwinsten heeft betrekking op deze publicaties. Door systematische ontdebelling, het aanleggen van strenge selectiecriteria en het afstoten naar andere bibliotheken kon de feitelijke toename van het bestand in 1996 worden gereduceerd tot 1 à 2%. De omvang van de bibliotheek is thans 3.306 m'. De boeken beslaan 555 m', de brochures 258 m', de statistische publicaties 180 m', de naslagwerken, bibliografieën en dergelijke 108 m'. Het overgrote deel, 2.205 m', komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken en dergelijke). Het getal fysieke eenheden heeft de 140.000 overschreden.

De samenwerking met de overige wetenschappelijke bibliotheken in Nederland krijgt gestalte door de deelname van het S.H.C. aan de Gezamenlijke Geautomatiseerde Catalogus; als zodanig fungeert het

Pica-samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheken van universiteiten en hogescholen. De daarop betrekking hebbende samenwerkingsovereenkomst loopt tot 2000 en wordt telkens automatisch voor vier jaar verlengd. De samenwerking in een lokaal bibliotheekstelsel, L.B.S.-3, maakt er deel van uit. Dit houdt in dat gebruik wordt gemaakt van de on-line publiekscatalogus van I.H.O.L., een organisatie waarin behalve de U.M. ook een aantal in Limburg gevestigde hogescholen en wetenschappelijke bibliotheken, alsmede de Stadsbibliotheek Maastricht participeren. Elke gebruiker kan zoeken in een bestand met in totaal bijna één miljoen titels.

De omvang van het bibliotheekpersoneel van het S.H.C. is klein, zoals blijkt uit een vergelijking van de beheerskosten per aanwezige titel, die slechts een derde bedragen van het landelijk gemiddelde. Het is evident dat zo'n groot verschil niet uitsluitend door lage huisvestingskosten wordt veroorzaakt. De bibliotheek kampt met een tekort aan personeel. Voor zover mogelijk wordt dit manco onderzocht door efficiënte inzet en goede onderlinge samenwerking tussen de medewerkers.

De aanwas van boeken en tijdschriften kwam - zoals voorheen - vooral tot stand via schenkingen. Hieronder volgt een overzicht van de van publicerende instellingen ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's en dergelijke naar sectoren over de jaren 1994-1996. Voor de grote schenkingen zij verwezen naar de lijst in bijlage I.

	1994	1995	1996
volkshuisvesting	3	4	3
handel, nijverheid, bankwezen	29	24	27
arbeidszaken	2	2	4
overheid, inclusief openbare nutsbedrijven	21	17	15
transport en vervoer	2	2	-
land- en tuinbouw	1	1	-
onderwijs, vorming	1	1	-
cultuur, recreatie	5	12	8
maatschappelijke dienstverlening			
en samenlevingsopbouw	5	7	2
gezondheidszorg	3	2	5
uitvoeringsorganen sociale wetgeving			

en verzekering	1	1	5
archiefdiensten en wetenschappelijke instellingen	47	38	49
vrouwenbeweging	3	2	3
pers en uitgeverijen	1	-	1
natuur en milieu	-	-	1

De schommelingen worden goddeels veroorzaakt door het toenemend gebruik om uit zuinigheidsoverwegingen slechts tweejaarlijkse verslagen te publiceren. Het Bestuur dankt alle schenkers voor hun bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

Documentatie

Door de jaren heen werd onder het hoofd documentatie slechts verslag gedaan van het beheer van speciale collecties die volgens de gebruikelijke definities noch tot het bibliotheekbestand noch tot de archivalia behoren. Het gaat behalve om pamfletten, knipsels en affiches onder andere om audio-visueel materiaal, zoals foto's en films, en vaandels. Het meest omvangrijke is zonder twijfel de collectie kaarten, tekeningen en plannen. Deze collecties nemen jaarlijks in omvang toe. Naar schatting zijn er ongeveer 125.000 tekeningen en plannen, waarvan 110.000 op microfiche, een 5.000 kaarten en een even groot aantal tekeningen van objecten uit de sfeer van de kunstnijverheid. De fotocollectie omvat ruim 30.000 eenheden, evenals de eertijds ontsloten knipselcollectie. De overige bestanden zijn aanmerkelijk kleiner maar omvatten bijeen stellig nog enkele duizenden stuks. Al met al gaat het om zeer omvangrijke bestanden, tezamen ruim 200.000 eenheden groot.

In de loop der jaren is - naar gelang gekwalificeerd personeel beschikbaar was - permanent aandacht besteed aan de materiële verzorging en de ontsluiting van deze collecties. Een zeer groot percentage, 70 à 80%, kan door onderzoekers met enige moeite worden geconsulteerd, steeds met behulp van kaartsystemen die alleen bij een bezoek aan het S.H.C. kunnen worden geraadpleegd en waarvan de consultatie tijdrovend is.

Documentatie is echter ook nog wat anders. Het zeer omvangrijke aanbod aan data, opgeslagen in archieven, bibliotheekbestanden en

in gemengde collecties zoals de hierboven gereleveerde, dient in een geïntegreerd systeem handzaam te worden ontsloten. Dat is niet louter een kwestie van digitalisering. De wijze van beschrijving van archivalia, bibliotheekgoed en gevarieerd documentatiemateriaal is zo sterk verschillend dat integratie van bestaande systemen onherroepelijk leidt tot over het hoofd zien van voor elk onder de loep genomen thema gewichtige informatie. Het is noodzakelijk de beschrijvingen zelf op elkaar te doen aansluiten.

Met een vorm van systematische geïntegreerde documentatie van data, afkomstig uit heel verschillende bestanden, die dan meteen digitaal wordt opgeslagen, kon in 1996 eindelijk een begin worden gemaakt. Dankzij de aanwezigheid van documentalisten, die werden aangetrokken in het kader van het Melkert I-project waarover hiervoor al werd gesproken, kon per 1 oktober 1996 een begin worden gemaakt met het opzetten van een samenhangend documentatiesysteem, zij het slechts voor één onderdeel van de collecties, namelijk het materiaal handelend over monumenten van bouwkunst. De eerste uitkomsten zijn zeer hoopgevend. Voor de gebruiker betekent het systeem een onwaarschijnlijk grote besparing van tijd en kosten. Inmiddels is ook aan de verzorging en ontsluiting van andere delen van de documentaire collecties voortgewerkt. Dit gold allereerst voor de collectie vaandels, afkomstig van afdelingen van vakbonden en andere sociale organisaties in Limburg. Zij omvat thans 78 stuks. De vaandels zijn doorgaans vijftig tot honderd jaar oud. Lange tijd werden zij in weer en wind rondgedragen bij elke publieke manifestatie van de organisatie wiens naam en doelstellingen zij representeerden. Dit heeft zijn sporen nagelaten. Mevrouw D. Lucassen herstelt sinds enige jaren de schade. Vaak krijgt zij te maken met technieken en materiaalgebruik die in onze dagen niet meer voorkomen. Mevrouw M. Vroon, textielrestauratrice van de Schatkamer van de Dom te Aken, bleek bereid haar in te wijden in oude geheimen van de vervaardiging van pretentieuze textilia. Eén dag per week loopt mevrouw Lucassen stage in Aken. De resultaten van haar werk kunnen thans wedijveren met die van professionele restauratieateliers.

Van 1994 tot 1996 werden een paar interessante collecties affiches ontvangen. De groeiende vraag naar dit documentatiemateriaal dwingt aandacht te besteden aan de verzorging van deze collectie. Om daarbij vrijwilligers en stagiaires met vrucht te kunnen inschake-

len en de kwaliteit van hun werk te bewaken, stelde mevrouw Peeters een handleiding voor het ordenen en beschrijven van affiches samen. Dat bleek zo'n nuttig apparaat, dat zij korte tijd later ook een dergelijke handleiding voor het ordenen en beschrijven van foto's redigeerde.

Bijzondere aandacht vraagt telkenjare de verzorging van het beeldmateriaal. Het wordt doorgaans in weinig verheffende staat overgedragen. Alle foto's, albums en films worden dadelijk zorgvuldig geconserveerd. De beschrijving en de materiële verzorging van de fotocollectie zijn na de pensionering op 1 oktober 1993 van de heer A.H. Bleeser tot begin 1996 voortgezet door de heer P. Hupperts. Na zijn vertrek moesten deze werkzaamheden worden gestaakt.

Daar stond tegenover dat een heel andere puur documentaire collectie vrijwel geheel digitaal kon worden ontsloten. Kleine middenstanders en ambachtlieden hebben vaak van hun activiteiten nauwelijks sporen nagelaten. Tot omstreeks 1940 was het in deze kring niet gebruikelijk een uitgebreide boekhouding bij te houden. Van balansen en jaarverslagen was al helemaal geen sprake. Wel was het in deze kring tussen 1890 en 1940 niet ongewoon bij het uitschrijven van facturen briefpapier te gebruiken dat in het hoofd een bondige maar heel heldere omschrijving geeft van de activiteiten, vaak zelfs verlicht met een foto van het bedrijfsgebouw of van een of meer producten die werden verkocht. Omdat sinds jaar en dag bezoekers van de studiezaal vertwijfeld poogden langs indirecte weg informatie over dit soort kleine bedrijven te vergaren, is uit op zichzelf voor vernietiging in aanmerking komende delen van archieven een collectie briefhoofden aangelegd. Die collectie, die inmiddels over een twee- à drieduizend K.M.O.'s informatie verschafte, is in 1996 door een drietal uit Duitsland afkomstige stagiaires vrijwel geheel ontsloten.

Inlichtingen

Er wordt frequent gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. De faciliteiten van de studiezaal en de bibliotheek worden gewaardeerd. Buitenlanders behoren steeds vaker tot de bezoekers. De automatisering van de catalogus van het bibliotheekbezit attendeert

hen al dan niet via Internet op uniek documentatiemateriaal. Het aantal bezoekers en gebruikers neemt daardoor van jaar tot jaar toe.

Jaar   Aantal bezoekers

1994	612
1995	741
1996	867

Deze cijfers zijn ontleend aan de bezoekersadministratie in de studiezaal en aan de uitleenadministratie van de bibliotheek. Telefonische en schriftelijke informaties zijn daarin niet begrepen.

In overleg met het personeel is een rooster van werktijden opgesteld, dat het mogelijk maakt de studiezaal van maandag tot en met vrijdag ononderbroken open te stellen van negen uur in de ochtend tot vijf uur in de namiddag. Deze vorm van dienstverlening is vooral van belang voor bezoekers, die een lange reis naar Maastricht moeten maken.

De samenstelling van de gebruikersgroep heeft de laatste jaren slechts geringe wijziging ondergaan. Drie vierde van de bezoekers is studerend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt de groep die zich voorbereidt op universitaire examens of examens aan hogescholen. Het aandeel van de "liefhebbers" blijft tamelijk stabiel. De groep die namens een bedrijf of instelling een bezoek aan het instituut brengt, verandert van samenstelling maar vertoont weinig schommelingen in omvang.

De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, vertonen een toenemende spreiding, al overwegen de onderzoeken, waarin de geschiedenis van Limburg in de twintigste eeuw aan de orde komt. Het is verheugend dat onderzoekers herhaaldelijk bereid zijn het resultaat van hun onderzoek te deponeren. De aanwezigheid van scripties en werkstukken voorkomt het herhalen van hetzelfde onderzoek door studenten van verschillende wetenschappelijke instellingen. Bovendien bevordert het de integratie van de resultaten in algemene studies. Op die manier wordt een geleidelijke voortgang van het onderzoek beter mogelijk.

BIJLAGE I
SCHENKERS VAN BIBLIOTHEEKGOED IN 1996

Katholiek Documentatie- en Onderzoekcentrum	Leuven
Universitäts- und Stadtbibliothek Köln,	
Hochschulschriften und Tauschstelle	Keulen
ABN AMRO Historisch Archief	Amsterdam
K.U. Nijmegen, Universiteitsbibliotheek	Nijmegen
Linus Advies (vroeger N.C.I.V.)	Heerlen
Vroedvrouwenschool	Kerkrade
Economisch Technologisch Instituut Limburg	Maastricht
Provinciaal Bestuur van Limburg	Maastricht
Stichting Historische Reeks Maastricht	Maastricht
Universiteit Maastricht, waaronder M.E.M.I.C.	Maastricht
Limburgse Werkgeversvereniging	Roermond
Symbiose	Roermond
Hermes Groep	Weert
Y. Best	Bergen N.H.
Uit nalatenschap van dr. Remigius Dieteren O.F.M.	Maastricht
A.Joh. Broekhuijsen	Maastricht
Mr. E.P.J.M. Hosselet	Maastricht
Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen	Maastricht
Dr. A. Klijn	Maastricht
J.M. Lendfers	Maastricht
Dr. J.F.R. Philips	Maastricht
Fr.A.P. Schürmann	Maastricht
A. Tyndall	Maastricht
Dr. G.C.P. Linssen	Roermond
J.W. Dieteren	Spaubeek
P.J.W. Poeth	Tegelen/Steyl
A. Weyts	Venray
J. van der Pas	Venray/ IJsselsteyn

BIJLAGE II
LIJST VAN AANWINSTEN VAN ARCHIEVEN 1996

Ean

1069	Dr. W.A.F. Janssen te Maastricht, 1923-1952	0,2 meter
1070	Zuivelconsulentschap in de provincie Limburg, 1923-1968	0,1 meter
1071	Nederlandse Wielrenbond, 1948-1987	3 meter
1072	VTO-Samenwerkingsverband Zuid-Limburg, 1983-1993	3 meter
1073	Algemeen Samenwerkingsverband Westelijke Mijnstreek,	3 meter
1074	Maatschappij van Landbouw in Limburg, afdeling Sittard, 1897-1900	1 deel

Aanvullingen:

828	A.G. Tyndall, Maastricht	0,2 meter
671	Nederland-Amerika Instituut, afdeling Limburg (N.A.I.L.)	2 meter
934	J. Hansen, Roermond	0,2 meter
1027	Industriebond F.N.V., voorheen N.K.V. en K.A.B. afdeling Sint-Martinus te Stein	0,3 meter
1061	L. Maas en M. Maas-Brennenraedts, Maastricht	1 meter
765	Nederlandse Autobus Onderneming, Limburgse Tramweg Maatschappij, Verenigd Streekvervoer Limburg	23 meter
989	Bureau Algemene Samenwerkingsverbanden Maastricht, voorheen Medisch Regionaal Centrum	1 meter
682	Mr. S.C. Smeets, Weert	5 meter
1011	Schwencke, Bosch, Vandehoek, architecten te Maastricht	2 meter
605	E.T.I.L., Maastricht	20 meter

Limburgse Immigratie Stichting	1 meter
Limburgse Katholieke Werkgeversvereniging	3 meter
P.C.M.W., Roermond, I.K.O.L., Stichting	
Provinciale Raad voor Gezinsverz. Limburg,	
Fed. Maatschappelijke Dienstverlening Limburg	14 meter
L.O.Z.O.	50 meter
 Omvang totaal	 131,1 meter

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

DR. G.C.P. LINSSEN, voorzitter (1973)	Roermond
DRS. F.L.J.F. JADOUL, secretaris (1993)	Maastricht
DRS. J.J.C. HUYBEN, penningmeester tot november 1996 (1980)	Weert
PROF. A. BEEK R.A. (1992)	Meerssen
MR. H.J.J.M. VAN DER BRUGGEN (1987)	Roermond
F.A.G. HOL, penningmeester vanaf november 1996 (1992)	Simpelveld
IR. A. PETERS (1986)	Maastricht
DRS. J.T.J. JAMAR, adviseur (1993)	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

P.A. BOOIJ (1990)	Stein
PROF. DR. W.J. VAN DER DUSSEN (1995)	Heerlen
DR. L.L.M. FREDERIX (1991)	Munstergeleen
PROF. DR. A.FL. GEHLEN (1989)	Heerlen
MEVR. M.C. GREWELDINGER-BEUDEKER (1995)	Horst
L.J.A. HEIJENRATH (1990)	Kerkrade
J.S. HUIJS (1992)	Grubbenvorst
IR. J. KOOLEN (1995)	Roermond
MEVR. M. KOOPMAN-GOUMANS (1995)	Posterholt
DRS. H.R. VAN OMMEREN (1972)	Maastricht
H.L.A. PAUWELS (1989)	Maastricht
DR. J.F.R. PHILIPS (1983)	Maastricht
MR. E.J. RONGEN (1989)	Herkenbosch
J.J.G. TONNAER (1992)	Sittard
DRS. G.C.J. VAN DER VELDE (1992)	Maastricht
H.A.E. WILLEMS (1995)	Meijel
PROF. DR. A.M. VAN DER WOUDE (1979)	Wageningen

LIJST VAN AFKORTINGEN

A.B.N.	Algemeen Beschaafd Nederlands
A.I.O.	Assistent in opleiding
E.T.I.L.	Economisch Technologisch Instituut Limburg
I.H.O.L.	Infostructuur Hoger Onderwijs Limburg
K.U.N.	Katholieke Universiteit Nijmegen
L.B.S.	Limburgs Bibliotheek Systeem
L.M.	Limburgs Museum
L.O.Z.O.	Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers
L.V.C.	Limburgs Volkskundig Centrum
M.T.B.	Maastrichtse Toeleveringsbedrijven
N.C.D.N.	Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde
N.W.O.	Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
Rewo	Taalunie-overleg Regionale Woordenboeken
R.W.T.H.	Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen
S.H.C.	Sociaal Historisch Centrum
U.F.S.I.A.	Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius Antwerpen
U.M.	Universiteit Maastricht
V.S.N.U.	Vereniging voor Samenwerkende Nederlandse Universiteiten
W.S.W.	Wet Sociale Werkvoorziening
W.B.D.	Woordenboek van de Brabantse Dialecten
W.L.D.	Woordenboek van de Limburgse Dialecten
W.V.D.	Woordenboek van de Vlaamse Dialecten

ORGANISATIESCHEMA

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht
Tel.: 0 43 - 32 50 14 1 / Fax: 0 43 - 32 55 78 8

Directeur: Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen

Afdeling Archief, hoofd: W.A.A. Mes
dienstverlening: mevrouw A.M.Th. Peeters
ordening: M.I.M.A. Wijnen
magazijnbeheer: F.H. Heijnen

Afdeling Bibliotheek, hoofd: mevrouw Drs. E.C.M. Fleré
dienstverlening: L.C.C.M. Royakkers
catalogisering: mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts
mevrouw M.H.H.E. Volkers-Geuskens

Afdeling Onderzoek, hoofd: Drs. W.J.M.J. Rutten
historisch onderzoek: Drs. J.J.F. van den Boogard
Dr. J.F.R. Philips
documentatie: Drs. P.A.A.M. Arnold
Drs. X.A.G.M. Cerfontein

Woordenboek Limburgse
Dialecten Dr. H.J.G. Cromptvoets
Tel.: 0 24 - 36 15 67 0 mevrouw J.M.A. Verbeek
Drs. H.H.A. van de Wijngaard

Algemene Dienst, hoofd: mevrouw M.C. Mommers-Bakker
secretariaat: mevrouw I.J.L. Frints
mevrouw E.M. Muyres-Schilder
huishouding: mevrouw M. Hanssen
Maaslandse Monografieën: mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Horst (1961)	Horst
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1961)	Roggel
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Swalmen (1961)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Vaals (1961)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1961)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentebestuur Venray (1961)	Venray
Gemeentebestuur Wittem (1961)	Mechelen

Bedrijven

Aannemersbedrijf Sondermeijer B.V. (1985)	St.-Odiliënberg
ABN-Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
ABN-Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Ars Drukkerij (1993)	Roermond
Bierbrouwerij "De Leeuw" B.V. (1957)	Valkenburg aan de Geul
Bouw- en Aannemings Mij. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Brouwerij "De Ridder" B.V. (1957)	Maastricht
Buro 5 Maastricht (1995)	Maastricht
Buro Kragten B.V. (1988)	Roermond
Buyze B.V. (1975)	Brunssum
CCV Landbouwbelang B.A. (1988)	Roermond
Centraal Archief D.S.M. (1994)	Heerlen
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
Deloitte & Touche (1974)	Maastricht
D.S.M., Limburg B.V. (1978)	Geleen

Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hermes Groep N.V. (1958)	Weert
Hostellerie "De Hamert" B.V. (1979)	Wellerlooi
J.G.I. Holding B.V. (1979)	Weert
KNP LEYKAM Netherlands B.V. (1961)	Maastricht
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelshoven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Linden & Co. B.V., Van der (1988)	Panningen
Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Maison Louis (1958)	Maastricht
"Mosa" B.V. (1949)	Maastricht
Public Relationskommissie van de Rabobanken in de regio Roermond (1970)	Roermond
Rabobank Maastricht (1988)	Maastricht
Roermond Papier B.V. (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Schuffelers B.V., P. (1982)	Maastricht
Solvay Chemie B.V. (1950)	Roermond
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht
Uitgeversmij. De Limburger B.V. (1995)	Maastricht
Veldeke B.V. (1961)	Maastricht
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Worms Techniek B.V. (1988)	Sittard

Organisaties en instellingen

Aanvullende Thuiszorg, Stichting (1996)	Sittard
Adelbertabdij, Sint (1995)	Egmond-Binnen
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Antiquariaat V.Z.W. Snuffel (1996)	Hasselt (B)
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bouwvereniging St.-Servatius (1977)	Maastricht
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
College "Sancta Maria" (1977)	Kerkrade

- “Collegium Carolinum” der Paters Oblaten (1961)
- Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995)
- Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)
- Dienst Kunst, Cultuur en Onderwijs, afdeling Archief (1979)
- Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)
- Elisabeth Strouven, Stichting (1958)
- Erasmus Universiteit (1959)
- Eijkhagen College (1966)
- Eijsdens Verleden, Stichting (1976)
- F.N.V.-Limburg (1961)
- Fontes Rodenses, Stichting (1976)
- Gemeentearchief Venlo (1973)
- Gemeentekrediet van België (1976)
- Gemeentelijke Bibliotheek (1979)
- Gemeentemuseum Echt (1961)
- Geschied- en Heemkundige Kring “Het Land van Thorn” (1988)
- Geschied- en Heemkundige Kring Houthalen (1996)
- Gewest Noord-Limburg (1970)
- Groot Seminarie Rolduc (1986)
- Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)
- Heemkundevereniging Geleen (1980)
- Heemkundevereniging Helden (1984)
- Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)
- Heemkundevereniging “Medelo” (1984)
- Heemkunde-Vereniging “Roerstreek” (1969)
- Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (1982)
- Historische Werkgroep “De Borcht”, Stichting (1996)
- Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)
- Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)
- Hogeschool Limburg (1996)
- Industriebank LIOF N.V. (1976)
- Industriebond F.N.V. (1981)
- Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)
- Janscollege, Sint (1979)
- Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)
- Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)
- Kreisarchiv Viersen (1959)
- Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)
- Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)
- Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)
- Limburgse Werkgeversvereniging (1958)
- Linos Advies (1988)
- Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)
- Meertens-Instituut, P.J. (1995)
- Valkenburg aan de Geul Maastricht 's-Gravenhage Maastricht Maastricht Maastricht Rotterdam Schaesberg Eijsden Heerlen Kerkrade Venlo Brussel (B) Lanaken (B) Echt Thorn Opglabbeek (B) Venlo-Blerick Kerkrade Beek Geleen Panningen Reuver Meijel St.-Odiliënberg Lomm Baarlo Geldern (D) Hoeselt (B) Heerlen Maastricht Amsterdam Roermond Hoensbroek Maastricht Venlo Kempen (D) Heerlen Maastricht Venlo Roermond Heerlen Sittard Amsterdam

Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Montfortanen (1959)	Valkenburg aan de Geul
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	Arnhem
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Brunssum
Openbare Bibliotheek (1979)	Venlo
Openbare Bibliotheek Valkenburg (1978)	Valkenburg
Openbare Bibliotheek en Leeszaal Valkenburg (1979)	Valkenburg aan de Geul
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Venray
Oudheidkamer Horst, Stichting (1994)	Horst
Peutz Architecten B.V. (1974)	Heerlen
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingen- verkeer in Limburg (1960)	Valkenburg aan de Geul
Rooms-Katholiek Gymnasium "Rolduc" (1978)	Kerkrade
Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St.-Ursula voor Gymnasium, Atheneum en HAVO (1978)	Horn
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's-Hertogenbosch
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (1995)	Amersfoort
Rijkshogeschool Maastricht, afdeling Pabo (1978)	Maastricht
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Geleen
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO "Groenewald" (1978)	Stein
Scholengemeenschap voor Atheneum, HAVO en MAVO "Bouwens van der Boye College" (1978)	Panningen
Stadsarchief Heerlen (1979)	Heerlen
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (Keulen) (1995)	Maastricht
Streekarchief regio Eindhoven-Kempenland (1974)	Eindhoven
Universitätsbibliothek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Amsterdam
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)	Simpelveld

Persoonlijke contribuanten

Aalbrecht, W.C.L.G. (1977)	Nieuwstadt
Aben, J.M. (1988)	Geysteren
Abrahams, A.G.J. (1979)	Maastricht
Admiraal, Mr. W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, Drs. F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann, M.J.M. (1988)	Heerlen
Appelboom, W.J.M.J. (1995)	Schin op Geul
Arends, A. (1993)	Roormond

Aretz, J.A.W. (1980)
 Augustus, Drs. L. (1975)
 Augustijn, A. (1996)
 Baars, P. (1995)
 Baas, N. (1995)
 Backbier, H. A. M. (1974)
 Baerts, M. W. P. te (1973)
 Baltus, C. J. (1975)
 Banens, J. H. M. (1987)
 Barse, A. J. H. de (1988)
 Bartelds, J. H. (1988)
 Bartels, Mr. J. M. A. L. (1988)
 Basten Batenburg, Mr. R. G. C. M. van (1996)
 Batenburg, D. J. C. van (1987)
 Becker, Drs. H. J. G. (1982)
 Beckers, J. J. (1974)
 Beek, Chr. W. ter (1974)
 Benneker, J. S. H. A. (1993)
 Berden, Drs. J. V. C. M. (1977)
 Berebrouckx, H. A. R. (1979)
 Bergen, W. van (1995)
 Berger, Mr. E. A. (1974)
 Bergers, H. (1981)
 Bergh, J. E. van de (1979)
 Bergmans, N. H. M. (1974)
 Berkvens, Dr. A. M. J. A. (1996)
 Bertens, Drs. J. W. (1975)
 Bertrand, C. (1979)
 Betteray, Mevr. J. J. H. van (1979)
 Beugels-Brassee, Mevr. F. V. (1982)
 Beumer, F. (1993)
 Beumer, Mej. W. G. M. (1988)
 Bie, P. J. C. M. de (1995)
 Biggelaar, J. C. van den (1977)
 Block, Ed. J. (1982)
 Bloemen, H. A. C. (1966)
 Blok, Prof. Dr. A. (1974)
 Boelens, F. P. (1966)
 Boersma, Drs. H. J. L. M. (1976)
 Boersma, M. Th. L. W. (1982)

Boesten, H. M. P. L. B. (1979)
 Bogman, B. (1974)

Bohnen, Drs. M. M. M. (1993)
 Bokken, H. L. M. (1979)
 Bollen, L. (1997)

Ubach over Worms
 Heerlen
 Drachten
 Pey-Echt
 Heerlen
 Vessem
 Brunssum
 Sittard
 Maastricht
 Rotterdam
 Meppel
 Maastricht
 Sittard
 Utrecht
 Maastricht
 Landgraaf
 Venray
 Oirsbeek
 Gouda
 Ekeren (B)
 Geleen
 Ottersum
 Maastricht
 Beek
 Buggenum
 Maastricht
 Maastricht
 Wijlré
 Vijlen
 Amstenrade
 Grevenbicht
 Amsterdam
 Eijsden
 Wintelre
 Kerkrade
 Borne
 Soest
 Groningen
 Banholt
 Valkenburg
 aan de Geul
 Heerlen
 Hamme-
 Merchtem (B)
 Heythuysen
 Thorn
 Bunde

Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M. (1982)	Roermond
Boreas, W.J.G.M. (1989)	Voerendaal
Bosman, Prof. Dr. H.W.J. (1969)	Tilburg
Bosmans, Dr. J.L.J. (1974)	Cuyk
Bossink, J.K.M. (1992)	Maastricht
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg
	aan de Geul
	Nijmegen
Bots, Dr. A.C.A.M. (1976)	Maastricht
Bouwens, J.G.T. (1967)	Nuth
Boven, J.H.H. van (1981)	Maastricht
Bovens jr., Th. (1979)	Stolberg (D)
Brans, Dr. Med. H.O. (1988)	Roermond
Brassé (1993)	Landgraaf
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Oirsbeek
Brassée, J.H.J. (1958)	Maastricht
Bremmers, W.R.H. (1997)	Roermond
Broens, J.W. (1974)	Venlo
Brokamp R.A., Drs. P.P. (1988)	Heythuysen
Brouwer, Ir. J.F.H. (1979)	Ospel
Bruekers, A.W.J. (1988)	Roermond
Bruggen, Mr. H.J.J.M. van der (1986)	Maastricht
Bruin, L. de (1989)	Mheer
Buchem, G.J. van (1981)	Munstergeleen
Buchem, Mevr. I. (1989)	Sweikhuizen
Buren, F. van (1988)	Maastricht
Cann, J.H. van (1995)	Roermond
Castermans, Mgr. A.M.H.A. (1994)	Maastricht
Castermans, W.P. (1979)	Borgloon (B)
Celen, A. (1985)	Maastricht
Chambille, Ing. H. (1974)	Eijsden
Charpentier, P.H.M. (1983)	Maastricht
Cillekens, Drs. C.M.H. (1978)	Valkenswaard
Claessens, Drs. Th.J.A.H. (1960)	Horn
Claessens, V.Th.J. (1982)	Maastricht
Closset, Drs. P.L.J.L. (1982)	Swalmen
Cluitmans, Drs. J.H. (1958)	Beek
Cobben, H.P.M. (1988)	Maastricht
Coenegracht, J.N.J.A. (1987)	Heers (B)
Coenen, J. (1988)	Vaals
Cohlst, J.M.F. (1982)	Maastricht
Coolen, G.M.A. (1987)	Heerlen
Corten, Alb.J.A.M. (1960)	Sittard
Corten, Drs. G.J.P.M. (1985)	Maastricht
Courtens, Dr. N.G.M. (1974)	Goirle
Cox, Drs. G.W.H. (1958)	Rheinbach (D)
Cox, Prof. Dr. H.L. (1989)	

Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousen, Dr. A.M.F.B. (1960)	Roermond
Crugten, Mr. O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Wijlré
Crijns, Ir. A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Cuijpers, J.M.M. (1989)	's-Gravenhage
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, Mr. J.H.J. (1987)	Roermond
Darley, W. (1968)	Maastricht
Debats, M. (1974)	Maastricht
Debets, Drs. R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Defesche, Mr. H.J.M. (1974)	Bunde
Delissen, Th.M.J. (1958)	Simpelveld
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Didden, J.M. (1995)	Meerssen
Dierick-Van Loo, Mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dohmen, A.W.J. (1992)	Roermond
Donker, Mr. J.G. (1974)	Afferden
Dorenbosch, M.K.W. (1975)	Roermond
Dormans, E.H.M. (1979)	Uden
Douben, Prof. Dr. N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Duynstee, Mr. J.E.F.F.M. (1988)	Maastricht
Dijck, Drs. R.E.P.M. van (1993)	Grathem
Dijk-Regout, Mevr. Drs. L. van (1965)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Eerenbeemt, Prof. Dr. H.F.J.M. van den (1968)	Tilburg
Einig, Drs. P.C.A. (1974)	Roermond
Engelen, C.F.M. (1979)	Sittard
Engelen, J.P.J. (1975)	Klimmen
Engelen, Drs. Th.L.M. (1982)	Cuijck
Ensinck, J.H. (1958)	Maastricht
Erps, J. (1979)	Zutphen
Eurlings, Mr. P.A.H. (1988)	Voerendaal
Evers, Dr. J.H.M. (1995)	Zwoile
Feller, Drs. J.C. (1979)	Venlo
Franssen, Drs. G.H. (1977)	Tilburg
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frederix, Drs. L.L.M. (1980)	Munstergeleen
Frijns, Ch.H.F. (1988)	Maastricht

Frijns, P. (1995)
 Gales, Drs. B. (1975)
 Geelen, Ch.H. (1974)
 Geenen, Drs. W. (1982)
 Gemmeke, Drs. Ch.E.A. (1960)
 Gerards, A.J.M. (1979)
 Gerrits, H.P.A.J. (1958)
 Geurts, A.J. (1977)
 Geux, A.J. (1972)
 Ghijzen, Drs. J.W.J.M. (1989)
 Gielen, P.M.P.J. (1978)
 Glaudemans, F.J.T.H. (1982)
 Goes, Mevr. H.M. (1974)
 Gootzen, P.J. (1969)
 Groenewegen, Mevr. Drs. S. (1995)
 Gulikers, J.H.J. (1982)
 Gijbels, G. (1968)
 Gijsen, Mgr. Dr. J.M. (1969)
 Haanen, Drs. E.P.H.P.T. (1974)
 Haas, Dr. J.A.K. (1963)
 Haegen, Prof. Dr. H. van der (1971)
 Haesen, H.S.H. (1995)
 Hamans, Prof. Dr. P.W.F.M. (1986)
 Hameleers R.A., Drs. M.V.C.H. (1991)
 Hamelers, Ing. H.H.M. (1982)
 Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)
 Hardy, L.V.H. (1958)
 Hautvast, J.P.G. (1979)
 Hélin, Prof. Dr. E. (1975)
 Helsen, J. (1981)
 Henquet, K.J.M. (1991)
 Henrar, A.F. (1975)
 Hermans, J.J. (1991)
 Hermans, Dr. J.M. (1992)
 Hermans, Ir. W. (1997)
 Herp, Drs. P.J. van (1964)
 Hertog, C.G. (1979)
 Heus, G.M. de (1974)

 Heus, R.M.G.J.H. de (1995)
 Heuts, W.G. (1990)
 Heijboer, Drs. H.J. (1959)
 Heijden, Q. van der (1993)
 Heijden, Drs. R.P.W.J.M. van der (1974)
 Hodiament, Mej. E. (1979)
 Hoebers, P.C.M. (1974)
 Hoen, J.G.H. (1975)

Stein
 Groningen
 Heerlen
 Wijlré
 Maastricht
 Sittard
 Blerick
 Almere
 Helden
 Maastricht
 Simpelveld
 Eijsden
 Maastricht
 Melick
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Reykjavik
 Swartbroek
 Maastricht
 Heverlee (B)
 Cadier en Keer
 Gronsveld
 Berg en Terblijt
 Bunde
 Maastricht
 Epen
 Heerlen
 Luik (B)
 Tongeren (B)
 Oosterhout
 Maastricht
 Hoensbroek
 Groningen
 Voerendaal
 Treebeek
 Heerlen
 Valkenburg
 aan de Geul
 's-Gravenhage
 Eijsden
 Heerlen
 Roermond
 Meerlo
 Maastricht
 Horst
 Maastricht

Hoen, J.H.M. (1988)	Beek
Homburg, Dr. E. (1994)	Eijsden
Hommès, Mejr. Mr. A.H.M.H. (1958)	Maastricht
Horsten, Drs. M.M.M. (1994)	's-Hertogenbosch
Houben, Drs. C.J.M. (1974)	Roermond
Houben, Mr. Drs. P.N.J. (1988)	Maastricht
Hout, Ir. L.W.M. van (1991)	Blerick
Hovens, F.E.R. (1996)	Maastricht
Hupperts, Mr. A.J.M. (1982)	Maastricht
Hustinx, Mevr. E.M.L.A. (1995)	Maastricht
Hustinx, Mr. F.P.J. (1958)	Maastricht
Hutschemaekers, Drs. A.J. (1987)	Roermond
Huyben, Drs. J.J.C. (1975)	Weert
Huijts, F.L. (1974)	Cadier en Keer
Jacobi, H. (1991)	Sittard
Jacobs, J.H.M. (1960)	Geleen
Jaegers, A.P.J.M. (1973)	Schinnen
Jamar, Drs. J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, C.J. (1988)	Mook
Janssen, Drs. A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, B.G.Chr. (1979)	Sittard
Janssen, C.H. (1992)	Nederweert
Janssen, Mr. C.M.J.M. (1958)	Nijmegen
Janssen, E.M.L. (1981)	Heerlen
Janssen, Drs. H.A.J. (1966)	Nederweert
Janssen, J. (1996)	Vaals
Janssen, J. (1997)	Zonhoven (B)
Janssen, Drs. J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.H.A.G. (1988)	Weert
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek
Janssen, Mr. J.W.A.M. (1974)	Nijmegen
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Janssen, W.P.M. (1980)	Eijsden
Jenniskens, Drs. A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, Mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, Dr. D.B. (1988)	Schin op Geul
Jongen, E. (1995)	Brussel (B)
Jongen, J.M.G. (1979)	Heerlen
Jongh, A. de (1974)	Maastricht
Joosten, E.A. (1988)	Swalmen
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)	Amsterdam
Kasdorp, M.M.J. (1988)	Lanaken (B)
Kerckhoffs, Drs. J.H.H. (1974)	Spaubeek
Kerkhofs, M. (1979)	Schimmert
Kerpershoek, R.C. (1995)	Landgraaf

Kessels, F.A.H. (1974)
 Kicken, R.J.A. (1986)
 Kirkels, L. (1979)
 Klaassen, Drs. W.J.M. (1974)
 Klaassens, D.H.P. (1979)
 Klep, Prof. Dr. P.M.M. (1978)
 Klerken, C.J.W.A. (1995)
 Kleutghen, A. (1979)
 Klomp, J.A.H.M. (1974)
 Knapen, Drs. J.G.J. (1975)
 Knoben, M.L.M.G. (1994)
 Knoors, H.J. (1979)
 Knoors, J.A. (1972)
 Kokkermans, J.J.M.F. (1979)
 Koldewey, Dr. J. (1982)
 Koops, Drs. H.A.B. (1988)
 Korsten, Drs. H.S.M. (1974)
 Kreuwels, Ir. W.G.J. (1984)
 Kunder, J. de (1988)
 Kusters, J. (1984)

Kuypers, Drs. H.M.M. (1974)
 Laar, Mevr. F. van (1994)
 Labrie, Prof. dr. A. (1997)
 Lakmaker, Mevr. F. (1986)
 Lambriex, P.H.M.J. (1988)
 Langeweg, Drs. S. (1994)
 Lardinois, P.M.J.P. (1975)
 Latten, H.F. (1991)
 Lauwers, P. (1979)
 Leclercq, R.M.F.M. (1981)
 Lemmens, B.M.P. (1974)
 Lemmens, W.L.M. (1976)
 Lendfers, J.M. (1972)
 Lensen-Taxhet, J.-P. (1995)
 Lenssen, J.A.M.G. (1991)
 Leurs, Ing. C.J.P. (1974)
 Leyen, C.J.M. (1974)
 Lieshout, J.W.V. van (1981)
 Linden, Prof. Dr. A.J. van der (1981)
 Linden, Drs. P.R.H.M. van der (1971)
 Linschoten, P. van (1989)
 Linssen, Mr. A.J.C. (1974)
 Linssen, Dr. C.A.A. (1962)
 Linssen, Dr. G.C.P. (1960)
 Linssen, H.H.J. (1974)
 Loo, A.J.W. van (1982)

Venlo
 Schimmert
 Meerssen
 Alphen a/d Rijn
 Venlo
 Nijmegen
 Blerick
 Overpelt (B)
 Kerkrade
 Bunde
 Nijmegen
 Roermond
 Grevenbicht
 Eys
 Buren
 Eijsden
 Venlo
 Geldrop
 Heythuysen
 Eysden-
 Maasmechelen (B)
 Heerlen
 Wassenaar
 Maastricht
 Gronsveld
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Kerkrade
 Peer (B)
 Stein
 Nijmegen
 's-Gravenhage
 Maastricht
 Visé (B)
 Heerlen
 Venray
 Heerlen
 Jabeek
 Maastricht
 Nuth
 Geleen
 Oirsbeek-Schinnen
 Groningen
 Roermond
 Weert
 Kerkrade

Loo, T.F.J. van de (1979)
 Louer, R.P.M. (1987)
 Lucassen, Prof. Dr. J.M.W.G. (1974)
 Lückcr, B.P.L. (1974)
 Luthjens, Ir. L.H. (1976)
 Luykx, P.M. (1975)
 Luyn, Drs. P.B.N. van (1980)
 Maas, P. (1979)
 Maenen, Mr. A.J.Fr. (1958)
 Maenen, J. (1979)
 Maes, J. (1979)
 Manders, W.G.A. (1974)
 Mantel, J.L. (1967)
 Marres, E.C.W.L. (1969)
 Martens, M.J.M. (1979)
 Mast, Drs. E.R.J. van der (1974)
 Mathijssen, Mr. H.J.M.E. (1977)
 Maussen, Drs. M.J. (1972)
 Meessen, H.L. (1981)
 Meeuws, J.B.R.G. (1974)
 Mennens, P.G.H. (1974)
 Mertens, C.G.A. (1958)
 Mertens, Dr. F.J.H. (1987)
 Mertens, Ir. P.A.M. (1974)
 Mestrom, W.H. (1974)
 Meurders, H.L.M. (1995)
 Meuwissen, J. (1984)
 Meijden, C.P.J. van der (1995)
 Meijer, Ir. J.B.M.A. (1961)
 Meijssing, Mej. J.C. (1978)

Min, J.M. (1995)
 Mingels, A.P.Y.M. (1982)
 Minis, Drs. S. (1981)
 Mobers, H. (1979)
 Moelaert, J. (1982)
 Mommers, L. (1973)
 Mooren, L.W.H. (1981)
 Moorer, W.T. (1982)
 Mosmuller, Drs. J.M.H. (1972)
 Mourmans, M.M.J. (1978)
 Muisenbergh, Mr. C.W.F.H. van den (1958)
 Mulken, W. van (1975)
 Mulleners, J. (1979)
 Narinx, J.M.G. (1979)
 Naus, J.H. (1975)
 Naus, J.M.A.M. (1979)

Venlo
 Tilburg
 Gouda
 Landgraaf
 's-Gravenhage
 Nijmegen
 Sittard
 Hoensbroek
 Maastricht
 Lanaken (B)
 Maastricht
 Horst
 Brunssum
 Helmond
 Nijmegen
 Warmond
 Wanssum
 Schaesberg
 Ulestraten
 Nijmegen
 Beek
 Blerick
 's-Gravenhage
 Hoensbroek
 Pey-Echt
 Nuth
 Einighausen
 Rotterdam
 Lanaken (B)
 Valkenburg
 aan de Geul
 Mechelen
 Maastricht
 Maastricht
 Hoogezaand
 Wijchen
 Maastricht
 Linne
 Brunssum
 Klimmen
 Maastricht
 Goirle
 Bunde
 Amstenrade
 Maastricht
 Panningen
 Sittard

Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, Dr. R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Nies, F.F.N.J.W. (1981)	Melick
Niessen, B. (1981)	Bunde
Niessen, H.F. (1974)	Delft
Niessen, Drs. L.F.P. (1974)	Klimmen
Niesten, J.J.C.M. (1973)	Roermond
Niesten, T.P.M. (1994)	Hoensbroek
Nieuwenhuis, M. (1980)	Venlo
Nieuwhof-Reul, M. (1960)	Hoensbroek
Nissen, Drs. P.J.A. (1980)	's-Hertogenbosch
Notenboom, Drs. H.A.C.M. (1958)	Venlo
Notten, J.G.M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Nouwen, Drs. M.H.A. (1995)	Amsterdam
Nijsten, Mevr. Dr. M. (1988)	Maastricht
Oberndorff, Th. (1995)	Bunde
Offermans, Drs. J.P.L.G. (1981)	Sittard
Okhuysen, H. (1988)	Achel-Hamont (B)
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)	Elsloo
Ommeren, Drs. H.R. van (1973)	Maastricht
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Op den Kamp, H.J. (1979)	Munstergeleen
Op het Veld, A.J.G. (1975)	Helden-Panningen
Oppenhuis de Jong, H.W.M. (1985)	Maastricht
Palmen, Ir. H.M.J. (1974)	Sittard
Palmen, J.Ch. (1963)	Tervuren (B)
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, Drs. H.P.C.M. (1974)	Heerlen
Patelski, A.S.M. (1982)	Klimmen
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peeters, Drs. J.G.H. (1958)	Boxmeer
Pelzer, Dr. L.H. (1958)	Maastricht
Penners, W.J.A.M. (1982)	Nieuwstadt
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, Dr. J. (1976)	Maastricht
Peters, H.W.J.R. (1976)	Beek
Pierey, Drs. L.J.M. (1974)	Heerlen
Pieters, H. (1981)	Stein
Piets, J.P.M. (1983)	Eijsden
Pinckers, A. (1995)	Mook
Piters, M.Th.C. (1995)	Valkenburg aan de Geul
Pluijmaekers, Fr. (1995)	Hulsberg
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg aan de Geul

Poell, Drs. W.A.G. (1974)
 Prevaes, P. (1980)
 Purnot, J.H.M.G. (1982)
 Puts, H.P. (1979)
 Pijpers, Drs. J.H.F. (1982)
 Quaadvlieg, Drs. N.T.J. (1982)
 Quint-Maagdenberg, Mevr. Drs. M.J.I. (1983)
 Raedts, Ir. C.J.B.M. (1984)
 Ramaekers, J.M.G. (1988)
 Renes, J. (1988)
 Rensch, Mr. T.J. van (1975)
 Ritzzen, Dr. Ir. J.M.M. (1995)
 Roberts, P. (1979)
 Roebroeck O.S.A., Prof. Dr. E.J.M.G. (1967)
 Roebroeck, J.M.G.F. (1981)
 Roll, J. (1978)
 Ronckers, E.M.A. (1979)
 Roost, P.M. (1982)
 Ros, Joh.J. (1979)
 Royen, E.J.G. van (1979)
 Ruyters, Mevr. M.H. (1981)
 Rijcken, R.J.L.M. (1979)
 Saes, Drs. J.L. (1964)
 Sandt, W.M. van de (1997)
 Schaaf, G. (1980)
 Schatorjé, J.M.W.C. (1980)
 Schefman, P. (1979)
 Schellinx, Ing. J.H.W. (1979)
 Schinck, Drs. P.J.G. (1991)
 Schlösser, Ir. J.C. (1959)
 Schreurs, Mej. Maria J.J.G. (1973)
 Schreurs, J.W.J. (1976)
 Schrotten, Ir. H.M. (1987)
 Schrijnemakers, L. (1979)
 Schrijnemakers, Prof. Dr. M.J.H.A. (1974)
 Schunck-Brouwers, Mevr. J.H.L.M. (1979)
 Schutgens, N.H.J. (1966)
 Schwanen, H.M.M. (1975)
 Schwartz, Drs. G.A.H. de (1960)
 Seelen, Drs. Th.L.A.M. (1959)
 Seerden, Mevr. W. (1990)
 Segers, L. (1983)
 Semmeling, R.J.J. (1982)
 Severens, J.J. (1979)
 Sillekens, J.P.H. (1979)
 Sillekens, Drs. J.Th. (1972)
 Simonis, J.G.C. (1977)

Ulestraten
 Londen (U.K.)
 Cadier en Keer
 Rijswijk
 Maastricht
 Heerlen
 Geulle
 Overijse (B)
 Ransdaal
 Wageningen
 Gronsveld
 Delft
 Nijmegen
 Venlo
 Maastricht
 Gulpes
 Banholt-Mheer
 Ittervoort
 Reuver
 Eijsden
 Berg en Terblijt
 Heeze
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Maastricht
 Horst
 Maastricht
 's-Hertogenbosch
 Baarlo
 Heerlen
 Eindhoven
 Herten
 Rotterdam
 Geleen
 New York (U.S.A.)
 Mheer
 Maastricht
 Kerkrade
 Stein
 Venlo
 Eijsden
 Maastricht
 Maastricht
 Amstenrade
 Heerlen
 Nijmegen
 Maastricht

Sleijpen, G. (1988)
 Slieden, Ing. W.L.A.G. (1960)
 Slootweg, G.J. (1980)
 Smeets, Mr. C.G. (1979)
 Smeets, H. (1997)
 Smeets BNA, Mr. Ir. J.J.W.M. (1982)
 Smeets, V. (1979)
 Smeijsters, Drs. E.M.A. (1974)
 Smisdom, R. (1979)
 Speth, L.J.H. (1979)
 Spierts, P.J.G. (1968)
 Spiertz, L.J. (1974)
 Spiertz, Prof. Dr. M.Ph.G. (1972)
 Spitz, E.J.C. (1958)
 Spoelstra, B. (1988)
 Spreuwenberg, J.Th.C.M. (1977)
 Stals, L. (1979)
 Standaert, C.M.H. (1982)
 Stappers, Mej. M. (1982)
 Starmans, Drs. J.C.J.M. (1988)
 Stassen, Mr. R.J. (1969)
 Steen, Mevr. Drs. I.M. (1985)
 Steen, F.M.J. van der (1970)
 Stehmann, Chr.H. (1979)
 Steur, A.G. van der (1968)
 Stevelmans, F. (1976)
 Stevens, H. (1988)
 Stevens, M.F.M.N. (1981)
 Steijvers, J.L. (1974)
 Stille, Mr. A.L.G.A. (1979)
 Stoel, Mej. J.G.M. (1979)
 Straatman, R. (1986)
 Stratmans, H. (1974)
 Stratum, Drs. J.C.M. van (1965)
 Straus, C.P.L. (1981)
 Stroeken, Mevr. M. (1996)
 Stroom, A.M.G.G. (1974)
 Stuffken, Dr. Ir. J. (1978)
 Stuurman, J.A.G.M. (1967)
 Stijnen, P.J.J. (1979)
 Suylen, H.H.G. (1987)
 Swelsen, J.J.P.M. (1979)
 Tagage, Pastoor S. (1982)
 Teeuwen, Dr. P.J.M. (1980)
 Teunissen, A. (1996)
 Valkenburg
 aan de Geul
 Geleen
 Limbricht
 Maastricht
 Swalmen
 Merkelbeek
 Hasselt (B)
 Spaubeek
 Antwerpen (B)
 Maastricht
 Landgraaf
 Kerkrade
 Nijmegen
 Maastricht
 Oirsbeek
 's-Gravenhage
 Weert
 Thorn
 Sevenum
 Maastricht
 Roermond
 Kessel-Lo (B)
 Helden
 Cadier en Keer
 Haarlem
 Groningen
 Maastricht
 Landgraaf
 Eelde
 's-Gravenhage
 Lomm
 Amsterdam
 Geldern (D)
 Zaltbommel
 Valkenburg
 aan de Geul
 Lanaken (B)
 Maastricht
 Heerlen
 Hoensbroek
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Amsterdam
 Maastricht
 Venlo
 Margraten

Theelen, J.E. (1974)	Roermond
Theunissen, R.J. (1983)	St.-Odiliënberg
Thewissen, Drs. E.J.C.G. (1982)	Wijlré
Thewissen, Drs. H. (1992)	Maastricht
Thoelen, J. (1979)	Hasselt (B)
Thijs, Drs. P. (1975)	Jakarta
Titulaer M.F.E., Ir. M.J.J. (1994)	Bakel
Tonnaer, J.J.G. (1958)	Sittard
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Nederweert
Tulden, M. van (1977)	Roermond
Tummers, Dr. P.M.J.E. (1971)	Arnhem
Turlings, J. (1982)	's-Gravenhage
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Vanderheiden, J.E.M. (1995)	Amersfoort
Veelen, M.J. (1990)	Posterholt
Venner, Dr. J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeet, Dr. G.J.B. (1960)	Maastricht
Verhagen, Drs. Th.J.P. (1977)	Maastricht
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H.A.J.A. (1974)	's-Gravenhage
Verheggen-Crousen, Mevr. E.W.M. (1982)	Sittard
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, Mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhoeven, L.M.H. (1974)	Venlo
Verhofstadt, J.H. (1987)	Kerkdriel
Vermeere, H.M.H. (1986)	Heerlen
Versteeg, J.H.W. (1974)	Maastricht
Verstraelen, Drs. J.H.H. (1989)	Weert
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Visée, J. (1982)	Heerlen
Vissers, Drs. F.A. (1975)	Aerdenhout
Vleeshouwers, J.M.E. (1979)	Munstergeleen
Vlerken, Drs. J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vorbach, A.H.J. (1975)	Venlo-Blerick
Vrencken, Ir. Drs. J.H.A.M. (1979)	Sittard
Vries, Prof. Dr. Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Waes, Ir. D.J. van (1988)	Maastricht
Walmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, Mr. J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, Mr. R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	St.-Martens- Voeren (B)

Waterval, Mevr. M. (1995)
Welten, R.G. (1985)
Weltens, H.A.J. (1988)
Werf, G.H.F. van de (1981)
Werf, J.J.M. van der (1995)
Wetering, J.L.H. van (1964)
Wetzels, P.J.M. (1975)
Weusten, H.A.M. (1980)

Weijer, J.J. van de (1979)
Weijers, J.M. (1987)
Widdershoven, A.J.H. (1982)
Wieërs, J.L.L.J. (1979)
Wieland, Drs. J.H.M. (1984)
Willems, Drs. L.J.J. (1995)

Wintgens, D. (1981)
Wintgens, Mej. E.M.A. (1979)
Worms, G. (1982)
Woude, Prof. Dr. A.M. van der (1987)
Wouw, N. van de (1991)
Wijers, Drs. J.J.M. (1959)
Wijnands, H.J.G. (1982)
Wijnen, Prof. Dr. W. (1981)
Xhonneux, Ir. G.S.J.A. (1982)
Zanders, Dr. H.L.G. (1969)
Zeekaf, Ing. J.G.M.E.H. (1962)
Zeijen, M.P.J. (1982)
Zuidam, J. (1991)
Zijlstra, N. (1982)

Simpelveld
Zwolle
Maastricht
Neerbeek
Simpelveld
Maastricht
Maastricht
Valkenburg
aan de Geul
Maastricht
Landgraaf
Susteren
Hasselt (B)
Lelystad
Valkenburg
aan de Geul
Heerlen
Maastricht
Sittard
Ede
Brunssum
Brunssum
Eijsden
Bunde
Gulpen
Lage Mierde
Well
Swalmen
Schimmert
Hoensbroek